

บทบาทของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ในการวางรากฐานทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมไทยในยุคเปลี่ยนผ่าน

นายบัณฑิต ลีวชัยชาญ

สถาบันวิทยบริการ

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา ๒๕๔๖

ISBN 974-17-4244-4

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

THE ROLE OF KING RAMA III IN LAYING THE
GROUNDWORK FOR SIAM'S ECONOMY, SOCIETY AND
CULTURE DURING THE TRANSITIONAL PERIOD

Mr. Bandith Lewchaichan

สถาบันวิทยบริการ

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Arts in History

Department of History

Faculty of Arts

Chulalongkorn University

Academic Year 2003

ISBN 974-17-4244-4

บัณฑิต ลิวชัยชาญ : บทบาทของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในการวางรากฐานทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมไทยในยุคเปลี่ยนผ่าน. (THE ROLE OF KING RAMA III IN LAYING THE GROUNDWORK FOR SIAM'S ECONOMY, SOCIETY AND CULTURE DURING THE TRANSITIONAL PERIOD), อ. ที่ปรึกษา : อาจารย์ ดร. สุเนตร ชุตินทรานนท์, อ. ที่ปรึกษาร่วม : รองศาสตราจารย์ ดร. ธิดา สาระยา ๑๒๓ หน้า. ISBN 974-17-4224-4

วิทยานิพนธ์นี้มุ่งศึกษาประวัติศาสตร์รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นยุคเปลี่ยนผ่าน หรือยุคหัวเลี้ยวหัวต่อของไทย อันเป็นรอยต่อที่สำคัญของการเผชิญหน้าระหว่างโลกจารีตกับโลกสมัยใหม่แบบตะวันตกที่มาพร้อมกับเทคโนโลยีและแสนยานุภาพทางทหารที่เหนือกว่า โดยศึกษาวิเคราะห์ผ่านบทบาทของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ผลการศึกษาพบว่า สมัยรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์เป็นยุคแห่งการเปลี่ยนแปลง “เก่า-ใหม่” คือปรับเปลี่ยนจากสังคมแบบจารีตไปสู่สมัยใหม่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับรู้ถึงการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่เกิดขึ้นเป็นอย่างดี นับตั้งแต่การขยายตัวทางการค้าต่างประเทศ การเข้ามาของตะวันตกที่มาพร้อมกับวิทยาการความรู้ด้านวิทยาศาสตร์และแสนยานุภาพทางทหาร ได้ทรงวางรากฐานทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมไทยเพื่อรับการเปลี่ยนแปลงที่กำลังจะเกิดขึ้น อันเป็นพื้นฐานสำคัญนำพาประเทศให้ก้าวต่อไป การวางรากฐานทางเศรษฐกิจมี ๓ วิธีที่สำคัญคือการวางรากฐานด้านการค้าโดยการส่งเสริมการค้าสำเภาจีนและส่งเสริมการค้ากับตะวันตก การวางรากฐานด้านภาษีอากร โดยนำระบบเจ้าภาษีอากรมาใช้อย่างจริงจังเพื่อให้สอดคล้องกับนโยบายการค้าเสรีที่ทรงลดจำนวนสินค้าผูกขาดลง และส่งเสริมเศรษฐกิจโดยการตั้งเมืองใหม่ ชุดและลอกคูคลอง ส่วนการวางรากฐานทางสังคมและวัฒนธรรม ทรงวางรากฐานด้านความรู้โดยการสร้างค่านิยมและส่งเสริมการศึกษา ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมชำระและแต่งตำราต่างๆ ขึ้น ส่งผลให้สมัยนี้มีการตื่นตัวทางการศึกษา โดยทรงใช้วัดเป็นศูนย์กลางในการศึกษาและเผยแพร่ความรู้ในด้านต่างๆ ดังเช่นวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามที่เป็นแหล่งเรียนรู้ที่สำคัญของสังคม โดยเฉพาะความรู้ด้านการแพทย์ ซึ่งเป็นความรู้ที่สามารถนำไปใช้ได้จริงในชีวิตประจำวัน และยังเป็นสถานที่เผยแพร่ข้อกำหนดบทบาทและหน้าที่ของคนในสังคมเพื่อจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมอีกด้วย

ภาควิชา ประวัติศาสตร์

ลายมือชื่อผู้นิสิต.....

สาขาวิชา ประวัติศาสตร์

ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษา.....

ปีการศึกษา ๒๕๔๖

ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษาร่วม.....

4380139122 : MAJOR HISTORY

KEYWORD: KING RAMA III / TRANSITIONAL PERIOD / ECONOMY / SOCIETY AND CULTURE

BANDITH LEWCHAICHAN : THE ROLE OF KING RAMA III IN LAYING THE
GROUNDWORK FOR SIAM'S ECONOMY, SOCIETY AND CULTURE DURING THE
TRANSITIONAL PERIOD. THESIS ADVISOR : SUNAIT CHUTINTARANOND, Ph.D.,
THESIS COADVISOR : ASSOC. PROF. DHIDA SARAYA, Ph.D., 123 pp.
ISBN 974-17-4224-4.

The objective of this thesis is to study the economy, society and culture during the reign of King Rama III. This is the period in which Thai society had to deal with new technology and powerful armed forces from the west. This research employs all of the historical documents relating to King Rama III.

The result of this study indicates that his reign is a transitional period from the old to the new Siam. King Rama III had realized new changes including the expansion of long distance trade and the coming of westerners who came with new knowledge in sciences as well as the strength of armed forces. He had laid out the groundwork in economics, society and culture in order to contend with these developments. There were three main strategies in the area of economics. These included the encouraging of seafaring trade and trade with the west; taxation by reducing the number of restricted goods; and establishing new towns, digging and dredging canals. In the area of society and culture, he promoted education by collecting and writing new textbooks. He established temples as centres of education in a variety of subject areas. Wat Phrachettupon (Wat Pho), for example, is famous as a centre of learning for traditional medicine and massage. It is also a place for people to learn about their roles and duties in society.

Department	History	Student's signature.....
Field of study	History	Advisor's signature.....
Academic year	2003	Co-advisor's signature.....

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้ สำเร็จลงได้ด้วยความช่วยเหลือของกัลยาณมิตรที่ผู้เขียนได้มีโอกาสรู้จัก และสนิทคุ้นเคยบางคนเป็นพิเศษ ซึ่งผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณไว้ ณ โอกาสนี้ ผู้เขียนขอขอบพระคุณอาจารย์ทุกท่านแห่งภาควิชาประวัติศาสตร์ที่ให้ความรู้ความเมตตาแก่ผู้เขียนตลอดเวลาที่ศึกษาอยู่ โดยเฉพาะรองศาสตราจารย์ธิดา สาระยา และอาจารย์ ดร.สุนทร ชุตินทรานนท์ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ผู้ให้ความรู้ คำแนะนำที่มีคุณค่า และคอยช่วยเหลือผู้เขียนตลอดมา และขอขอบพระคุณพี่สมพร ตั้งคำ แห่งภาควิชาประวัติศาสตร์ที่ช่วยเหลือด้านต่างๆ ด้วยความเต็มใจ

ขอกราบขอบพระคุณอาจารย์ ดร.ธีรวัต ฌ บ่อมเพชร ประธานคณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ ที่ให้ความเมตตาแก่ผู้เขียนตลอดเวลาที่เข้ามาศึกษาที่ภาควิชาประวัติศาสตร์ และขอขอบพระคุณรองศาสตราจารย์ ดร. สุรางค์ศรี ตันเสียงสม และรองศาสตราจารย์ ดร. กุลลดา เกษบุญชู กรรมการสอบวิทยานิพนธ์ ที่ให้ความช่วยเหลือ และคำแนะนำอันเป็นประโยชน์

ขอกราบขอบพระคุณ อาจารย์พจนา ฤทธิณรงค์ และผู้ช่วยศาสตราจารย์สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์ แห่งมหาวิทยาลัยศิลปากร ที่ให้คำแนะนำและช่วยเหลือในการทำวิทยานิพนธ์มาโดยตลอด ขอขอบพระคุณอาจารย์ เรืองวิทย์ ลิ้มปนาท แห่งมหาวิทยาลัยบูรพาสำหรับคำแนะนำอันเป็นประโยชน์ ขอขอบพระคุณพี่นุชนารถ กิจงาม อาจารย์บุญหลง ศรีกันท พิธีกรนันท์ บุญศิริ พี่อรวรรณ ทรัพย์พลอย(พีนก) พี่วีณา ไรจนราธา(พี่ไก่) แห่งสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ สำหรับความช่วยเหลือ คำแนะนำ หนังสือและเอกสารสำหรับการทำวิทยานิพนธ์ทั้งที่มอบให้เป็นสิทธิ์ขาดและให้ยืม

ขอขอบพระคุณดร. อำพัน กิจงาม(พี่โอ) พี่สิริกุล วิริยารมภ์(พี่บีและพี่วรชัย) พี่ระวีวรรณ แสงวัฒน์ (พี่ม่วย) พี่สุพจน์ พรหมมาโนช (พี่ปูก) แห่งสำนักโบราณคดี ที่เด่นดาว ศิลปานนท์ (พี่กุ่ม) แห่งสำนักพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อาจารย์พัฒนา ศรีสุรักษ์(พี่แมว) แห่งสถาบันราชภัฏธนบุรีที่คอยช่วยเหลือ ให้คำแนะนำมาโดยตลอด

ขอขอบคุณเพื่อนร่วมงานที่สำนักงานศิลปากรที่ ๕ ปราจันบุรีทุกคนที่ให้การช่วยเหลือและสนับสนุนในการศึกษาและช่วยเหลือในการทำวิทยานิพนธ์มาโดยตลอด ผ.อ. อัศวี ศรีจิตติที่ส่งเสริมการทำวิทยานิพนธ์ให้แล้วเสร็จ พี่อานัติ บำรุงวงศ์ หัวหน้ากลุ่มวิชาการโบราณคดีที่ให้คำแนะนำช่วยเหลือในระหว่างการทำวิทยานิพนธ์ เจ็ดดีม-พี่น้องย แมว และนกที่ช่วยแบ่งเบาภาระในงานประจำและยังช่วยพิมพ์วิทยานิพนธ์ให้ตามคำร้องขอ

ขอขอบคุณพี่ดาราร อยุธยาสินธุ์ แห่งหอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศิลปากร วังท่าพระ พี่น้อยและพี่เปิ้ล แห่งห้องสมุดสำนักโบราณคดี และพี่แอ๊ด แห่งห้องสมุดสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ ที่คอยช่วยเหลือเรื่องเอกสารในการทำวิทยานิพนธ์ด้วยความเต็มใจ

ขอขอบพระคุณมูลนิธิเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ให้ทุนอุดหนุนในการทำวิทยานิพนธ์ โดยเฉพาะอาจารย์สายไหม จบกมลศึก เลขานุการมูลนิธิฯ ที่ให้คำแนะนำและเอกสารต่างๆ สำหรับใช้ทำวิทยานิพนธ์

ขอขอบคุณ ดร.รัชนี ทศรัตน์(พี่แขก) และผู้เชี่ยวชาญจรรยา มาณะะวิท (พี่เปี้ยก) แห่งสำนักโบราณคดีที่แปลบทคัดย่อให้ ขอระลึกถึงและขอบคุณเพื่อนร่วมรุ่นทุกคนที่ได้ช่วยเหลือซึ่งกันตลอดมานับตั้งแต่ พี่เล็ก ทอป คุ้ม เอ้ น้องเปรม น้องแก้ว น้องต้อม ใจ และเล็ก

สุดท้ายขอขอบพระคุณพ่อแม่ น้องสาวและน้องชายแก้วและกล้า และน้าน้อยน้ำชูยที่คอยห่วงใยและให้ความช่วยเหลือมาโดยตลอด

สารบัญ

หน้า

บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญตาราง.....	ฅ
บทที่ ๑ บทนำ.....	๑
บทที่ ๒ สภาพทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมไทยในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	๗
๒.๑ พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในบริบททางประวัติศาสตร์.....	๗
๒.๑.๑ สถานภาพของกษัตริย์.....	๑๖
๒.๑.๒ ผู้คนและสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น.....	๑๘
ก. ผู้คนสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น.....	๑๘
ข. สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น.....	๒๖
๒.๒ สังคมในยุคเปลี่ยนผ่าน.....	๒๙
๒.๒.๑ การขยายตัวทางการค้า.....	๒๙
๒.๒.๒ การเข้ามาของตะวันตก.....	๓๕
บทที่ ๓ บทบาทของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในการวางรากฐาน ทางเศรษฐกิจในยุคเปลี่ยนผ่าน.....	๔๕
๓.๑ การวางรากฐานด้านการค้า.....	๔๕
๓.๑.๑ การส่งเสริมการค้าสำเภาจีน.....	๔๖
๓.๑.๒ การส่งเสริมการค้ากับชาวตะวันตก.....	๔๘
ก. การทำสนธิสัญญาเบอริน.....	๔๘
ข. การส่งเสริมการผลิตเพื่อการส่งออก.....	๕๐
๓.๒ การวางรากฐานด้านภาษีอากร.....	๕๗
๓.๒.๑ ภาษีอากรที่รัฐจัดเก็บเอง.....	๕๙
๓.๒.๒ ภาษีที่ให้เอกชนประมูลจัดเก็บ.....	๖๔
ก. ประวัติของระบบเจ้าภาษีนายอากร.....	๖๗

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
ข. รูปแบบการบริหารงานของระบบเจ้าภาษีนายอากร.....	๖๘
ค. วิธีการและขั้นตอนในการผูกขาดภาษีอากร.....	๖๘
ง. พิกัดอัตราภาษีและอากร.....	๗๐
จ. นายประกัน.....	๗๑
ฉ. การร่วมทุน.....	๗๑
๓.๓ การส่งเสริมเศรษฐกิจโดยการตั้งเมืองใหม่ ชุดและลอกคูคลอง.....	๗๓
๓.๓.๑ การตั้งเมืองใหม่เพื่อการจัดระบบส่วยอากร.....	๗๔
๓.๒.๒ การชุุดและลอกคูคลอง.....	๗๖
บทที่ ๔ การวางรากฐานทางสังคมและวัฒนธรรม.....	๗๘
๔.๑ การวางรากฐานทางด้านความรู้.....	๘๐
๔.๑.๑ การสร้างค่านิยมและส่งเสริมการศึกษา.....	๘๐
๔.๑.๒ การรวบรวม ชำระ และแต่งตั้งราคาความรู้ของบ้านเมือง.....	๘๘
ก. ตำราทางพระพุทธศาสนา.....	๘๘
ข. ตำราสำคัญของบ้านเมือง.....	๙๐
๔.๒ การให้ความสำคัญต่อวัดในฐานะคลังความรู้ของชุมชนหรือสังคม.....	๙๓
๔.๒.๑ การสร้างวัดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	๙๓
๔.๒.๒ จารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม.....	๙๖
ก. ความรู้ทางการแพทย์.....	๑๐๑
ข. ความรู้ภูมิศาสตร์โลก.....	๑๐๒
ค. ตำราว่าด้วยบทบาทและหน้าที่ของคนในสังคม.....	๑๐๓
บทที่ ๕ บทสรุป.....	๑๐๗
รายการอ้างอิง	๑๑๐
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์	๑๒๓

สารบัญตาราง

หน้า

ตารางที่ ๑ แสดงจำนวนประชากรในประเทศไทยตามบันทึกของจอห์น ครอว์เฟ็ด.....๑๙

ตารางที่ ๒ แสดงจำนวนประชากรในประเทศไทยตามบันทึกของบาทหลวงปาลเลกัวซ์..... ๒๐

ตารางที่ ๓ แสดงจำนวนประชากรในกรุงเทพมหานคร
ในช่วงปลายรัชกาลที่ ๒ - รัชกาลที่ ๔..... ๒๐

ตารางที่ ๔ แสดงจำนวนเรือสินค้าจากไทยไปจีน.....๔๗

ตารางที่ ๕ แสดงประมาณการรายได้ของรัฐในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น..... ๕๘

ตารางที่ ๖ แสดงอัตราส่วนร้อยละของประมาณการรายได้ของรัฐ
ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น..... ๕๙

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ ๑

บทนำ

ที่มาและความสำคัญของปัญหา

ความพยายามของนักประวัติศาสตร์ที่จะแบ่งสมัยประวัติศาสตร์ออกเป็นช่วงสมัยต่างๆ ด้วยการมองหาข้อแตกต่างหรือลักษณะเฉพาะของแต่ละช่วงสมัยนั้น ส่งผลให้เกิดการมองประวัติศาสตร์ในแต่ละช่วงสมัยว่ามีลักษณะเฉพาะ หรือแตกต่างกับอีกสมัยหนึ่งอย่างไร ซึ่งเป็นการดีที่ทำให้ง่ายต่อการทำความเข้าใจพัฒนาการทางประวัติศาสตร์โดยรวม แต่ก็พบว่ามีปัญหาตามมาจากการแบ่งประวัติศาสตร์ออกเป็นสมัยต่างๆ ด้วยเช่นกัน กล่าวคือ ช่วงเวลาที่เปลี่ยนผ่านจากสมัยหนึ่งไปยังอีกสมัยหนึ่งมีจุดที่เรียกว่า “หัวเลี้ยวหัวต่อของประวัติศาสตร์” โดยทั่วไปแล้วการเปลี่ยนแปลงจากสมัยหนึ่งไปสู่อีกสมัยหนึ่งไม่ได้เกิดขึ้นอย่างกะทันหันหรืออย่างฉับพลันทันที จึงทำให้ช่วงเวลาที่เบียดต่อระหว่างสองสมัยมีลักษณะเฉพาะที่ไม่เหมือนกับสมัยหนึ่งสมัยใด คำอธิบายประวัติศาสตร์ในช่วงเวลาที่เป็หัวเลี้ยวหัวต่อนี้มักจะมีปัญหา ซึ่งประวัติศาสตร์สมัยรัชกาลที่ ๓ อยู่ในลักษณะดังกล่าวมา

โดยทั่วไปแล้วประวัติศาสตร์รัชกาลที่ ๓ ถูกจัดให้อยู่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น กล่าวคือประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ตอนต้นหมายถึงประวัติศาสตร์ของสามรัชกาลแรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ คือนับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสถาปนากรุงเทพมหานครเป็นราชธานีเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๕ จนถึงสิ้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๔ เพราะสมัยนี้ผิดแผกแตกต่างกับสมัยต่อมาทั้งในด้านการปกครอง สังคม และเศรษฐกิจและในด้านอื่น^๑

แม้ต่อมาวินัย พงศ์ศรีเพียร ได้แบ่งประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ตอนต้นใหม่ว่าควรมาสิ้นสุดในปี พ.ศ. ๒๓๙๔ ต้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นปีที่ราชอาณาจักรไทยได้ทำสนธิสัญญาเบาริงกับอังกฤษก็ตาม แต่วินัย พงศ์ศรีเพียรก็ยังกล่าวว่า

“...คำว่าสมัยต้นรัตนโกสินทร์ในที่นี้กำหนดไว้ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๒๕–๒๓๙๔ หรือตั้งแต่สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์จนถึงการทำสนธิสัญญาเบาริง กล่าวอย่างคร่าวๆ คือตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงสิ้นรัชกาลที่ ๓...”^๒

^๑ ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒน์, *ประวัติศาสตร์ไทยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๒๕–๒๓๙๔)*, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๒๓), หน้า ๑.

^๒ แถมสุข นุ่มนนท์ และคณะ, *สถานภาพงานวิจัยสาขาประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ระหว่าง พ.ศ. ๒๕๐๓–๒๕๓๕* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๔), หน้า ๖๕.

จะเห็นได้ว่าแม้นักประวัติศาสตร์จะแบ่งประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอย่างไรก็ตามรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังคงเป็นช่วงสุดท้ายของประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอยู่เหมือนเดิมนั่นเอง

จากกรอบความคิดดังกล่าวข้างต้นที่มองประวัติศาสตร์รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่ในบริบทของประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงทำให้ภาพของประวัติศาสตร์รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ต่างไปจากสองรัชกาลแรกคือรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เห็นได้จากงานการศึกษาประวัติศาสตร์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในช่วงแรกๆ* เช่น ในงานของวอลเตอร์ เอฟ. เวลลา ที่กล่าวถึง “สยามเก่า” (Old Siam) ว่าสืบเนื่องมาจากอยุธยา ระบบการปกครองเป็นแบบเก่า สังคมเป็นแบบดั้งเดิม และยังคงสนใจอยู่เฉพาะกิจการภายในประเทศ แต่หลังจากสิ้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว สยามประเทศจึงเปิดประตูต้อนรับอารยธรรมแบบตะวันตก และนำประเทศไปสู่ศักราชแห่ง “สยามใหม่” (New Siam)^๑

ต่อมาแนวความคิดในการแบ่งประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ออกเป็น “สยามเก่า” และ “สยามใหม่” ได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ดังที่เห็นได้จากงานชุดปากไก่และใบเรือ ของนิธิ เอียวศรีวงศ์^๒ ซึ่งชี้ให้เห็นว่า การแบ่งเช่นนี้ กลับเป็นอันตรายมากกว่าให้ประโยชน์อย่างน้อยมีอันตรายอยู่ ๒ ประการ ประการแรกคือ ทำให้มองไม่เห็นความเปลี่ยนแปลงทั้งหลายนับตั้งแต่สมัยลพบุรีมาจนถึงรัชกาลที่ ๕ ประการที่ ๒ การเน้นความแตกต่างระหว่าง “สยามเก่า” กับ “สยามใหม่” ไม่ช่วยให้เข้าใจความเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการปฏิรูปของกษัตริย์ได้อย่างแท้จริง นิธิ เอียวศรีวงศ์ชี้ให้เห็นว่า สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๕) เป็นสมัยหนึ่งต่างหากที่แตกต่างกับสมัยปลายอยุธยา

* งานประวัติศาสตร์นิพนธ์ที่เกี่ยวกับรัชสมัยที่ ๓ ที่ผ่านมาสวนใหญ่พบว่าเป็นงานที่เขียนขึ้นเพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในโอกาสสำคัญ เช่น เนื่องในโอกาสครบ ๑๐๐ ปี และ ๒๐๐ ปีวันพระราชสมภพของพระองค์ในปี พ.ศ. ๒๔๓๐ และ พ.ศ. ๒๕๓๐ ตามลำดับ เนื้อหาของงานที่ผลิตออกมาจึงเกี่ยวข้องกับพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจเป็นสำคัญเพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติเป็นหลัก อย่างไรก็ตาม ยังมีงานอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์และบุคคลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวบ้างประปราย ได้แก่ “พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓” ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค) “อานามสยามยุทธ” ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ “แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ” ของวอลเตอร์ เอฟ. เวลลา และ “การดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยต่อมหาอำนาจตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว” ของวงเดือน นารา สัจจ์ เป็นต้น

^๑ วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, *แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, แปลโดย นิจ ทองโสภิต (กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๐), หน้า ๒๖๕-๒๖๙.

และยังกล่าวต่อไปว่า ยุคปฏิรูปในต้นศตวรรษที่ ๒๕ นั้นอาจมีความสืบเนื่องกับยุคต้นรัตนโกสินทร์ เสียยิ่งกว่ายุคต้นรัตนโกสินทร์มีความสืบเนื่องกับอยุธยา^๔

อย่างไรก็ดี ถึงแม้ว่าแนวความคิดของนิธิ เอียวศรีวงศ์ เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไป ทำให้เห็น การเคลื่อนไหวของผู้คนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในท่ามกลางสายธารแห่งความเปลี่ยนแปลง แต่ ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับบทบาทของชนชั้นปกครองในสมัยรัชกาลที่ ๓ โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าทรงมีบทบาทและทรงเตรียมความพร้อมในการเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ อย่างไร บ้างยังไม่ได้มีการทำความเข้าใจในประเด็นดังกล่าว

ทวิศักดิ์ เผือกสม ได้ศึกษาเรื่องการปรับเปลี่ยนความคิด ความเชื่อและโลกทัศน์ของชนชั้น นำในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไว้ในวิทยานิพนธ์เรื่อง “การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจ ของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. ๒๓๒๕ – ๒๔๑๑”^๕ ว่าชนชั้นนำสยามในช่วงเวลาดังกล่าวแยกความรู้ทาง โลกกับความรู้ทางธรรมออกจากกัน ซึ่งความรู้ทางโลกเป็นความรู้ธรรมดาสามัญที่ทำให้ชนชั้นนำยินดี รับเทคโนโลยีของชาวตะวันตกมาใช้อย่างไม่ตะขิดตะขวงใจ ส่วนความรู้ทางธรรมเป็นความรู้สูงสุดมี แต่ความรู้ในพระพุทธศาสนาเท่านั้นที่เที่ยงแท้แน่นอน จึงเป็นเหตุผลสำคัญที่ชนชั้นนำสยามปฏิเสธ คริสต์ศาสนา ทั้งยังได้กล่าวถึงจารีกวัตรพิธีว่า เป็นภาพตัวแทนของความรู้ (Representation) โคลง ต่างภาษาเป็นการเขียนตะวันตกซึ่งเป็นงานเขียนชาติพันธุ์วรรณา (Occidentalism and Ethnography) ชั้นแรกของไทย ทวิศักดิ์ เผือกสมมองปฏิสัมพันธ์จารีกวัตรพิธีกับตะวันตกที่เข้ามาแต่เพียงอย่าง เดียวโดยความจริงจารีกวัตรพิธียังมีมิติทางสังคมและวัฒนธรรมในกระแสการแห่งความเปลี่ยนแปลง ที่เป็นปฏิสัมพันธ์กับคนในสังคมอีกด้วย อันจะทำให้ได้ภาพแห่งการเปลี่ยนผ่านที่ชัดเจนขึ้น

การศึกษาในครั้งนี้ ผู้วิจัยมีความพยายามที่จะศึกษาประวัติศาสตร์สมัยรัชกาลที่ ๓ ซึ่งเป็น ยุคหัวเลี้ยวหัวต่อของประเทศไทย เป็นรอยต่อที่สำคัญของการเผชิญหน้าระหว่างโลกจารีตกับโลก สมัยใหม่แบบตะวันตกที่มาพร้อมกับความคิดจักรวรรดินิยม ความเหนือกว่าทางเทคโนโลยีและ แส่นยานภาพทางทหาร โดยจะศึกษาวิเคราะห์บทบาทของชนชั้นปกครอง โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะที่พระองค์จะต้องเผชิญกับกระแสการเปลี่ยนแปลงจากภายนอก และ ทำทนายต่อการนำพาประเทศชาติให้อยู่รอดปลอดภัย

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีบทบาทสำคัญในการบริหารประเทศท่ามกลาง กระแสแห่งความเปลี่ยนแปลง ดังที่ วอลเตอร์ เอฟ เวลลา กล่าวไว้ว่า

^๔ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ: ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้น รัตนโกสินทร์, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: แพรวล้านกพิมพ์, ๒๕๔๓), หน้า ๑๙-๒๑.

^๕ ดูรายละเอียดใน ทวิศักดิ์ เผือกสม, “การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำ สยาม พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๑,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิต วิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐).

“...พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงติดต่ออย่างใกล้ชิดกับบรรดาข้าราชการของพระองค์ ทั้งทรงควบคุมราชการงานเมืองอย่างสนพระทัย ด้วยพระองค์ทรงติดกับสมเด็จพระราชบิดาตรงที่พระองค์ทรงสนพระทัยในข้าราชการงานเมือง ทรงตรวจตราและวินิจฉัยข้าราชการต่างๆ ด้วยพระองค์เอง นอกจากนี้จะต้องทรงเป็นประธานในพิธีต่างๆ ตามหน้าที่ของพระมหากษัตริย์แล้ว พระองค์ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่เข้าเฝ้าทูลเกล้าฯ ถวายข้าราชการวันละ ๒ เวลา คือ ตอนก่อนเที่ยงครึ่งหนึ่งเป็นเวลา ๑-๒ ชั่วโมง และตอนค่ำหลังจาก ๓ ทุ่ม ไปแล้วอีกครั้งหนึ่ง เป็นเวลาดั่ง ๔-๕ ชั่วโมง ผู้ที่เข้าเฝ้าตอนค่านี้นับว่าเป็นข้าราชการชั้นสำคัญและคราใดที่มีงานด่วน ก็ต้องทรงว่าราชการอยู่ก่อนรุ่งก็มี ระหว่างการเข้าเฝ้าปรึกษาข้าราชการนี้ พระองค์ทรงตั้งพระทัยฟังข้าราชการที่บรรดาข้าราชการกราบทูลให้ทรงทราบ ทรงถามปัญหาต่างๆ แล้วทรงวินิจฉัยตกลงพระทัย ในบางโอกาสที่พระองค์ทรงยับยั้งข้อเสนอของข้าราชการผู้ใดที่พระองค์ทรงเชื่อว่าเป็นผู้รู้เรื่องสถานะการณ์ความเป็นไปของเรื่องนั้นๆ เป็นอย่างดีแล้ว พระองค์จะทรงสอบสวนและศึกษาเรื่องนั้นๆ เป็นอย่างถี่ถ้วนจนกระทั่งพระองค์ทรงอยู่ในฐานะที่จะตัดสินพระทัยได้อย่างถูกต้องถ่องแท้...”^๖

ในยุคแห่งการเปลี่ยนแปลง “เก่า-ใหม่” อย่างในสมัยรัชกาลที่ ๓ การวางรากฐานให้กับประเทศชาติในด้านต่างๆ จึงเป็นเรื่องที่จำเป็นและสำคัญยิ่งที่พระองค์จะทรงทำอย่างไรให้ประเทศดำรงอธิปไตยอยู่ได้ พร้อมกับกับการปรับเปลี่ยนประเทศให้ทันต่อความเปลี่ยนแปลงที่เทียบมามาประเทศ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ผู้ต้องเผชิญกับกระแสแห่งการเปลี่ยนแปลงจึงเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการนำพาประเทศให้ก้าวต่อไปได้อย่างมั่นคง แต่จากการศึกษาประวัติศาสตร์ที่ผ่านมาพบว่าประเด็นดังกล่าวไม่ได้รับการกล่าวถึงอย่างจริงจัง เพราะสืบเนื่องมาจากการที่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ตอนต้น งานประวัติศาสตร์ในช่วงรัชสมัยของพระองค์จึงได้รับการกล่าวถึงในฐานะส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์นิพนธ์ในช่วงเวลาดังกล่าว เรื่องที่ศึกษาส่วนใหญ่อยู่ในช่วงเวลาที่ยาวคือครอบคลุมเวลาตั้งแต่สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ใน พ.ศ.๒๓๓๕ จนถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวใน พ.ศ.๒๓๙๔ จึงทำให้ประเด็นสำคัญบางประเด็นถูกละเลยมองข้ามไป เช่น การศึกษาจารึกวัดโพธิ์ที่ไม่สะท้อนบริบทของสังคมในขณะนั้น ทั้งยังขาดการเชื่อมโยงกับหลักฐานด้านต่างๆ อาทิ ประวัติศาสตร์ศิลปะ วรรณกรรม การเปลี่ยนแปลงทางศาสนาและความเชื่อ ผู้วิจัยจึงเห็นว่าหากมีการศึกษาเรื่องนี้จะช่วยทำให้เข้าใจและมองเห็นภาพรวมของประวัติศาสตร์ในช่วงนี้ได้ชัดเจน

^๖ วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ, หน้า ๑๑-๑๒.

การศึกษาบทบาทของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในการวางรากฐานทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมไทยในยุคเปลี่ยนผ่าน (THE ROLE OF KING RAMA III IN LAYING THE GROUNDWORK FOR SIAM'S ECONOMY, SOCIETY AND CULTURE DURING THE TRANSITIONAL PERIOD) จึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจที่จะทำให้เข้าใจประวัติศาสตร์ในยุคหัวเลี้ยวหัวต่อได้ดียิ่งขึ้น

คำจำกัดความ

การให้คำจำกัดความคำว่า “ช่วงเปลี่ยนผ่าน” เป็นเรื่องยาก และเสี่ยงต่อการได้รับข้อโต้แย้งจากมุมมองและเหตุผลต่างๆ ของนักวิชาการ เพราะโดยความจริงในแต่ละสังคมมีการเคลื่อนไหวและเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา โดยเฉพาะสังคมเปิดอย่างประเทศไทยที่มีการติดต่อกับต่างชาติ และปะทะสังสรรค์ทางวัฒนธรรมกับกลุ่มชนต่างๆ หลากหลาย ทั้งผู้คนในภูมิภาคเดียวกันทั้งใกล้ไกล และจากโลกตะวันตกซึ่งอยู่อีกซีกโลกหนึ่งอยู่ตลอดเวลา

คำว่า “ช่วงเปลี่ยนผ่าน” ในที่นี้หมายถึง ช่วงเวลาที่ผู้คนในสังคมกำลังเผชิญกับกระแสใหม่ที่จำเป็นต้องปรับเปลี่ยนความคิด โลกทัศน์ และความเชื่อ ซึ่งปรากฏหลักฐานชัดเจนว่าชนชั้นนำในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่ในภาวะของการปรับเปลี่ยน อันเป็นพื้นฐานสำคัญในการที่สังคมจะก้าวต่อไปได้อย่างมั่นคง ในช่วงเวลานี้จึงเป็นช่วงเวลาในการถ่ายทอดเอกลักษณ์ทางสังคมและวัฒนธรรม และความรู้ ที่มีภูมิปัญญาดั้งเดิมเป็นรากฐานสำคัญที่ปรับเปลี่ยนให้ทันกระแสโลกในอันที่จะนำพาสังคมให้ก้าวต่อไปได้อย่างมีทิศทางที่รู้เท่าทันต่อความเปลี่ยนแปลงของโลกบนรากฐานวัฒนธรรมดั้งเดิมแบบจารีตของตนเอง

การศึกษาบทบาทของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในการวางรากฐานทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมไทยในยุคเปลี่ยนผ่าน เป็นตัวอย่างอันดีที่จะทำให้เข้าใจถึง “ช่วงเปลี่ยนผ่าน” ครั้งสำคัญของสยามประเทศ เพราะพระองค์เป็นบุคคลที่ทรงได้รับการอบรมเลี้ยงดูตามแบบ “จารีต” และทรงดำรงพระชนม์ชีพอยู่ในยุคที่สังคมกำลังเปลี่ยนแปลง ประเด็นสำคัญก็คือพระองค์ทรงเป็นองค์พระประมุขผู้นำประเทศในการที่จะนำพาประเทศไทยให้ก้าวไปอย่างมั่นคงต่อเนื่อง

“ช่วงเปลี่ยนผ่าน” เป็นการกำหนดอย่างคร่าวๆ โดยนับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชสมบัติในปีพ.ศ. ๒๓๖๗ จนกระทั่งเสด็จสวรรคตในปี พ.ศ. ๒๓๙๔ เพราะระยะเวลา ๒๗ ปี ภายใต้ร่มพระบรมโพธิสมภารของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประเทศไทยเปลี่ยนแปลงไปตามบริบทในแต่ละช่วงเวลา

วัตถุประสงค์ในการศึกษา

๑. เพื่อศึกษาสาเหตุของการปรับเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
๒. เพื่อศึกษาพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในการวางรากฐานความมั่นคงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมไทย
๓. เพื่อศึกษาผลกระทบของพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในการวางรากฐานทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมต่อสังคมไทย

สมมติฐานในการศึกษา

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีบทบาทสำคัญในการวางรากฐานทาง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมให้กับประเทศไทยในช่วงเปลี่ยนผ่าน นับตั้งแต่การปรับปรุงรูปแบบการเก็บภาษีอากรเพื่อให้สอดคล้องกับการขยายตัวทางการค้า และการตกลงทำสนธิสัญญาเบอริงกับอังกฤษใน พ.ศ. ๒๓๖๙ ส่งผลให้เศรษฐกิจของประเทศมั่นคง ส่วนการวางรากฐานทางสังคมและวัฒนธรรม ทรงพยายามส่งเสริมความรู้ โดยใช้วัดเป็นศูนย์กลางในการสร้างความสามัคคีที่ส่งผ่านความรู้ และหลอมรวมโลกทัศน์ของผู้คนภายในสังคม โดยเฉพาะการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ทั้งยังใช้เป็นเวทีเผยแพร่ข้อกำหนดบทบาทและหน้าที่ของรัฐเพื่อจัดระเบียบความสัมพันธ์ของคนในสังคมอีกด้วย

วิธีการศึกษา

การวิจัยในครั้งนี้ใช้วิธีทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) เป็นการวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสาร (Documentary Research) โดยพยายามเชื่อมโยงกับหลักฐานประเภทต่างๆ เช่น โบราณวัตถุ โบราณสถาน วรรณกรรม และประวัติศาสตร์ศิลปะ เป็นต้น

ขอบเขตของการศึกษา

การวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยมุ่งประเด็นศึกษาเรื่อง “บทบาทของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในการวางรากฐานทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมให้กับประเทศไทยในยุคเปลี่ยนผ่าน” โดยศึกษาจากพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมนับตั้งแต่เสด็จพระราชสมภพจนกระทั่งเสด็จสวรรคตเป็นหลัก

บทที่ ๒

สภาพทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

การที่จะเข้าใจถึงการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมไทยในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จำเป็นจะต้องเข้าใจถึงผู้คนและสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นซึ่งเป็นปัจจัยที่สำคัญที่เชื่อมโยงสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงทางด้านต่างๆ อันนำไปสู่การวางรากฐานทางด้านเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมไทยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในยุคเปลี่ยนผ่าน เพื่อให้ผู้อ่านเห็นความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์ของเรื่องดังกล่าวจึงขอแบ่งหัวข้อในการอธิบายในบทนี้ออกเป็น ๒ ส่วน ได้แก่ พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในบริบททางประวัติศาสตร์ และสภาพสังคมไทยในยุคเปลี่ยนผ่าน ดังรายละเอียด

๒.๑ พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในบริบททางประวัติศาสตร์

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสมัยที่มีการเปลี่ยนแปลงทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม กล่าวคือการค้าต่างประเทศขยายตัวกว่าเดิม ชาวตะวันตกได้แสดงแสนยานุภาพทางการทหารให้ชนชั้นนำไทยได้ประจักษ์ และมีการปะทะทางวัฒนธรรมระหว่างไทยกับตะวันตก ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักรู้เป็นอย่างดี เพื่อให้เข้าใจถึงความจำเป็นในการวางรากฐานทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมในสมัยนี้ จึงจำเป็นต้องรู้และเข้าใจพระราชประวัติของพระองค์ อันจะทำให้เข้าใจเนื้อหาส่วนนี้ได้ดียิ่งขึ้น

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กับสมเด็จพระศรีสุลาไลย เสด็จพระราชสมภพเมื่อวันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ.๒๓๓๐ ณ พระราชวังเดิม^๑

* เมื่อแรกประสูติสมเด็จพระบรมชนกนาถดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ส่วนพระราชมารดาดำรงพระฐานันดรศักดิ์เป็น หม่อมเจียม ดำรงพระอิสริยยฐานันดรศักดิ์เป็น หม่อมเจ้าหลานเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีพระนามเดิมว่า “หม่อมเจ้าชายทับ”

^๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว** (กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๐). รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชจัดพิมพ์ทูลเกล้าฯ ถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณในพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทานในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระราชสมภพ ครบ ๒๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วันอังคารที่ ๓๑ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๓๐), หน้า ๑๒-๑๕.

ในปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๙ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ อุปราชธานีเขมรสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ขึ้นเป็นสมเด็จพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระองค์ก็ได้ดำรงพระยศเป็น “พระเจ้าหลานเธอ” และได้รับราชการในพระบรมชนกนาถทั่วไปเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยอันสนิทยิ่งกว่าพระราชโอรสองค์อื่น^๒ ต่อมาในพ.ศ. ๒๓๕๑ ทรงผนวช และเสด็จฯ ไปประทับจำพรรษาอยู่ ณ วัดพลับ^๓

ในปี พ.ศ. ๒๓๕๖ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนา “พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าทับ” เป็น “พระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์”^๔ และโปรดเกล้าฯ ให้ทรงกำกับราชการกรมท่า กรมพระคลังมหาสมบัติ กรมพระตำรวจว่าความฎีกา^๕ ซึ่งเป็นกรมสำคัญในราชการแผ่นดินในสมัยนั้นทั้งสิ้น และทรงวางพระราชหฤทัยให้รับราชการต่างๆ ต่างพระเนตรพระกรรณอีกเป็นจำนวนมาก ชาวตะวันตกที่เข้ามาติดต่อทางการทูตในสมัยนี้บันทึกถึงพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ไว้ว่า

“...เป็นธรรมเนียมของราชสำนักแห่งนี้ที่แขกเมืองจะต้องเข้าเฝ้าเจ้านายพระองค์นี้ก่อนที่จะเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดิน เรื่องราชการไม่ว่าในกรมกองใดอยู่ในพระหัตถ์ของพระองค์ทั้งสิ้น พระองค์ทรงแสดงพระปรีชาสามารถให้เป็นที่ประจักษ์ในพระราชภารกิจที่พระองค์ทรงได้รับมอบหมายเรื่องต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับความสุขของบ้านเมือง หรือการสงคราม การติดต่อกับต่างประเทศหรือ

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔.

^๓ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฉบับตัวเขียน (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์วิชาการ, ๒๕๓๙. โครงการหนังสือวิชาการในเครืออมรินทร์ชุด ประชุมพงศาวดารฉบับราษฎร์ ภาคที่ ๑), หน้า ๒๐๑.

^๔ “จดหมายเหตุอักษณ ตั้งกรมเมื่อปีระกาเบญจศก”, จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕. คณะกรรมการจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุพระราชพิธีสมมงคลพระชนมายุเท่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชมอบให้กรมศิลปากรจัดพิมพ์), หน้า ๕๖-๕๗. ซึ่งตรงกับในหนังสือเรื่องเฉลิมพระยศเจ้านาย ฉะบับมีพระรูป แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวในพระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า หลังจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จขึ้นครองราชสมบัติจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ “...พระราชทานพระสุพรรณบัตร เลื่อนพระเกียรติยศพระองค์ขึ้นเป็นพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระราชทานที่วังและเครื่องอุปโภคศฤคารบริวารของหม่อมหมื่นให้เป็นบำเหน็จที่ได้ทรงทำความชอบไว้ในแผ่นดินนั้น...” เพราะพระองค์ได้ทรงประกอบพระราชกิจที่สำคัญคือทรงเป็นผู้บัญชาการในการปราบกบฏเจ้าฟ้าหมื่นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๓๖.

^๕ ราชสกุลวงศ์ (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ (กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๖), หน้า ๑๕.

กฎระเบียบของบ้านเมือง การกำหนดนโยบายและความยุติธรรมจะเป็นไปตามพระราชประสงค์ของ
เจ้านายพระองค์นี้ทั้งสิ้น เรื่องต่างๆ แทบจะไม่มีมีการนำขึ้นเสนอต่อพระเจ้าแผ่นดิน ยกเว้นในกรณีที่
ต้องการความเห็นชอบของพระเจ้าแผ่นดินเป็นขั้นสุดท้าย ตัวแทนของรัฐบาลในระดับรองลงมา ต่าง
อยู่ภายใต้การควบคุมของเจ้านายพระองค์นี้ทั้งสิ้น และไม่มีอำนาจที่จะปฏิบัติการใดๆ หากไม่ได้รับ
ความเห็นชอบจากพระองค์^๖

จากการที่ “พระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์” ทรงทำการค้าขาย และมีโอกาสสัมผัส
ใกล้ชิดกับพ่อค้าและชาวต่างชาติที่เข้ามาพร้อมกับเรื่องราวและความรู้แปลกๆ ใหม่ ๆ จนเป็นที่สน
พระทัยใคร่รู้ในเรื่องต่างๆ อยู่เสมอทั้งเศรษฐกิจ การเมือง สังคมและวัฒนธรรมของนานาชาติที่เข้ามา
ติดต่อค้าขายกับสยามประเทศ เช่น เมื่อครั้งคณะทูตครอว์เฟ็ดเข้าเฝ้าเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๕ ได้ทรง
สอบถามเรื่องต่างๆ กับคณะทูต เช่น สภาวะการณ์เมืองในยุโรป ความสัมพันธ์ระหว่างอังกฤษกับ
โปรตุเกส จำนวนภาษาในยุโรป และภาษาท้องถิ่นต่างๆ ในอินเดียที่ชาวอังกฤษได้เรียนรู้และฝึกฝน^๗
เป็นเหตุให้พระองค์ทรงมีโลกทัศน์และความรู้กว้างขวางเป็นที่ยอมรับทั้งในเหล่าพระบรมวงศานุวงศ์
เสนาบดีให้ครองสิริราชสมบัติสืบต่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย หลังจากเสด็จสวรรคต
เมื่อพ.ศ. ๒๓๖๗ โดยพระบรมวงศานุวงศ์และข้าละของธูลีพระบาทที่นอนประจำอยู่ใน
พระบรมมหาราชวังจึง “...อาราธนาพระสังฆราช พระราชาคณะผู้ใหญ่มาแล้ว พร้อมด้วยพระบรม
ราชวงศานุวงศ์ต่างกรม และท่านเสนาบดี และข้าทูลละของธูลีพระบาทผู้ใหญ่ๆ ซึ่งเป็นประธานใน
ราชการแผ่นดิน ปรีการาชการแผ่นดิน เห็นว่าพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ กรมหมื่นเจษฎา
บดินทร์ทรงพระสติปัญญาเฉลียวฉลาดได้ว่าราชการต่างพระเนตรพระกรรณในพระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวมาช้านาน ทั้งข้าทูลละของธูลีพระบาทก็มีความจงรักภักดีในพระองค์ท่านก็มาก
สมควรจะครอบครองสิริราชสมบัติรักษาแผ่นดินสืบพระบรมราชตระกูลต่อไป จึงพากันเข้าเฝ้าพระ
เจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ซึ่งเป็นพระโอรสผู้ใหญ่เชิญเสด็จขึ้นครองสิริราชสมบัติดำรง
ราชอาณาจักรสยามพิภพต่อไป...”^๘ ทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในวันอาทิตย์ เดือน ๙

^๖ “คณะทูตมิสเตอร์ครอว์เฟ็ด พ.ศ. ๒๓๖๕ (ค.ศ. ๑๘๒๒)”, รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทาง
ประวัติศาสตร์ ชุดที่ ๑, หน้า ๙-๑๐.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙-๓๒.

^๘ เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่
๓, พิมพ์ครั้งที่ ๖ (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๘), หน้า ๑. แต่ในจดหมายเหตุ
พระบรมศพรัชกาลที่ ๒ กล่าวว่าหลังจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคต ๒ วัน “...สมเด็จพระ
บรมวงศานุวงศ์ประชุมสมเด็จพระสังฆราชคณะแลเสนาพฤตมาตยราชปโรหิตข้าทูลละของฯ ผู้ใหญ่
ผู้น้อยปลุกษาพร้อมกันถวายสิริราชสมบัติสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้า บรมกระษัตริย์ถวัลยราชสมบัติสืบไป...”
จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ: กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๓๐. รัฐบาลใน

ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมวอก ๑๑๓๑ ขณะที่พระชนมายุได้ ๓๘ พรรษา และทรงเสด็จสวรรคตเมื่อวันพุธที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๔ สิริพระชนม์ได้ ๖๔ พรรษา ทรงอยู่ในราชสมบัติ ๒๗ พรรษา^๙

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติได้ทรงทำตามโบราณราชประเพณี คือ พระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งกรมหมื่นศักดิ์พลเสพ ซึ่งเป็นพระปิตุจฉาภิเษกขึ้นดำรงที่กรมพระราชบวรสถานมงคลฝ่ายหน้า ได้ตั้งพิธีสงฆ์พิธีพราหมณ์เฉลิมอุปราชาภิเษกในพระบวรราชวังเมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือนกันยายน พ.ศ. ๒๓๖๗^{๑๐} หลังจากนั้นจึงทรงตั้งพระราชอาคันนะแล้วทรงสถาปนาสมเด็จพระพันปีหลวง เป็นกรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาเจ้านายเป็นเจ้าฟ้าต่างกรมอีก ๘ พระองค์^{๑๑} และหลังจากนั้นมีการสถาปนาและเลื่อนเจ้านายทรงกรมใหม่ตามลำดับ คือ ในพ.ศ.๒๓๗๒ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งพระองค์เจ้าสุริวงค์เป็นกรมหมื่นสวัสดิวิชัย และพระองค์เจ้าสุทัศน์เป็นกรมหมื่นไกรสรวิชาติ^{๑๒} ต่อมาในพ.ศ. ๒๓๗๕ หลังจากสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพเสด็จสวรรคตทรงเลื่อนเจ้านายทรงกรมจากกรมหมื่นเป็นกรมหลวง ๓ พระองค์ จากกรมหมื่นเป็นกรมขุน ๓ พระองค์ และตั้งกรมเจ้านายใหม่ ๒ พระองค์^{๑๓}

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชจัดพิมพ์มูลเกล้าฯ ถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณในพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทานในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระราชสมภพ ครบ ๒๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วันอังคารที่ ๓๑ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๓๐), หน้า ๒๓.

^๙ ตรงกับวันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๖๗

^{๑๐} เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๑-๒ และ ๑๕๓.

^{๑๑} **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๒.

^{๑๒} ได้แก่ “พระองค์เจ้าदारากร เป็นกรมหมื่นศรีสุเทพ พระองค์เจ้าดวงจักร เป็นกรมหมื่นณรงค์หริรักษ์ พระองค์เจ้ากุสุมา เป็นกรมหมื่นเสพสุนทร พระองค์เจ้ากุญชร เป็นกรมหมื่นพิทักษ์เทเวศร พระองค์เจ้าโต เป็นกรมหมื่นอินทร์อมเรศ พระองค์เจ้าสังขทัต เป็นกรมหมื่นนรานูชิต พระองค์เจ้าปาน เป็นกรมหมื่นอมรมนตรี และพระองค์เจ้าเจ่ง เป็นกรมหมื่นนเรนทรบริรักษ์” พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ (ทรงรวบรวม), **เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านาย ฉบับมีพระรูป**, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๓๘. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พิมพ์พระราชทานในการพระราชพิธีสถาปนาพระอิสริยยศดีและบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระชนมายุ ๖ รอบ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา วันที่ ๖ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๓๘), หน้า ๓๖-๓๗.

^{๑๓} **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๗.

^{๑๔} ได้แก่ กรมหมื่นเทพพลภักดิ์ เป็นกรมหลวงเทพพลภักดิ์ กรมหมื่นเสนีบริรักษ์ เป็นกรมหลวงเสนีบริรักษ์ กรมหมื่นรักษัรณเรศเป็นกรมหลวงรักษัรณเรศ กรมหมื่นรามอิสเรศ เป็นกรมขุนรามอิสเรศ กรมหมื่นเดชอดิศร เป็นกรมขุนเดชอดิศร กรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์เป็นกรมขุนพิพิธภูเบนทร์ เจ้าฟ้าพระองค์น้อย เป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนอิสเรศรังสรรค์ และพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าลำภู เป็นกรมขุนกัลยาสุนทร ดูรายละเอียดใน

ในพ.ศ.๒๓๗๙ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าไพฑูริย์เป็น กรมหมื่นสนธิทนเรนทร^{๑๔} และในพ.ศ. ๒๓๘๑ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าชายศิริวงศ์เป็นกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงวิลาส เป็นกรม หมื่นอัปสรสุดาเทพ^{๑๕} และพระองค์เจ้านวมเป็นกรมหมื่นวงศาสนิท^{๑๖} ต่อมาในพ.ศ. ๒๓๘๘ ทรง พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกรมพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าคเนจร เป็นกรมหมื่นอมเรนทรบดินทร^{๑๗}

ในการบริหารราชการแผ่นดินนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมอบหมาย ตำแหน่งว่าราชการกรมสำคัญแก่เจ้านายที่เป็นพระญาติสนิทและทรงไว้วางพระราชหฤทัยได้แก่ พระ เจ้าน้องยาเธอ กรมขุนพิพิธภูเบศร์ พระอนุชากำกับกรมพระนครบาลและกรมพระคชบาล กรมหลวง รักรัตนเวศ พระปิตุลา กำกับกรมสังฆการีและกรมวัง และกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ พระปิตุลากำกับ กรมท่าและกรมมหาดไทย ซึ่งเจ้านายทั้ง ๓ พระองค์เป็นผู้ที่มีส่วนสนับสนุนให้พระองค์ขึ้นครองสิริ ราชสมบัติ^{๑๘}

ส่วนตำแหน่งเสนาบดีซึ่งเป็นขุนนางระดับสูงที่มีความสำคัญในการบริหารประเทศนั้นทรงได้ แต่งตั้งบุคคลที่ใกล้ชิดแทนตำแหน่งที่ว่างลง ได้แก่ เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) บุตร เจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น) ข้าหลวงเดิมในรัชกาลที่ ๒ เป็นสมุหนายก เจ้าพระยามหาเสนา (น้อย) เป็นสมุหกลาโหมมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ เมื่อถึงแก่อสัญกรรมเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) ได้ ว่าการตำแหน่งสมุหกลาโหมอีกตำแหน่งหนึ่ง เจ้าพระยายมราช (พูน) เสนาบดีกรมเมือง เจ้าพระยา

“หมายรับสั่ง เรื่อง กำหนดการพระราชพิธีเลื่อนพระนามและตั้งกรมใหม่”, ประชุมหมายรับสั่งภาค ๔ ตอนที่ ๑ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จ.ศ.๑๑๘๖-๑๒๐๓ (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี สำนักเลขาธิการ นายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๖), หน้า ๘๗-๙๒.

^{๑๔} พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านายจะบับมีพระรูป, หน้า ๓๘.

^{๑๕} “หมายรับสั่งเรื่อง ทรงตั้งพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าชายศิริวงศ์เป็นกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ และพระเจ้า ลูกเธอพระองค์เจ้าหญิงวิลาสเป็นกรมหมื่น, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๓-๑๙๔.

^{๑๖} “หมายรับสั่ง เรื่อง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์เจ้านวมเป็นกรมหมื่นฯ” และ “หมาย รับสั่ง เรื่อง ตั้งกรมหลวงวงศาสนิท”, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๙-๒๐๐ และ ๒๖๖-๒๖๗. แต่ในหนังสือเรื่องเฉลิม พระยศเจ้านายกล่าวว่าการตั้งกรมเมื่อพ.ศ. ๒๓๘๕

^{๑๗} พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านายจะบับมีพระรูป, หน้า ๓๘.

^{๑๘} ดูรายละเอียดใน จุฬารัตน์ ชูจิตารมย์, “พระมหากษัตริย์กับการใช้ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ในการเมืองการปกครอง พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๘).

ธรรมา(สมบุญ) เสนาบดีกรมวัง เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) เสนาบดีกรมคลัง และ เจ้าพระยาพลเทพ (ฉิม) เสนาบดีกรมนา^{๑๙}

การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระญาติวงศ์และคณะเสนาบดีในการบริหารราชการแผ่นดินที่ใกล้ชิดและมีความจงรักภักดีส่งผลให้การบริหารราชการแผ่นดินมีคณะบริหารที่เข้มแข็ง ประกอบกับประสบการณ์ในการบริหารราชการเมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นพื้นฐานสำคัญที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ ของประเทศ และทรงนำประสบการณ์มาใช้ในการบริหารราชการแผ่นดินและวางรากฐานทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมให้กับประเทศไทยตามการเปลี่ยนแปลงของเหตุการณ์ต่างๆ

เฮนรี เบอร์นี่ หลังจากได้เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้งแรก ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย^{๒๐} ได้บันทึกถึงพระองค์ว่า

“...ในเรื่องที่เกี่ยวกับพระเจ้าอยู่หัวองค์ปัจจุบันนี้เหตุการณ์และเรื่องที่ได้ยินได้ฟังมาก็เป็นการยืนยันตามคำบอกเล่าของนายครอเฟิดว่า เมื่อครั้งเป็นกรมหมื่นเจษฎุมหา พระองค์ท่านก็เป็นคนมีอุปนิสัยดี เฉลียวฉลาดและทรงพระปรีชาสามารถมาก ปัจจุบันมีพระชนมายุได้ ๓๘ พรรษา และกล่าวกันว่าทรงเอาใจใส่ในพระราชกิจและราชการต่างๆ มากกว่าพระเจ้าอยู่หัวองค์ที่แล้ว...”^{๒๑}

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยในการบริหารราชการแผ่นดิน ทรงติดตามการบริหารราชการบ้านเมืองอย่างใกล้ชิด ดังปรากฏหลักฐานในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ^{๒๒}

^{๑๙} ดูรายละเอียดใน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมติอมรพันธุ์, **เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์**, พิมพ์ครั้งที่ ๕ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕. คณะกรรมการจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุพระราชพิธีสมมงคลพระชนมายุเท่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชมอบให้กรมศิลปากรจัดพิมพ์), หน้า ๓๗-๔๗.

^{๒๐} เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๑๒.

^{๒๑} **เอกสารของเฮนรี เบอร์นี่ เล่ม ๑**, แปลโดย สาวิตรี สุวรรณสถิตย์ (กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๑๔), หน้า ๖๗.

^{๒๒} หลวงอุดมสมบัติ เป็นขุนนางในกรมท่า ทำหน้าที่คล้ายเลขานุการของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) เมื่อยังดำรงตำแหน่งพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา แม่ทัพที่นำทัพออกไปปราบแขกเมื่อคราวเกิดกบฏไทรบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๐ หลวงอุดมสมบัติได้รับมอบหมายให้คอยฟังข้อราชการที่ปรึกษาหารือกันในกรุงเทพฯ ที่เกี่ยวข้องกับกองทัพแล้วรายงานไปให้ทราบ เนื้อหาของจดหมายเป็นข่าวราชการและกระแสรบสิ่งเกือบทุกระยะ ๕ – ๗ วัน เป็นจดหมายจำนวน ๑๕ ฉบับ ลักษณะเป็นบันทึกการประชุมขุนนางของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อคราวเกิดกบฏไทรบุรีเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๐ ดูรายละเอียดใน **จดหมายหลวงอุดมสมบัติ พร้อมด้วยคำอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ** (กรุงเทพฯ: กองวรรณคดี และ

ที่แสดงให้เห็นถึงพระราชบุคลิกลักษณะของพระองค์ และขุนนางคนสำคัญ เช่น เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) พระยาตรีพิพัฒน์ (ทัต บุนนาค) ที่มีวิธีคิดเป็นระบบและเป็นเหตุผลอย่างมาก การกำหนดพระบรมราชาบายต่างๆ จะตั้งอยู่บนฐานข้อมูลต่างๆ ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ความสำคัญเป็นอย่าง ทำให้สามารถหาข้อสรุปได้ พระองค์ก็จะใช้วิธีอธิบายด้วยเหตุผลอย่างละเอียดจนเกิดความเข้าใจและมีความเห็นไปในทางเดียวกัน

ในการบริหารราชการแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีลักษณะพิเศษที่น่าสนใจคือ

๑. ทรงให้ความสำคัญกับข้อมูลหรืออาจจะเรียกว่า ความรู้ อันเป็นสิ่งสำคัญที่พระองค์จะทรงนำไปใช้ในการกำหนดพระบรมราชาบายต่างๆ ดังจะเห็นได้จากตัวอย่างต่างๆ เช่น ในการประชุมครั้งแรกเกี่ยวกับการป้องกันเมืองสงขลาพระองค์จะทรงซักถามข้อมูลและแผนป้องกันเมืองอย่างละเอียด ตั้งแต่ค่ายรับศึกตั้งอยู่ห่างจากตัวเมืองเป็นระยะทางเท่าไร ค่ายทำด้วยไม้อะไร ในหอรบใช้ปืนอะไร มีการทำรั้ววากหรือไม่ เป็นต้น^{๒๓} เมื่อมีการประชุมในครั้งต่อไปพบว่าพระองค์ทรงศึกษาการป้องกันเมืองจากแผนที่เมืองสงขลาอย่างละเอียดลออ แล้วจึงตัดสินพระทัยว่าจะใช้วิธีใดในการป้องกันเมืองสงขลา^{๒๔} จากข้อความในจดหมายเหตุแสดงให้เห็นว่าพระองค์ไม่เคยเสด็จฯ ไปเมืองสงขลา แต่จากการที่พระองค์ให้ความสำคัญกับข้อมูลต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับเมืองสงขลาทั้งจากรายงานจากผู้ที่เกี่ยวข้อง และจากแผนที่ที่เข้าใจพระองค์ทรงรับสั่งให้ผู้ที่เกี่ยวข้องหาหรือทำมาทูลเกล้าฯ ถวายเพื่อเป็นข้อมูลประกอบการวางแผนการรบต่อไป ทำให้พระองค์ทรงรู้รายละเอียดของเมืองสงขลาเป็นอย่างดีทั้งผู้คน ภูมิประเทศ และภูมิอากาศ ทำให้พระองค์สามารถหาข้อสรุปได้ถูกต้องบนฐานข้อมูลที่ทรงได้รับ และจะทรงอธิบายเหตุผลอย่างละเอียดให้ขุนนางที่ประชุมได้รับทราบ และเกิดความเข้าใจ และมีความเห็นไปในทางเดียวกัน ในทางตรงข้ามพระองค์จะทรงขัดข้องพระทัยเป็นอย่างมาก ถ้าขุนนางไม่มีข้อมูลเพียงพอเมื่อพระองค์ทรงซักถาม เช่น

“...ทรงตรัสถามว่าใครรู้บ้างหรือไม่จะจัดแจงเรื่องวุ่นเส็งลงไปเปลี่ยนนั้น คิดจัดแจงกันอย่างไร จะเอาไปได้หรือไม่ได้ พระยาเทพคุณพิพัฒน์นิ่งอยู่ ทรงตรัสถามพระนรินทร์ว่าเป็นกระไร รู้บ้างหรือไม่ พระนรินทร์กราบทูลว่าไม่ทราบ ทรงตรัสว่า มีแต่ไม่รู้อะไรไปเสียหมดทั้งนั้น ชั่วเต็มทีทีเดียว แล้วทรงตรัสถามหลวงอนุรักษ์ว่า เป็นกระไร รู้บ้างหรือไม่ หลวงอนุรักษ์กราบทูลว่า เจ้าพระยาพระคลังกับพระยาไชยภักเฝ้าตัวหลวงพิมลพานิชมา พวกนั้นลงไปดูจัดแจงคิดจะให้ล่องลงไปอยู่แล้ว ทรงตรัสว่า หลวงอนุรักษ์มันดีกว่าคนนั่งอยู่ที่เหล่านี้ด้วยกันหมดนั้นแหละ ถ้ามอะไรมันก็รู้อยู่

ประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๐. กรมศิลปากรจัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติเนื่องในมหามงคลวันพระราชสมภพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวครบ ๒๐๐ ปี วันอังคารที่ ๓๑ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๓๐).

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๙-๖๐.

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓-๖๔.

บ้าง แล้วตรัสถามว่า ทำไมจึงรู้ว่าจัดแจงให้ล่องลงไป หลวงอนุรักษ์กราบทูลว่า หลวงอนุรักษ์ไปที่บ้านเจ้าพระยาคลัง เห็นพากันล่องไปจัดแจงเรื่องวันเสด็จล่องไป ทรงตรัสถามว่า เขาจัดแจงหาลูกเรือที่ไหน จะให้ใครล่องลงไป หลวงอนุรักษ์กราบทูลว่าพระยาโชฎึกรยังจัดแจงหาอยู่ ทรงตรัสถามว่าก็คิดกันจะให้ล่องล่องไปเมื่อไร หลวงอนุรักษ์กราบทูลว่า ยังหาทราบไม่ ทรงตรัสว่า เป็นคนรู้อยู่แล้วถามยังจนอีกเล่า...”^{๒๕}

และ

“...ความในหนังสือบอกไม่ชัด ได้โปรดเกล้าฯ ให้พระราชเสนา หลวงศรีเสนา กับขุนอักษร เสมียนตราผู้ถือหนังสือบอกผลัดกันอ่านทั้ง ๓ คน ก็ได้ความเป็นแต่เงาๆ อยู่ หาแจ่มแจ้งไม่ และการประมาณข้าวในนาจะได้เสียเป็นประการสำคัญ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวจะใคร่ทรงทราบให้แจ่มแจ้ง ให้ประมาณข้าวในนาที่ราษฎรทำลงได้สิ้นเนื้อนาสองแสนเศษหรือประการใด ปิดกั้นน้ำไว้ต้นข้าวของราษฎรที่ทำลงไว้จะได้ผลสักเท่าไร จะเสียสักเท่าไรให้บอกลงไปให้ชัด กับซึ่งบอกหนังสือให้หมื่นชาญณรงค์ถือล่องไปว่าจะปิดกั้นน้ำเหมือนครั้งก่อน น้ำปีนี้น้อยกว่าแต่ก่อน น้ำจะไหลออกเสียได้คิดจะยกคันกั้นน้ำในท้องนาไว้ไม่ให้บ่าลงคลอง น้ำปีเถาะน้อยกว่าปีขาล ๓ ศอก ๙ นิ้ว และบอกลงไปในครั้งนี้ว่าน้ำลด แต่วันเดือน ๑๑ แรม ๑๑ ค่ำ มาจน ณ วันแรม ๑๓ ค่ำ น้ำลด ๒ นิ้ว น้ำปีเถาะจะน้อยกว่าน้ำปีขาลสักเท่าใดหาไม่มีกำหนดไม่ ให้เจ้าพระยาพระคลังไล่เลียงได้ถามพระยาวิเชียต น้ำที่ลดกรุงเก่า น้ำลดวันใด น้ำปีเถาะเบญจศกน้อยกว่าปีขาลจัดวาศกเท่าใด น้ำปีเถาะจะมากน้อยกว่าปีมะโรงจัดวาศกเท่าใดให้บอกกำหนดน้ำลงไปให้แน่ จะได้เขียนจารึกเป็นแบบแผนไว้จะได้เป็นที่สังเกตน้ำต่อไปภายหน้า....”^{๒๖}

จากข้อความดังกล่าวข้างต้น จะเห็นได้ชัดเจนถึงการที่ทรงให้ความสำคัญกับข้อมูล และการเก็บข้อมูลไว้เป็นสถิติเพื่อจะได้ใช้ในการดำเนินงานต่อไปในอนาคต

๒. ทรงรู้จักเลือกใช้คนให้เหมาะสมกับงาน แสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถในการบริหารราชการแผ่นดินได้เป็นอย่างดี เห็นได้จากกระแสพระราชดำริที่พระราชทานให้พระยาพิพัฒน์โกษา (บุญศรี) และพระยาจุฬาราชมนตรี (นาม) จดข้อรับสั่งเมื่อครั้งเซอร์เจมส์ บรีค เป็นทูตเข้ามาขอแก้ไขสนธิสัญญาในพ.ศ. ๒๓๙๓ ว่า

“...ด้วยส่งพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า ความฝรั่งครั้งนี้ควรเสนาบดีจะได้ปรึกษาหารือกัน ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ดำรัสสั่งไว้แล้วแต่ข้อธรรมเนียมข้อเดียวว่าจะเข้ามาขอให้ลด จะขोन้อยที่ไหนความข้างฝ่ายกรุงเทพฯ ก็ยังเกี่ยวข้องอยู่ด้วยเขตแดนเมืองกระ เราจะได้ยกขึ้นว่ากับ

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๑.

^{๒๖} “เรื่องทำทำนบกั้นน้ำไว้ทำนา”, ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๕ (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๒), หน้า ๑๔๖-๑๔๗.

เขาบ้าง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ดำรัสว่ายังไม่ทรงเห็นด้วย จะทรงพระราชดำริดูก่อน ถ้าลดให้จะมีคุณอย่างไร จะมีโทษอย่างไร ถ้าไม่ลดให้จะมีคุณอย่างไร จะมีโทษอย่างไร จึงโปรดเกล้าฯ ทรงปรึกษาพระเจ้าที่นั่งยาเธอ กรมขุนเดโชดิศร และพระยาศรีพิพัฒน์ พระยาพิพัฒน์โกษา พระยาจุฬาราชมนตรี กราบบังคมทูลพระกรุณาต้องค้ำกันว่าไม่ชอบใจที่จะลดให้ ความจึงยังเป็นแก่งแย่งกันอยู่ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ว่าราชการเป็นการแผ่นดินต้องที่จะปรึกษารื้อกัน พระยาราชสุภาวดี พระยาสุรเสนา พระยาเพชรพิชัย แลข้าราชการผู้น้อยนอกกว่านี้ที่เสนาบดีเคยใช้สอยเห็นว่าผู้ใดมีสติปัญญาก็ควรจะเอาเข้ามาเป็นที่ปรึกษาด้วย การครั้งนี้ก็เป็นการฝรั่งเศสสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ทรงชอบอย่างธรรมเนียมฝรั่งมาก ควรจะเอาเป็นที่ปรึกษาใหญ่ได้ก็แต่ว่าติดประจำป็นอยู่ที่เมืองสมุทรปราการ จมื่นไวยวรนาถเล่าก็เป็นคนสัดทันหนักในอย่างธรรมเนียมฝรั่ง ก็ลงไปรักษาเมืองสมุทรปราการอยู่ แต่ทว่าเห็นจะได้ปรึกษารื้อกับเจ้าพระยาพระคลังแล้ว ก็เห็นจะถูกต้อนกันกับเจ้าพระยาพระคลัง ยิ่งแต่พระยาอุทัยธรรมราช ก็เป็นบุตรเจ้าพระยานครศรีธรรมราช อายุก็เป็นผู้ใหญ่อยู่บ้างแล้ว สรวัดจะรู้การครั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราชเจรจากับฝรั่งทุกสิ่งทุกประการ ก็ต้องลงไปอยู่เมืองสมุทรปราการ ให้พระยาศรีพิพัฒน์แต่งคนดีมีสติปัญญาเข้าใจความ เชิญกระแสดพระราชดำริลงไปปรึกษาเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ พระยาอุทัยธรรมราชที่เมืองสมุทรปราการ พระยาสุรเสนาที่เมืองนครเขื่อนขันธ์ด้วย....”^{๒๗}

๓. ทรงเน้นย้ำถึงความสมัครสมานสามัคคีในการทำงาน ดังปรากฏในคำถวายวิสัยทัศน์ด้วยสามัคคีธรรมจะมีคุณประการใด “...ด้วยทรงพระราชรำพึงถึงสังสารภัยอันจะเกิดแก่ปวงสัตว์ อันบังเกิดในสังสารภพ เหตุปราศจากสามัคคีซึ่งกันแลกัน แลเหตุที่เปนสามัคคีสนั้นจะมีคุณประการใด แลมิได้เปนสามัคคีสนั้นจะมีโทษประการใด...”^{๒๘}

การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับความสามัคคีส่งผลให้การบริหารราชการแผ่นดินและการทำงานต่างๆ จะต้องประสานกัน โดยทรงย้ำการทำงานเป็นหมู่คณะ เช่น ในการสอบไล่พระไตรปิฎกพระสงฆ์สามเณรเมื่อพ.ศ. ๒๓๘๔ “...ทรงพระราชวิตกไปกลัวเกลือกเจ้าพระคุณพระราชาคณะทั้งปวงจะได้เปนสามัคคีสอดอ้อมซึ่งกันแลกัน...”^{๒๙} แต่เมื่อ

^{๒๗} “กระแสดพระราชดำริ”, ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๒ เรื่องทูตฝรั่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๐๖. คณะข้าราชการกระทรวงการต่างประเทศพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายเทียม อดานนท์ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม ๑ กรกฎาคม ๒๕๐๖), หน้า ๑๓๔-๑๓๖.

^{๒๘} **ประชุมพระราชปจจฉา** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๑๖. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์ถวายสมเด็จพระญาณสังวร เจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร ในการฉลองชนมายุครบ ๖๐ ทศ วันที่ ๓ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๑๖), หน้า ๑๙.

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๔.

“...มหาดเล็กกราบบังคมทูลพระกรุณาสรรเสริญพระคุณเจ้าทั้งปวงว่า เปนสามัคคีรักใคร่กัน ถ้าองค์ใดติดธุระสิ่งหนึ่งสิ่งใดจะมีได้มา ก็ไว้วานธุระเจ้าพระคุณทั้งปวงผู้ที่มาหาความรังเกียจกันมิได้ก็ดีพระไทยทรงพระโสมนัสนัก...”^{๓๐}

ถ้าไม่มีความสามัคคีกันทรงไม่พอพระทัยเป็นอย่างมาก ดังข้อความ

“...ไม่เป็นแก้วเป็นการอะไรได้เลย มีแต่คิดเบียดเสียดกล่าวโทษกันและกันทั้งนั้น ไม่เป็นอันสามัคคีรักกันเข้าได้ เสียพระทัยหนักหนาน่าทรงขัดแค้นทีเดียว การที่จะช่วยกันคิดสู้รบกับมัน ก็ไม่เป็นอันคิดเข้าได้แล้ว...”^{๓๑}

๒.๑.๑ สถานภาพของกษัตริย์

เหตุผลสำคัญของการยอมรับในสถานะและบทบาทของพระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม อันเนื่องมาจากปัญหาหรือสิทธิธรรมในการขึ้นครองราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระระองค์ไม่ได้สืบเชื้อสายมาจากเจ้านาย หรือไม่ได้เป็นเชื้อวงศ์ของกษัตริย์อยุธยา จึงไม่สามารถทรงอ้างสิทธิธรรมในการขึ้นครองราชย์โดยการสืบสันตติวงศ์ตามโบราณราชประเพณีเหมือนเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาได้ และยังทรงปฏิเสศการเกี่ยวดองโดยการอภิเษกสมรสกับราชวงศ์อยุธยาเหมือนดังที่พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงกระทำมาก่อน

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงต้องหาวิธีการที่จะอ้างสิทธิธรรมในการขึ้นครองราชสมบัติของพระองค์ โดยทรงเลือกใช้พระพุทธศาสนาเป็นอุดมการณ์ทางการเมืองเพื่อสร้างสิทธิธรรมในการขึ้นครองราชสมบัติ^{๓๒} และมีความพยายามชี้ให้เห็นว่าการล่มสลายของกรุงศรีอยุธยาเกิดจากพระมหากษัตริย์ขาดคุณธรรม

พระพุทธศาสนาที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงใช้เป็นอุดมการณ์ของรัฐ จึงเป็นพระพุทธศาสนาที่เน้นหลักเหตุผล กฎแห่งกรรม การพัฒนาจิตใจ และให้ความสำคัญกับโลกมนุษย์มากขึ้น ซึ่งมีความสัมพันธ์กับการขยายตัวทางการค้าที่เกิดขึ้นในสมัยนี้^{๓๓} พระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นทรงเป็นธรรมราชาตามหลักพระพุทธศาสนา

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๓๑} จดหมายหลวงอุดมสมบัติ, หน้า ๘๖.

^{๓๒} ดูรายละเอียดใน สายชล สัตยานุรักษ์, **พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัย**

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๓๕๒) (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๖).

^{๓๓} นิธิ เอียวศรีวงศ์ อธิบายปรากฏการณ์ทางความคิดของคนไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นโดยให้ความสำคัญกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะการขยายตัวทางการค้า ดูรายละเอียดใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, **ปากไก่และใบเรือ: ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์**, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: แพรวล้านกพิมพ์, ๒๕๔๓).

สิทธิธรรมในการขึ้นครองราชสมบัติก็คือ บทบาทและหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ต่อบ้านเมืองและอาณาประชาราษฎร์นั่นเอง ซึ่งบทบาทและหน้าที่ที่สำคัญของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเห็นได้ชัดเจนในพระราชนิพนธ์เรื่องนิราศรบพม่าที่ท่าดินแดงว่า “ตั้งใจจะอุปถัมภ์ ยอยกพระพุทธศาสนา จะป้องกันขอบขัณฑสีมา รักษาประชาชนแลมนตร...”^{๓๔}

ในการ “อุปถัมภ์ ยอยกพระพุทธศาสนา” ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงเป็นพระพุทธศาสนาที่สัมพันธ์กับอุดมการณ์ทางการเมือง พระมหากษัตริย์มีหน้าที่ในการตีความพระไตรปิฎกและคัมภีร์ต่างๆ ทางศาสนาเพื่อตั้งสังฆธรรมออกมาอธิบายความเป็นไปในสังคมและกำหนดแนวทางของสังคมที่เห็นว่าเหมาะสม ซึ่งเป็นที่ยอมรับร่วมกันของสังคม ซึ่งมีร่องรอยหลักฐานมากมายที่แสดงให้เห็นอย่างชัดเจน เช่น

ใน “พิธีถือน้ำพระพิพัฒน์ฯ”^{๓๕} ขุนนางที่เข้าประกอบพิธีได้ทำความเคารพรูปพระเชษฐูปิตร ซึ่งเป็นรูปเคารพแทนสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ปฐมกษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา แล้วจึงค่อยมาทำความเคารพพระรัตนตรัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงวินิจฉัยการกระทำของกษัตริย์อยุธยาว่ามีโทษฐานมาก ถือพระองค์ว่าเป็นกษัตริย์อันประเสริฐเกิดก่อนจึงตั้งประเพณีนี้ไว้ มิได้มีวินิจฉัยปัญญาพิจารณาเห็นโทษของการกระทำดังกล่าว จึงทรงปฏิเสธการกระทำดังกล่าว โดยให้ขุนนางที่เข้ามาประกอบพิธีจักต้อง “กราบนมัสการพระพุทธปรตติมากร พระแก้วมรกตแลพระสาวรีวิระธาตุเจติย์ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์...”^{๓๖} ก่อนเทวรูปอื่นใด

สำหรับประชาชนในปีแรกที่ทรงครองราชสมบัติได้มีพระราชกำหนดมิให้เคารพบูชา เทวดา อารักษ์ “ยิ่งกว่าพระไตรสรณาคม” และห้ามพลีกรรมด้วยการฆ่าสัตว์ต่างๆ เพราะอาจจะทำให้ตั้งอยู่ในความมัวเมาประมาทได้ และให้ทำลายรูปลึงค์ตามศาลเทพอารักษ์ทิ้งเสียด้วย เพราะถือว่าเป็นสิ่งอัปมงคล ถ้าเมืองใด ตำบลใดมีรูปลึงค์เหลืออยู่ เจ้าเมืองและกรรมการเมืองหรือนายบ้านจะถูกลงโทษหนักถึงประหารชีวิต^{๓๗} แสดงให้เห็นว่า ทรงถือเป็นพระราชภารกิจสำคัญ และยังอธิบายเหตุผลในการออกพระราชบัญญัตินั้นอย่างละเอียด ซึ่งในสมัยอยุธยาไม่เคยมีมาก่อน

อาจกล่าวได้ว่า นับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี พระองค์ทรงใช้พระพุทธศาสนาเป็นอุดมการณ์ทางการเมืองของรัฐที่สัมพันธ์กับ กระบวนทางความคิดแบบเหตุผล ที่มีความสัมพันธ์และประสานสอดคล้องกับการ

^{๓๔} พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, กลอนเพลงยาวนิราศเรื่องรบพม่าที่ท่าดินแดง,

^{๓๕} “พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๔๐”, กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕ (กรุงเทพฯ: องค์การคำของคุรุสภา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, ๒๕๐๖), หน้า ๓๕๓-๓๕๗.

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๖.

^{๓๗} “พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๓๕”, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๐-๓๒๕.

ขยายตัวทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในช่วงเวลานี้ และเป็นพื้นฐานสำคัญในการเปลี่ยนแปลงในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒.๑.๒. ผู้คนและสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

การเสียกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ เป็นการสูญเสียครั้งยิ่งใหญ่ของชาวไทย การฟื้นฟูบ้านเมืองให้คืนกลับสู่สภาพเหมือนเมื่อครั้งบ้านเมืองดีสมัยอยุธยาจึงเป็นภาระอันเร่งด่วนและสำคัญยิ่งของชนชั้นปกครองในสมัยต่อมา นับตั้งแต่การกอบกู้เอกราชและฟื้นฟูสภาพบ้านเมืองในสมัย สมเด็จพระเจ้าตากสิน สืบต่อเนื่องมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ หลังจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสถาปนากรุงเทพฯ เป็นราชธานีแห่งใหม่ขึ้นบนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา สภาพบ้านเมืองก็ค่อยๆ คืนกลับสู่ความเจริญรุ่งเรืองอีกครั้งหนึ่ง จนล่วงเข้าสู่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนับว่าบ้านเมืองได้เป็นปึกแผ่นมั่นคงมีเสถียรภาพในด้านต่างๆ และจะต้องเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมครั้งสำคัญอีกครั้งหนึ่ง

ก. ผู้คนสมัยรัตนโกสินทร์

กำลังคนเป็นสิ่งสำคัญในสังคมไทยในสมัยก่อน และถือเป็นภาระสำคัญของชนชั้นปกครองที่จะต้องรวบรวมกำลังคนเพื่อใช้ในการฟื้นฟูบ้านเมือง และเป็นกำลังสำคัญในระบบเศรษฐกิจ ก่อนการสำรวจจำนวนประชากรอย่างเป็นทางการทั้งในเขตเมืองหลวงและหัวเมืองต่างๆ ในพระราชอาณาจักรครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ไม่อาจทราบได้ถึงจำนวนประชากรที่แท้จริงของประเทศได้ จำนวนประชากรในสยามประเทศในสมัยรัชกาลที่ ๓ ก็ไม่สามารถระบุจำนวนที่แน่นอนชัดเจนได้ เช่นเดียวกัน แต่ข้อมูลจากบันทึกชาวตะวันตกที่เข้ามาในประเทศไทยในช่วงเวลาดังกล่าวได้สังเกตและประมาณการจำนวนประชากรเอาไว้ ทำให้พอมองเห็นจำนวนประชากรได้อย่างคร่าวๆ

ที่น่าสนใจ คือ ชาวตะวันตกได้จำแนกกลุ่มคนต่างๆ ในสังคมสยามประเทศออกเป็นเชื้อชาติต่างๆ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความหลากหลายของกลุ่มคน เช่น

จอห์น ครอว์ฟอร์ด (John Crawford) หัวหน้าคณะทูตที่มาถึงกรุงเทพฯ ในพ.ศ. ๒๓๖๕ ได้กล่าวว่า “...ผู้คนที่อาศัยอยู่ในอาณาจักรสยามประกอบด้วยชาติสำคัญ ๖ ชาติ คือ พวกสยามแท้ ลาว มอญ เขมร มลายู และจีน ประชากรเท่าที่ทราบมาจากแหล่งที่เชื่อถือได้มีรวมกันทั้งสิ้น ประมาณ ๕,๐๐๐,๐๐๐ คน ” มีรายละเอียดดังนี้^{๓๔}

^{๓๔} เอกสารของครอว์ฟอร์ด, แปลโดยไพโรจน์ เกษแม่นกิจ (กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๑๕), หน้า ๙๕.

ตารางที่ ๑ แสดงจำนวนประชากรในประเทศไทยตามบันทึกของจอห์น ครอว์เฟ็ด

เชื้อชาติ	จำนวน
สยามและลาว (ซึ่งมีมากที่สุด)	๔,๒๐๐,๐๐๐ คน
มอญ	๔๒,๐๐๐ คน
เขมร	๕๐,๐๐๐ คน
มลายู	๑๕,๐๐๐ คน
จีน	๗๐,๐๐๐ คน
รวม	๕,๑๔๒,๐๐๐ คน

ที่มา: เอกสารของครอว์ฟอร์ด, แปลโดยไพโรจน์ เกษแม่นกิจ (กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์

กรมศิลปากร, ๒๕๑๕), หน้า ๙๕

ต่อมาราว พ.ศ.๒๓๗๒ บาสเทียน (Bastian) ได้กล่าวถึงจำนวนพลเมืองทั้งประเทศที่ลงทะเบียนไว้ว่ามีอยู่ ๔,๐๐๐,๐๐๐ คน^{๓๙} โดยได้อ้างว่าตัวเลขดังกล่าวได้มาจากบันทึกของไทยเอง และบาทหลวงปาลเลกัวซ์ (Pallegoix) ซึ่งอยู่เมืองไทยมานานกว่า ๒๐ ปี ก็ประมาณไว้ว่า จำนวนพลเมืองไทยมีประมาณ ๖ ล้านคน รายละเอียดดังนี้^{๔๐}

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๓๙} ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, *สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๖*, หน้า ๒๘. อ้างถึง H.G. Quaritch Wales, *Ancient Siamese Government and Administration* (New York : reprinted ,1955), p. 8.

^{๔๐} สังฆราช ปาลเลกัวซ์, *เล่าเรื่องเมืองไทย*, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๖), หน้า ๓-๔.

ตารางที่ ๒ แสดงจำนวนประชากรในประเทศไทยตามบันทึกของบาทหลวงปาลเลกัวซ์

เชื้อชาติ	จำนวน
สยาม หรือไทย	๑,๙๐๐,๐๐๐ คน
จีน	๑,๕๐๐,๐๐๐ คน
มลายา	๑,๐๐๐,๐๐๐ คน
ลาว	๑,๐๐๐,๐๐๐ คน
เขมร	๕๐๐,๐๐๐ คน
มอญ	๕๐,๐๐๐ คน
กระเหรี่ยง ของ ละว้า	๕๐,๐๐๐ คน
รวม	๖,๐๐๐,๐๐๐ คน

ที่มา: สังฆราช ปาลเลกัวซ์, **เล่าเรื่องเมืองไทย**, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๖), หน้า ๓-๔

ส่วนจำนวนประชากรในกรุงเทพฯ ที่ชาวตะวันตกได้บันทึกไว้ค่อนข้างจะตรงกัน คือในช่วงปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย-ต้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๓๖๕-๒๔๐๐) มีประมาณ ๔๐๐.๐๐๐ คน ดังรายละเอียด

ตารางที่ ๓ แสดงจำนวนประชากรในกรุงเทพมหานครในช่วงปลายรัชกาลที่ ๒-ต้นรัชกาลที่ ๔

ปีที่บันทึก	ผู้บันทึก	จำนวนประชากร
พ.ศ. ๒๓๖๕ พ.ศ.	ครอว์เฟ็ด	๕๐,๐๐๐ คน
๒๓๗๑ พ.ศ.	กุตซลาฟ	๔๐๑,๐๐๐ คน
๒๓๗๑	ทอมลิน	๔๐๑,๓๐๐ คน
พ.ศ. ๒๓๘๑	บันทึกของมิชชันนารี	๔๐๐,๐๐๐ คน
พ.ศ. ๒๓๘๒	มัลคอม	๑๐๐,๐๐๐ คน
พ.ศ. ๒๓๙๕	นีล	๓๕๐,๐๐๐ คน
พ.ศ. ๒๓๙๗	ปาลเลกัวซ์	๔๐๔,๐๐๐ คน
พ.ศ. ๒๔๐๐	เบาริง	๓๐๐,๐๐๐ คน

ที่มา: วิกัลย์ พงศ์พินิตานนท์, การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน "กรุงเทพ" สมัยต้น

รัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. ๒๓๖๕-๒๔๑๑, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๗๕.

จะเห็นได้ว่า สังคมไทย และสังคมกรุงเทพฯ ในช่วงเวลาดังกล่าวเป็นสังคมที่ประกอบไปด้วย กลุ่มคนหลากหลายทางด้านเชื้อชาติและวัฒนธรรม นับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีกลุ่มคนเชื้อชาติต่างๆ ได้เข้ามาตั้งถิ่นฐาน โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านเรือนกระจายอยู่ในหลายพื้นที่ในกรุงเทพฯ และตามหัวเมืองต่างๆ ส่งผลให้กรุงเทพฯ เป็นเมืองที่เกิดการผสมผสานของผู้คนหลากหลายเชื้อชาติและวัฒนธรรม ก่อให้เกิดลักษณะของการเป็น “ย่าน” ซึ่งเป็นการรวมกลุ่มที่ชัดเจนทั้งทางเศรษฐกิจสังคมและวัฒนธรรม แต่ได้มีการหลอมรวมวัฒนธรรมอันหลากหลายเหล่านี้ให้ผสมความแตกต่างเกิดเป็นบูรณาการทางสังคมและวัฒนธรรม และกลายเป็นประชากรส่วนหนึ่งของสยามประเทศในที่สุด กลุ่มชนที่สำคัญได้แก่

ลาว กลุ่มคนลาวถูกกวาดต้อนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในกรุงเทพฯ ตั้งแต่เมื่อครั้งกรุงธนบุรี ในกรุงเทพฯ ชุมชนลาวตั้งบ้านเรือนกระจุกกระจายอยู่ทั่วไป ซึ่งชุมชนลาวแห่งแรกๆ ในสมัยนี้เป็นลาวจากเวียงจันทน์ ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บางยี่ขัน เจ้าจอมแว่นในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้บูรณะวัดดาวดึงส์ที่ตั้งอยู่ในบริเวณนี้^{๔๐}

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อเสร็จศึกสงครามกับพม่าที่เมืองเชียงใหม่ พ.ศ. ๒๓๔๕ มีชาวเชียงใหม่ ๒๓,๐๐๐ คนเศษถูกกวาดลงมา โดยแบ่งคนเป็น ๕ ส่วน แบ่งให้กองทัพหัวเมืองที่ยกขึ้นมาช่วย เมืองเวียงจันทน์ เมืองน่าน เมืองเชียงใหม่ เมืองลำปาง และส่วนหนึ่งได้ส่งมายังกรุงเทพฯ ส่วนนี้ให้ไปอยู่ที่สระบุรี และราชบุรี^{๔๑} แต่ก็น่าจะมีบางส่วนถูกแจกจ่ายให้แก่เจ้านายและขุนนางนายทหารในกรุงเทพฯ กองทัพที่ยกไปในสงครามคราวนี้มีกรมพระราชวังบวรสถานมงคล กรมพระราชวังหลัง กรมหลวงเทพหริรักษ์ กรมหมื่นสุนทรภู่เป็นแม่ทัพ

มีชุมชนชาวเหนืออยู่แห่งหนึ่งที่บ้านช่างหล่อ ตั้งอยู่ระหว่างด้านหลังวัดระฆังถึงเขตวังหลัง หมู่บ้านนี้อาจจะเป็นครัวชาวเหนือที่ถูกกวาดลงมาในช่วงเวลานั้น และอาจจะเป็นไพร่ในสังกัดของกรมพระราชวังหลังที่ได้รับการอพยพหลังสงครามนี้ได้สร้างบ้านเรือนอยู่ใกล้เขตพระราชวังหลัง

นอกจากนี้ ยังมีการอพยพลาวพวนเกือบ ๕,๐๐๐ คนเข้ามาในกรุงเทพฯ ตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณตั้งแต่ถนนเจริญกรุงถึงพารุ์ดในปัจจุบันเรียกกันว่าบ้านลาว^{๔๒}

^{๔๐} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๓๓๕.

^{๔๑} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๖ (กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๑), หน้า ๙๔.

^{๔๒} บังอร ปิยะพันธ์, “ประวัติศาสตร์ของชุมชนชาวลาวในหัวเมืองชั้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๔๑.

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีการกวาดต้อนผู้คนจากล้านช้าง ในฐานะเชลยศึกครั้งสำคัญหลังจากเสร็จศึกเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ มีผู้คนอพยพกระจายไปในหัว เมืองต่างๆ ทางอีสาน ถูกส่งมายังภาคกลางและกรุงเทพฯ มีกลุ่มลาวเวียงจันทน์ และลาวพวน จำนวนมากส่งไปอยู่ยังหัวเมืองต่างๆ เช่นที่ ลพบุรี นครนายก ปราจีนบุรี และชลบุรี และมีจำนวนไม่น้อยที่ส่งเข้ามายังกรุงเทพฯ พวกที่เข้ามาครั้งหลังคงได้อยู่ในหมู่บ้านลาวพวนเดิม ทำให้พื้นที่หมู่บ้าน ลาวพวนแผ่ตัวออกไป แถบหอกลองถึงสะพานข้างบ้านหม้อ สะพานมอญก็เป็นที่อยู่ของลาวพวน^{๔๔}

กลุ่มลาวเวียงจันทน์ที่ถูกกวาดต้อนมาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณย่าน บางขุนพรหม ซึ่งเดิมเรียกว่าไร่พริก ต่อมาเรียกว่า บ้านลาว

นอกจากนี้ ยังมีกลุ่มลาวพวนในบริเวณต่างๆ เช่น แถบวัดคอกหมูใกล้สี่แยกหลานหลวง^{๔๕} บริเวณฝั่งธนที่บางไส้ไก่ มีวัดลาวเป็นศูนย์กลางชุมชน^{๔๖} ลาวที่วัดจักรวรรดิ ซึ่งคงเป็นลาวในสังกัด เจ้าพระยาบดินทร์เดชาในรัชกาลที่ ๓ ลาววัดสุทธิวาราม วัดนี้เรียกว่า วัดลาวมาก่อนเนื่องจากมี บ้านเรือนของลาวอยู่หลังวัด^{๔๗}

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๔๔} เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๑๐๘.

^{๔๕} มูลมรดกชนชาติอ้ายลาว, อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระยอดแก้วพุทธชินในรสกล มหาสังฆปาโมกข์ สมเด็จพระสังฆราชแห่งพระราชอาณาจักรลาว วันที่ ๑๒ มีนาคม ๒๕๒๘ (กรุงเทพฯ: จงเจริญ การพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๘๓.

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๔๗} เสฐียรโกเศศ, พันความหลัง (กรุงเทพฯ: ศึกษิตสยาม, ๒๕๑๓), หน้า ๑๖๙.

เขมร กลุ่มเขมรเข้ามาตั้งถิ่นฐานในกรุงเทพฯ มาตั้งแต่ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ส่วนใหญ่เป็นไพร่จากการเกลี้ยกล่อมชกชว่น และเข้ามาเนื่องจากปัญหาความไม่สงบภายในประเทศของเขมร และเวียดนามเองเช่น ในพ.ศ.๒๓๒๕ เกิดเหตุการณ์วุ่นวายในเขมร นักองเอง ไอรสสมเด็จพระนารายณ์ราชาและเจ้านายเขมรติดตามพระยายมราช(แบน) พระยากลาโหม(ปก) พร้อมกับกวาดต้อนครอบครัวชาวเขมรประมาณ ๕๐๐ คนมาด้วยส่วนใหญ่นับถือศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้กับพวกเชื้อสายโปรตุเกสที่นับถือศาสนาเดียวกัน บริเวณเหนือวัดสมอราย เรียกกันต่อมาว่าหมู่บ้านเขมร^{๕๔} ส่วนกลุ่มเจ้านายเขมรโปรดฯ ให้ตั้งบ้านเรือนที่ตำบลคอกกระบือ^{๕๕} ภายหลังย้ายไปอยู่ที่ริมคลองคูเมืองพระนครเรียกว่าวังเจ้าเขมร^{๕๖} เป็นชุมชนของชาวเขมรในเขตพระนคร ซึ่งมีบางส่วนนับถือศาสนาอิสลาม ได้ชื่อว่าเป็นแขกเมืองเขมร ส่วนกลุ่มอื่นอื่นๆ ได้แก่แขกจาม พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระราชทานที่ดินให้ตั้งบ้านเรือนบริเวณที่เรียกว่า “บ้านครัว”

เวียดนาม กลุ่มผู้นำเวียดนามได้เข้ามาอยู่อาศัยตั้งแต่ครั้งสมัยธนบุรีเพื่อเป็นการลี้ภัยการเมือง ของเชียงซุนและพระยาราชาศรีเจ้าเมืองพุทไธมาศอพยพครอบครัวเข้ามาและตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณท่าเตียน แต่ด้วยความระแวงไม่วางใจว่าจะคิดการร้าย ทำให้ผู้นำเวียดนามกลุ่มนี้ถูกประหารชีวิตและเวียดนามที่ทำเตียนต้องถูกเนรเทศไปนอกเขตกำแพงพระนคร^{๕๗} ต่อมาในต้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเมื่อของเชียงสือเข้ามาลี้ภัยในกรุงเทพฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านต้นสำโรง^{๕๘} ซึ่งภายหลังได้หลบหนีออกไป เวียดนามที่เข้ามาครั้งหลังจึงถูกส่งให้ออกไปตั้งบ้านเรือนที่ใหม่บริเวณด้านเหนือน้ำจะคิดหนีก็ลำบากไม่สะดวก^{๕๙}

^{๕๔} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, หน้า ๑๒.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๗.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘.

* ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อตัดถนนเจริญกรุงข้ามคูพระนคร ถนนผ่านหน้าหมู่บ้านนี้

^{๕๗} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี (พ.ศ.๒๓๑๐-๒๓๘๑) และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๖. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบาภร ม.จ.ก., ป.จ. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒๖ มีนาคม ๒๕๒๖), หน้า ๑๖๗.

^{๕๘} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ : สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงตรวจชำระและทรงพระนิพนธ์คำอธิบาย, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๑๓.

^{๕๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๘-๘๙.

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีเวียดนามซึ่งเป็นคารอลิกอพยพเข้ามาจากการเกลี้ยกล่อมของบาทหลวงที่ทางรัฐบาลกรุงเทพฯ ส่งออกไปกับกองทัพในปีพ.ศ. ๒๓๘๕^{๕๔} ได้ตั้งบ้านเรือนเหนือบ้านเขมรริมวัดส้มเกลี้ยง และโปรดฯ ให้สักว่าญวนสวามีภักดีกลุ่มหนึ่ง^{๕๕} ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งเจ้าพระยาบดินทร์เดชาส่งมาจากค่ายองเตียนกุน โปรดฯ ให้สักข้อมือว่ากองอาสาบรรณวนพระราชทานให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ไว้ใช้สอย^{๕๖} ในภายหลังมีเข้ามาอีกก็ส่งให้ไปอยู่ร่วมกับกลุ่มเดิมตามศาสนา ส่วนเวียดนามที่นับถือศาสนาพุทธมีชุมชนอยู่ที่บ้านหม้อ พาหุรัด บางโพ

นอกจากนี้ ผู้คนหัวเมืองทางใต้เข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ มีทั้งการชักชวน และบังคับกวาดต้อนในฐานะเชลยศึก สมเด็จพระอมรินทราบรมราชวังบรมมหาสุรสิงหนาทได้ครัวแขกมาจากเมืองปัตตานี น่าจะให้ตั้งบ้านเรือนอยู่แถบวัดชนะสงคราม และในบริเวณไม่ห่างออกไปนักมีถนนชื่อถนนตานี คงจะได้ชื่อตามชุมชนชาวปัตตานีดังกล่าว

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการเคลื่อนย้ายผู้คนจากหัวเมืองทางใต้และมลายูครั้งสำคัญ มีการส่งเรือออกไปรับผู้อพยพ^{๕๗} ชาวมุสลิมส่วนแรกถูกส่งไปอยู่กับพระยาราชวังสรรค์ ตั้งบ้านเรือนอยู่อยู่ที่คลองนางหงษ์^{๕๘} ริมคลองมหานาคต่อออกไปคลองบางกะปิ พวกที่เดินทางเข้ามาภายหลังถูกส่งออกไปในพื้นที่คลองแสนแสบที่ไกลออกไป^{๕๙}

นอกจากนี้ ชาวมุสลิมยังตั้งบ้านเรือนกระจายอยู่ในพื้นที่อื่นๆ เช่น บริเวณที่ทำการไปรษณีย์กลางในปัจจุบัน เดิมเป็นชุมชนมุสลิม เรียกว่า สุเหร่าบ้านแขก^{๖๐} และทางถนนเจริญกรุงฟากตะวันออก ตั้งแต่ถนนสุรวงศ์ด้านเหนือไปถึงคลองสะพานยาวก็มีหมู่บ้านอิสลาม^{๖๑} ส่วนทางฟากธนบุรีตามแนวคลองบางกอกใหญ่ถึงคลองบางหลวง มีหมู่บ้านอิสลามอยู่กันมาตั้งแต่สมัยอยุธยา และต่อมาในสมัยหลังอาจจะมีมุสลิมที่เข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้เคียงกันบริเวณหลังวัดพิชัยญาติ ซึ่งเรียกกันในปัจจุบันว่าบ้านแขก

^{๕๔} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๒๓๖.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๖-๑๓๗.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๕-๒๒๖.

^{๕๗} จดหมายหลวงอุดมสมบัติ, หน้า ๑๔๐.

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๗-๑๖๘.

^{๕๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๐.

^{๖๐} เสฐียรโกเศศ, พันความหลัง, หน้า ๓๐๑. ต่อมาเมื่อราชการต้องการที่ดินสร้างที่ทำการไปรษณีย์จึงย้ายไปอยู่บริเวณที่เรียกว่าตรอกโรงภาษี มุสลิมบริเวณนี้มีทั้งที่เดินทางมาจากอินเดีย ในปลายรัตนโกสินทร์ตอนต้นเมื่อเข้ามาได้อยู่รวมกลุ่มในชุมชนวัฒนธรรมเดียวกัน

^{๖๑} เสฐียรโกเศศ, พันความหลัง, หน้า ๓๑๔.

จีน ชาวจีนมีบทบาทในสังคมไทยมาเป็นเวลานาน ได้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเมืองไทยมานานหลายร้อยปีแล้ว ในสมัยอยุธยาตอนกลางมีชาวจีนอพยพเข้ามาเป็นจำนวนมาก โดยตั้งหลักแหล่งอยู่ที่อยุธยา ปากน้ำโพ บางปลาสร้อย แปรริ้ว ท่าจีน บ้านดอน นครศรีธรรมราช สงขลา บัตตานี และเกาะภูเก็ต อาจเป็นไปได้ว่าชาวจีนยังมาตั้งหลักแหล่งอยู่ที่จันทบุรี กรุงเทพฯ แม่กลอง เพชรบุรี ราชบุรี ไชยา หลังสวน และตรังด้วย แม้จะไม่ปรากฏหลักฐานข้อความใดเป็นพิเศษก็ตาม^{๒๒}

ต่อมาในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีชาวจีนอพยพเข้ามาอยู่ในประเทศแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้รวมทั้งเมืองไทยเป็นจำนวนมาก เนื่องจากในประเทศจีนมีกบฏเกิดขึ้นอยู่เสมอ เช่น ในพ.ศ. ๒๓๓๙ เกิดกบฏของสมาคมดอกบัวขาว (The White Lotus Society) และระหว่าง พ.ศ. ๒๓๙๗ - ๒๔๗๗ ได้เกิดกบฏไต้เผิง (Tai-Ping Rebellion) ขึ้น ทำให้สภาวะทางการเมืองไม่สงบ เรียบร้อย ประกอบกับปัญหาทางเศรษฐกิจภายในประเทศที่ทรุดโทรมด้วย ชาวจีนส่วนหนึ่งจึงพากันอพยพออกนอกประเทศเพื่อหาแหล่งที่ทำมาหากินที่มั่นคงกว่าในดินแดนอื่น ประมาณว่าในตอนปลายรัชกาลที่ ๒ มีชาวจีนอพยพมาสู่เมืองไทยปีละ ๗,๐๐๐ คน และในตอนปลายรัชกาลที่ ๓ ได้เพิ่มปีละ ๑๕,๐๐๐ คน^{๒๓}

นอกจากนี้ ชาวจีนในเมืองไทยในสมัยรัชกาลที่ ๓ ส่วนหนึ่งเป็นชาวจีนที่ถูกกวาดต้อนจากสงครามเมื่อครั้งเจ้าพระยาบดินทร์เดชาฯยกทัพไปตีเมืองเขมรในพ.ศ. ๒๓๗๖ ได้กวาดต้อนครัวจีนเข้ามาได้ประมาณ ๕๐๐ เศษ ลงมาเมืองพระตะบอง แล้วส่งเข้ากรุงเทพฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ เมืองนครชัยศรี^{๒๔}

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงปรากฏหลักฐานว่า มีชุมชนชาวจีนกระจัดกระจายอยู่ทั่วไปทั่วพระราชอาณาจักร ส่วนในกรุงเทพฯ เดิมชาวจีนตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณฝั่งตะวันออกริมแม่น้ำเจ้าพระยาในบริเวณที่เป็นพระบรมมหาราชวังในปัจจุบัน เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ชาวจีนกลุ่มดังกล่าวย้ายไปตั้งบ้านเรือนอยู่ในบริเวณตั้งแต่คลองใต้วัดสามปลื้มจนถึงคลองเหนือวัดสำเพ็ง

ชาวจีนที่อพยพเข้ามาเป็นระลอกๆ เหล่านี้มีบทบาททางด้านเศรษฐกิจมาก โดยเป็นพ่อค้าคนกลาง เจ้าภาษีนายอากูร ผู้ดำเนินการค้าทางเรือ ผู้เดินเรือค้าขาย และยังเป็นใช้แรงงาน ที่สำคัญอีกด้วย

^{๒๒} จี. วิลเลียม สกินเนอร์, **สังคมจีนในประเทศไทย: ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์**, หน้า ๒๗.

^{๒๓} John Crawford, อ้างถึงใน วราภรณ์ ทินานนท์, หน้า ๒๘.

^{๒๔} **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๕๗.

ชาวจีนอพยพเหล่านั้นก็ค่อยๆ ผสมกลมกลืนเป็นส่วนหนึ่งของประชากรไทยในระดับต่างๆ เห็นได้ชัดเจนในระดับชนชั้นปกครอง เช่น หลวงพิชัยวารีบิดาของเจ้าพระยานิกรบดินทร (โต กัลยาณมิตร) ขุนนางคนสำคัญในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีนามเดิมว่า มั่ง หรือ มั่น แซ่ฉิ่ง เป็นจีนฮกเกี้ยนเกิดที่ตำบลไชยจัมกัวยิม เมืองเอ๋อหมิง อพยพเข้ามาเมืองไทยในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ทำการค้าสำเภาเจริญขึ้นตามลำดับ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้เป็นที่หลวงพิชัยวารี และถึงแก่กรรมในรัชกาลที่ ๒ มีบุตรชายเท่าที่ปรากฏหลักฐานคือ เจ้าสัวด้วน และเจ้าสัวโต^{๖๕} และข้าราชการที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้งเมื่อแรกขึ้นครองราชสมบัติ มีหลายคนเป็นคนมีเชื้อสายจีน ซึ่งเป็นข้าหลวงเดิมมาตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๒ เช่น เจ้าสัวโต เป็นพระยาพิชัยวารี เจ้สัวบุญมาเป็นพระวิเศษวารี เป็นต้น^{๖๖}

ข. สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ลักษณะสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสังคมจารีตมีพื้นฐานอยู่บนระบบมูลนาย-ไพร่ และ “ระบบศักดินา” โดยจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมตาม “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนและนาทหารหัวเมือง” ซึ่งบัญญัติขึ้นมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแห่งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งสอดคล้องกับระบบการเมืองการปกครอง

สังคมจารีตแบบไทยมีพระพุทธศาสนาเป็นปัจจัยสำคัญที่จรรโลงสังคมให้อยู่อย่างสงบสุข มีเอกภาพโดยผ่านหลักธรรมคำสอนและพิธีกรรมต่างๆ ทางศาสนา พระสงฆ์เป็นแกนกลางสำคัญในการเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนในสังคม สังคมสงฆ์เป็นสังคมที่เปิดกว้างต่อทุกคนชั้น จึงเป็นที่รวมของชนทุกระดับและเป็นหนทางหนึ่งในการเลื่อนระดับทางชนชั้นในสังคม คือไพร่สามารถเข้ามาบวชเป็นพระ เรียนหนังสือ ลาสิกขาบท แล้วค่อยหาหนทางเข้าสู่ระบบราชการ^{๖๗}

^{๖๕} เจ้าสัวด้วนเป็นบิดาของท่านผู้หญิงหนู ภรรยาเจ้าพระยามรราช (แก้ว สิงหนเสนี) ส่วนเจ้าสัวโตก็คือเจ้าพระยานิกรบดินทรซึ่งได้เป็นที่หลวงพิชัยวารี และพระพิชัยวารีแทนบิดาและดำเนินการค้าแทนบิดาด้วย ซึ่งได้สนิทชิดชอบกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เพราะต่างดำเนินการค้าสำเภาเหมือนกัน เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ขึ้นครองราชสมบัติ เจ้าสัวโตยังคงเป็นพ่อค้าเป็นที่พระพิชัยวารี ได้เข้ารับราชการ ในไม่ช้าได้เลื่อนเป็นพระยาพิชัยวารี และเลื่อนขึ้นเป็นพระยาราชสุภา สมุหนายกในตอนปลายรัชกาลที่ ๓ ดูรายละเอียดใน กัลยาณมิตร (พระนคร: โรงพิมพ์มหาดไทย กรมราชทัณฑ์ , ๒๕๐๖), หน้า ๒-๓.

^{๖๖} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๓.

^{๖๗} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, “สายธารแห่งอารยธรรมไทย”, ไทยศึกษา Thai Studies หน่วยที่ ๘-๑๕ (ฉบับปรับปรุง) (นนทบุรี: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมธิราช, ๒๕๓๘), หน้า ๔๔๑.

โครงสร้างทางชนชั้นประกอบด้วยกลุ่มคน ๒ ระดับ คือ ระดับมูลนายซึ่งเป็นผู้ปกครอง และระดับสามัญชนซึ่งเป็นผู้ได้ปกครอง โดยความสัมพันธ์ของมูลนาย-ไพร่ดำเนินไปภายใต้ระบบอุปถัมภ์ มูลนายในฐานะผู้อุปถัมภ์ และไพร่ในฐานะผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์จะมีความผูกพันกันเป็นส่วนตัว มีการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ซึ่งกันและกัน คือมูลนายจะให้ประโยชน์ในเรื่องความคุ้มครองแก่ไพร่ ขณะเดียวกันไพร่ก็จะให้ผลประโยชน์แก่มูลนายในรูปของความจงรักภักดี แรงงาน และของกำนัล^{๖๔}

ระดับมูลนาย หรือชนชั้นปกครอง ได้แก่ พระมหากษัตริย์ เจ้านาย^{๖๕} และขุนนาง^{*} ที่มีศักดินาตั้งแต่ ๔๐๐ ขึ้นไป ทำหน้าที่ควบคุมกำลังคนในสังกัดของตนซึ่งจะมีมากมีน้อยลดหลั่นตามบรรดาศักดิ์ มูลนายก็ต้องมีหน้าที่ให้ความคุ้มครองแก่คนในสังกัด ในด้านการศาลและอื่นๆ ตามกฎหมายที่ระบุไว้ ในขณะเดียวกันมูลนายจะได้รับอภิสิทธิ์ต่างๆ เช่น ตนเองและบุตรไม่ถูกสักเช่นไพร่ และสามารถแต่งตั้งผู้อื่นเป็นนายขึ้นศาลแทนตนได้ เป็นต้น

^{๖๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๑-๔๔๒.

^{๖๕} เจ้านาย เป็นผู้สืบเชื้อสายใกล้ชิดของพระมหากษัตริย์ ตำแหน่งของเจ้านายค่อยๆ ลดหลั่นกันลงมาตามหลักการสืบสายราชสกุล ยศเจ้านายในราชสกุลมี ๒ ประเภท ได้แก่ สกุลยศ คือยศที่เกิดเป็นเจ้านายชั้นใด และอิสริยยศ คือยศที่พระมหากษัตริย์ทรงสถาปนาแต่งตั้งในทางราชการ

สกุลยศของเจ้านายนั้น ผู้ที่จะเรียกว่า “เจ้า” ได้แก่ พระราชบุตร พระราชธิดา และพระราชนัดดาของพระมหากษัตริย์เท่านั้น มี ๓ ชั้นด้วยกัน คือเจ้าฟ้า พระองค์เจ้า และหม่อมเจ้า เรียกกันโดยทั่วไปว่า ลูกหลวง และหลานหลวง ซึ่งหมายถึง พระราชโอรสพระราชธิดาและพระราชนัดดาของพระมหากษัตริย์นั่นเอง

ศักดิ์เจ้าฟ้า ต่างกันเป็น ๒ ชั้น ชั้นที่ ๑ เจ้าฟ้าซึ่งพระมารดาเป็นพระอัครมเหสีหรือเป็นพระราชธิดาเรียกกันว่า “บุลกระหม่อม” ชั้นที่ ๒ เจ้าฟ้าซึ่งพระมารดาทรงศักดิ์รองลงมาเรียกกันว่า “สมเด็จ”

พระองค์เจ้ามี ๓ ชั้น ชั้นที่หนึ่งเป็นพระราชบุตรพระราชธิดาอันเกิดด้วยสนม ชั้นที่ ๒ คือพระราชนัดดาซึ่งพระบิดาเป็นเจ้าฟ้าและพระมารดาเป็นเจ้า พระโอรสธิดาของพระมหาอุปราช(ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้) ก็นับเป็นพระองค์เจ้าชั้นนี้ด้วย และพระองค์เจ้าชั้นที่ ๓ คือพระราชนัดดาซึ่งพระบิดาพระมารดาเป็นพระองค์เจ้าด้วยกันหรือพระบิดาเป็นเจ้าฟ้าชั้นที่ ๑ แต่พระมารดามีได้เป็นเจ้า ราชสกุลรองแต่พระองค์เจ้าลงมาเป็น หม่อมเจ้าคือพระโอรสธิดาของเจ้าฟ้าและพระองค์เจ้าโดยสกุลยศ

อิสริยยศคือ ยศที่พระเจ้าแผ่นดินทรงสถาปนาเจ้านายให้มีศักดิ์สูงขึ้น ชั้นสูงสุดคือพระราชกุมารผู้ที่จะรับรัชทายาทสืบพระวงศ์ ซึ่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์อิสริยยศที่สำคัญและสูงที่สุดได้แก่ มหาอุปราช ุรยาละเอียดในสมเด็จเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “อธิบายว่าด้วยยศเจ้านาย”, ใน **ชุมนุมพระนิพนธ์ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ** (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณกิจ (๑๙๙๑) จำกัด, ๒๕๔๓), หน้า ๓๔๘-๓๕๘.

* ขุนนาง เป็นกลุ่มคนชั้นสูง หรือชนชั้นปกครองที่มีความใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์ มีหน้าที่สำคัญในการปกครองและควบคุมดูแลไพร่ทาส มีหน้าที่รับใช้ราชการของพระมหากษัตริย์และเจ้านาย มีศักดินา ๔๐๐- ๓๐, ๐๐๐ ไร่ ได้รับการยกเว้นจากการเกณฑ์แรงงาน และได้รับอนุญาตให้ผู้อื่น (ทนาย) ขึ้นศาลแทนตนได้

ระดับสามัญชน หรือผู้ถูกปกครองได้แก่ ไพร่ และทาส

ไพร่^{๗๐} หมายถึงพลเมืองที่ถูกเกณฑ์แรงงานของสังคมไทยในอดีตมีหน้าที่สำคัญคือเป็นแรงงานในการผลิตและเป็นแรงงานเกณฑ์ทำงานโยธาให้แก่รัฐและมูลนายของตน ไพร่ที่ถูกเกณฑ์ส่วนใหญ่เป็นผู้ชาย ส่วนผู้หญิงก็มีบ้างเป็นส่วนน้อย ไพร่ส่วนใหญ่ของสังคมไทยจึงเป็นผู้ชาย แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ ไพร่หลวง ไพร่สม และไพร่ส่วย*

ทาส หรือข้า เป็นทรัพย์สินหรือสมบัติของนายทาส ที่มีสิทธิ์จะยกทาสต่อให้ผู้ใด หรือขายต่อให้ใครก็ได้ เช่นเดียวกับทรัพย์สินสมบัติโดยทั่วไป มีหน้าที่ทำงานรับใช้มูลนายของตนโดยได้รับการยกเว้นการเกณฑ์แรงงานจากรัฐ ทาสมี ๓ ประเภท คือ ลูกทาส เซลยศึก และผู้ที่ยายตัวหรือถูกขายตัว^{๗๑} ต่อมาเมื่อชาวจีนได้อพยพเข้ามาในประเทศไทยสยามมากขึ้นในช่วงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งชาวจีนอพยพที่เข้ามานี้เป็นผู้ใช้แรงงานส่งผลให้เกิดความสัมพันธ์เกี่ยวโยงกับระบบไพร่ ซึ่งเป็นระบบควบคุมกำลังคนในสมัยก่อน เป็นการเกณฑ์แรงงานจากราษฎรโดยรัฐไม่ต้องจ่ายค่าจ้าง แต่รัฐจะให้ความคุ้มครองทางกฎหมายเป็นการตอบแทน^{๗๒}

^{๗๐} ในอักขรวิธานศรึบที่ของหมอบรัดเลย์ ให้ความหมายไว้ว่า “คนราษฎรที่เปนชาวเมือง , มีชีขุนนาง เปนพลเรือน” ส่วนสังฆราชบาลเลกัวซ์อธิบายว่า หมายถึง สามัญชน แต่รวมทั้งข้ากับทาสด้วย แต่เมื่อพิจารณาค่านิยามจากกฎหมายตราสามดวงไพร่น่าจะหมายถึงสามัญชนโดยทั่วไป ดูรายละเอียดใน อัญชลี สุสัยณณ์, **ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทย**, หน้า ๔๔-๕๓.

* ไพร่หลวง เป็นไพร่ที่ขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์ ซึ่งพระองค์จะทรงแจกจ่ายให้ไปอยู่ในสังกัดขุนนางกรมกองต่างๆ และถือเป็นการสังกัดโดยตำแหน่งไม่ใช่โดยส่วนบุคคล ไพร่หลวงจะต้องเข้าเวรทำงานให้แก่รัฐหรืออาจจ่ายเงิน “ค่าราชการ” ทดแทนตามอัตราที่กำหนด ซึ่งการเกณฑ์แรงงานไพร่ไปทำงานต่างๆ ของหลวงเปลี่ยนแปลงไปในแต่ละสมัย กล่าวคือ ปีละ ๖ เดือน ในสมัยอยุธยา ปีละ ๔ เดือน และ ๓ เดือน ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และจนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลิกระบบไพร่ในที่สุด ในระหว่างที่ไพร่หลวงรับราชการจะไม่ได้รับค่าจ้าง หรืออาหารการกินอย่างใดเลย เมื่อรับราชการในฐานะไพร่หลวงเรียบร้อยแล้ว ก็ยังต้องไปรับใช้เจ้านายซึ่งเป็นขุนนางที่ตนอยู่ได้ปกครองในฐานะเสมือนไพร่สมอีกด้วย

ไพร่สม เป็นกำลังคนส่วนตัวของมูลนาย กล่าวคือเป็นบุคคลที่มอบตัวอยู่ในสังกัดของมูลนายเองหรือมูลนายเกลี้ยกล่อมเข้ามา ทำหน้าที่รับใช้มูลนาย ถูกเกณฑ์ให้ไปทำงานให้รัฐโดยผ่านมูลนายของตน

ไพร่ส่วย คือไพร่ที่อยู่ในเขตห่างไกลไม่สะดวกแก่การเกณฑ์แรงงาน และเป็นเขตที่มีทรัพยากรธรรมชาติที่รัฐต้องการใช้ หรือส่งเป็นสินค้าออกไปขายต่างประเทศ จึงเกณฑ์ให้ไพร่ดังกล่าวส่งผลิตผลดังกล่าวเป็นส่วยแทนเข้าเวรเกณฑ์แรงงาน

^{๗๑} ดูรายละเอียดใน อัญชลี สุสัยณณ์, **ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทย**, หน้า ๕๓-๕๗.

^{๗๒} ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ, **ระบบไพร่ในสังคมไทยพ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓**, หน้า ๑.

การควบคุมไฟร์ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ยังคงทำแบบเดิมคือ ใช้การลักเลก เพื่อให้เกิดความสะดวกในการควบคุมแรงงานไฟร์ และทั้งการเก็บภาษีอากรจึงได้มีการลักเลกลงทะเบียนพลเมืองในตอนต้นรัชกาล และเป็นครั้งคราวในเวลาต่อมา

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีการลงทะเบียนชักหมายเลขชายฉกรรจ์และรวบรวมทะเบียนพลครั้งใหญ่ตามเยี่ยงอย่างแผ่นดินใหม่ในพ.ศ. ๒๓๖๘^{๗๓} ครั้นถึง พ.ศ. ๒๓๙๑ ได้มีการลงทะเบียนครั้งใหญ่หัวเมืองฝ่ายตะวันตกตลอดถึงเมืองสงขลา เช่น เมืองเพชรบุรี เมืองชุมพร เมืองไชยา เมืองนครศรีธรรมราช และเมืองสงขลา เป็นต้น^{๗๔} และได้จัดส่งคณะกรรมการพิเศษออกไปลักเลกหมายและลงทะเบียนพลตามหัวเมืองต่างๆ ตลอดรัชกาล

นอกจากนี้ แรงงานชาวจีนอพยพมีความเกี่ยวข้องกับระบบไฟร์ที่สัมพันธ์กับการขยายตัวทางเศรษฐกิจเพราะแรงงานเป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งในการผลิตของสมัยนี้ แรงงานจีนมีคุณสมบัติเป็นแรงงานที่ดี เพราะมีเป็นจำนวนมาก ค่าจ้างจึงต่ำ ทำให้ต้นทุนมีราคาถูกลง นายทุนหรือเจ้าของกิจการก็จะได้กำไรสูง และเป็นแรงงานที่มีประสิทธิภาพสูงด้วย ความต้องการใช้แรงงานจากชาวจีนอพยพทดแทนแรงงานไฟร์ทั้งในการก่อสร้างต่างๆ การขุดคลอง^{๗๕} ในการผลิตน้ำตาลของรัฐ^{๗๖} จึงเพิ่มมากขึ้น

๒.๒ สังคมไทยในยุคเปลี่ยนผ่าน

สภาพโดยทั่วไปของบ้านเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีหลายสิ่งหลายอย่างเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ที่สำคัญได้แก่ การขยายตัวทางการค้า และการเข้ามาของชาวตะวันตก ซึ่งทั้ง ๒ ประการนี้เป็นปัจจัยสำคัญอันนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญในสมัยนี้

๒.๒.๑ การขยายตัวทางการค้า

ภาพเศรษฐกิจในสมัยรัชกาลที่ ๓ เติบโตขึ้นโดยลำดับ อันเป็นผลมาจากมีผู้ศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นกันอย่างกว้างขวาง การที่เข้าใจสภาพเศรษฐกิจ โดยเฉพาะการขยายตัวทางการค้าต่างประเทศอันนำไปสู่การทำสนธิสัญญาเบอรินกับอังกฤษในพ.ศ.

^{๗๓} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๙.

^{๗๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๒.

^{๗๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕ และ ๗๔.

^{๗๖} จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๐ เลขที่ ๕ เรื่อง บัญชีเงินซึ่งใช้ในโรงงานน้ำตาล.

๒๓๖๙^{๗๗} ว่ามีพัฒนาการหรือคลี่คลายขยายตัวอย่างไร จะช่วยให้เข้าใจถึงบทบาทของ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในการวางรากฐานทางเศรษฐกิจให้กับประเทศในช่วงหัวเลี้ยว หัวต่ออันเป็นจุดเปลี่ยนผ่านที่จะก้าวสู่เศรษฐกิจทุนนิยมของโลกสมัยใหม่ได้เด่นชัดขึ้น

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นการค้ากับจีนเป็นวิธีการหารายได้เข้ารัฐที่สำคัญของประเทศ โดยเฉพาะการค้าในระบบบรรณาการกับจีน เพราะไทยได้รับอภิสิทธิ์ทางการค้าหลายประการในการติดต่อกับจีน ทำให้ไทยเป็นแหล่งรวมสินค้าจากจีนที่สำคัญแหล่งหนึ่งของการค้าระหว่างประเทศ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จึงปรากฏหลักฐานว่า คณะทูตจากไทยไปถวายเครื่องราชบรรณาการให้ จีนมากกว่าที่จีนกำหนดไว้คือ ๓ ปีต่อ ๑ ครั้ง รายได้จากการค้าสำเภาเป็นรายได้สำคัญที่ทรง นำมาใช้จ่ายในราชการแผ่นดินทั้งค่าเบี้ยหวัดแก่ข้าราชการ และบำรุงพระศาสนา แต่ก็ยังไม่ค่อยจะ เพียงพอ

การค้าผูกขาดของพระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไม่เข้มงวด ทรงยินยอมให้ เจ้านาย ชุนนาง และพ่อค้าเอกชน ที่มีทุนทรัพย์และความสามารถทำการค้าสำเภาได้ เจ้านาย และ ข้าราชการที่มีทุนรอนนำพอจะแต่งสำเภาไปค้าขายเมืองจีนได้ก็ได้แต่งสำเภาจีนไปค้าขายอยู่ด้วยกัน โดยมาก^{๗๘} ดังปรากฏร่องรอยหลักฐานให้เห็นคือจากการที่เจ้านายต้องหาเงินเลี้ยงตัวเองจาก การค้าสำเภาด้วย ดังปรากฏหลักฐานว่า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทประสบปัญหาขาด แคลนพระราชทรัพย์ที่จะต้องจ่ายให้แก่ข้าราชการในกรมของพระองค์เพราะต้องทรงรับราชการ สงครามเป็นส่วนใหญ่มิได้ทำการค้าขาย^{๗๙}

ถ้าจะให้เข้าใจถึงความเจริญรุ่งเรืองและการขยายตัวทางการค้าต่างประเทศในสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้นอย่างถ่องแท้ จำเป็นจะต้องเข้าใจเศรษฐกิจและการเมืองโลก ที่เข้ามาเกี่ยวเนื่อง สัมพันธ์กับเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองไทยในสมัยนี้ด้วยกล่าวคือ

การปฏิวัติอุตสาหกรรมของอังกฤษในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ ส่งผลให้การค้าทั่วโลกขยายตัว รวมทั้งตลาดการค้าในเอเชีย ประกอบกับสงครามในยุโรปที่ยืดเยื้อมาตั้งแต่พ.ศ. ๒๓๓๒-๒๓๕๘ อัน เนื่องมาจากการปฏิวัติฝรั่งเศสและการเถลิงอำนาจของจักรพรรดินโปเลียนแห่งฝรั่งเศสสามารถยุติลง

^{๗๗} ดูรายละเอียดประวัติการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นใน นันทนัช ชีวรัตติธรรม, “ผลกระทบของสนธิสัญญาเบอร์นี พ.ศ. ๒๓๖๙ ต่อเศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๒-๘.

^{๗๘} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๓๗.

^{๗๙} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ ฉบับ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฉบับตัวเขียน, หน้า ๑๖๑.

ได้ ประเทศตะวันตกจึงหันมาให้ความสนใจกับการติดต่อค้าขายกับประเทศในทางตะวันออกได้เพิ่มมากขึ้น และได้นำไปสู่การติดต่อทางการทูตกับประเทศตะวันตกในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ อังกฤษเป็นชาติที่มีบทบาทสำคัญในเวทีการค้าโลก ได้เดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายกับประเทศตะวันออกเพื่อหาทรัพยากรธรรมชาติ และแหล่งลงทุน และเพื่อขยายตลาดทางการค้า มายังอินเดีย จีน และภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้รวมทั้งไทยด้วย

ผลจากการขยายตัวของกระแสการค้าโลก โดยการขับเคลื่อนของอังกฤษได้ก่อให้เกิดเมืองท่าใหม่ ๆ ขึ้นหลายแห่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น ปีนัง ในพ.ศ. ๒๓๒๙ และสิงคโปร์ ในพ.ศ. ๒๓๖๒ และได้กลายเป็นตลาดการค้าสำคัญเพิ่มขึ้นจากเมืองท่าต่างๆ ในจีน ซึ่งเป็นตลาดการค้าหลักของไทยในขณะนั้น โดยเฉพาะสิงคโปร์ที่มีทำเลที่ตั้งเหมาะสม ส่งผลให้เจริญก้าวหน้าอย่างรวดเร็ว^{๕๐}

ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวนี้เองอังกฤษได้ให้ความสนใจที่จะเข้ามาติดต่อค้าขายกับไทย จอห์น ครอว์เฟ็ดเรซีเดนที่สิงคโปร์ได้มีจดหมายมาถึงเจ้าพระยาพระคลังเพื่อชักชวนให้ไทยเข้าไปค้าขายในสิงคโปร์ “...ด้วยการค้าพาณิชย์ในสิงคโปร์ยังคงขยายเพิ่มพูนขึ้นอยู่ทุกวันเรื่อยมา ในปัจจุบันไม่มีการเรียกเก็บอากรขาเข้าแก่สินค้าทุกชนิด สิงคโปร์นั้นเป็นตลาดอันกว้างขวางสำหรับสินค้าเดินทางมาจากกรุงสยามเป็นจำนวนมาก...”^{๕๑} และทางราชสำนักไทยก็เห็นถึงความสำคัญของการค้ากับประเทศทางตะวันตกได้เป็นอย่างดี ในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้จัดตั้งเจ้าท่าฝรั่งขึ้นสำหรับรับพวกพ่อค้าจากประเทศตะวันตกโดยเฉพาะ^{๕๒}

ในเอกสารของครอว์เฟ็ดได้กล่าวถึงการค้าระหว่างไทยกับสิงคโปร์ในช่วงพ.ศ. ๒๓๖๔-๒๓๖๕ ว่า การค้าได้แผ่ขยายมากขึ้นทั้งด้านการค้า คุณค่าและปริมาณ ภายในระยะเวลา ๖ เดือน มีเรือจากไทย ๒๑ ลำมาค้าขายที่สิงคโปร์ นอกจากนี้ยังมีเรือสำเภาลวง ซึ่งตามปกติจะแล่นตรงไปกัลกัตตาหรือบอมเบย์ก็แวะที่ท่าเรือสิงคโปร์เพื่อขายสินค้าประเภทตีนูก พริกไทย และน้ำตาล^{๕๓} และหลังจาก

^{๕๐} เอน เจ ไรอัน, การสร้างชาติมาเลเซียและสิงคโปร์, แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๖), หน้า ๘๖.

^{๕๑} เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม ๒ ตอน ๒, แปลโดยไพโรจน์ เกษแม่นกิจ (กรุงเทพมหานคร: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๒๐), หน้า ๑๔๒.

^{๕๒} ผ่องพันธุ์ สุภัทรพันธ์, “การศึกษาทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับเรื่องพระคลังสินค้า,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๑), หน้า ๔๒.

^{๕๓} เอกสารจอห์น ครอว์ฟอร์ด, หน้า ๑๗๐.

นั้นมีเรือสินค้าไทยไปค้าขายที่สิงคโปร์เพิ่มมากขึ้น กล่าวคือในพ.ศ. ๒๓๖๖ มีเรือสำเภาไทยไปค้าขายที่สิงคโปร์ ๒๗ ลำ และในปีพ.ศ. ๒๓๖๗ จำนวนเรือได้เพิ่มเป็น ๔๔ ลำ^{๔๔}

แต่เนื่องจากนโยบายการค้าของไทยในขณะนั้นยังคงเป็นการค้าผูกขาดที่ดำเนินการภายใต้ระบบพระคลังสินค้า โดยกลุ่มที่ลงทุนประกอบกิจการค้าจำกัดอยู่เฉพาะพระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง และชาวจีนอพยพที่มีทุนทรัพย์และโอกาส ซึ่งขัดต่อนโยบายการส่งเสริมการค้าเสรี ของอังกฤษ รัฐบาลอังกฤษที่อินเดียจึงแต่งตั้งให้นายจอห์น ครอว์เฟ็ด (John Crawfurd) เป็นทูตเข้ามาเจริญพระราชไมตรีในราว พ.ศ. ๒๓๖๕ แต่ประสบความล้มเหลวในการเจรจา

จากการที่การค้าโลกขยายตัวนี้เอง ส่งผลให้การค้าของไทยกับต่างประเทศในรัชกาลที่ ๒ ขยายตัวเพิ่มขึ้น มีการผลิตสินค้าเพื่อการตลาดเพิ่มขึ้น เช่น น้ำตาล พริกไทย ยาสูบ ข้าว ฝ้าย ดีบุก และเหล็ก นอกจากนั้นการผลิตสินค้าสำหรับการบริโภคของประชากรเมืองที่ไม่ได้ทำการผลิตเองก็ขยายตัวอย่างคึกคักเพราะเมืองที่เกี่ยวข้องกับกับการค้าขายต่างเติบโตขึ้นด้วย สินค้าเหล่านี้ได้แก่ ข้าว เกลือ ปลาแห้ง หมาก พลุ ไม้ไผ่ เป็นต้น การผลิตสินค้าดังกล่าวตั้งเอาราษฎรทั่วไปทั้งคนไทย ลาว เขมร มอญ เข้ามามีส่วนด้วยเป็นวงกว้างขึ้น สินค้านำเข้าจากต่างประเทศสำหรับการบริโภคในเมือง เช่น ชา พัด ร่ม กระดาษ ภูบ ฝ้ายแพรจากจีน ฝ้ายฝ้ายจากอินเดียและอังกฤษถูกนำมาแพร่กระจายไปสู่ตลาดในประเทศไทยโดยพ่อค้าชาวจีน^{๔๕}

ต่อมาในตอนต้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อพ.ศ. ๒๓๖๘ ผู้สำเร็จราชการอังกฤษประจำอินเดียได้ส่งคณะทูตซึ่งมีร้อยเอก เฮนรี เบอรันี (Henry Burney) เป็นหัวหน้า เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีอีกครั้งหนึ่ง และได้ตกลงทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการพาณิชย์ต่อกันในวันที่ ๒๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๖๙ ซึ่งเป็นปีที่ ๓ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังจากการทำสนธิสัญญาเบอรันีในระยะแรกปรากฏว่าการค้าระหว่างไทยกับอังกฤษที่เมืองท่าในอาณานิคมของอังกฤษ เช่น สิงคโปร์ ปีนัง มะละกา มีการขยายตัวมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้าระหว่างไทยกับสิงคโปร์ในช่วงเวลาดังกล่าว

^{๔๔} Wong Lin Ken, "The trade of Singapore, 1819-1869" Journal of the Malayan Branch, Royal Asiatic Society. 33.4 : 138(December 1960) Cited by Sarasin Viraphol, "Tribute and Profit Sino-Siamese Trade 1652-1853. (Cambridge : Havard University Press, 1962), p. 205. อ้างถึงใน วราภรณ์ จิวชัยศักดิ์, รายงานการวิจัยเรื่อง นโยบายทางด้านเศรษฐกิจของรัฐในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, ทุนวิจัยเงินอุดหนุนเฉลิมฉลองสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔.(เอกสารอัดสำเนา).

^{๔๕} นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่ และใบเรือ: ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๑๐๖-๑๑๗.

การค้าต่างประเทศของไทยขยายตัวขึ้นตามลำดับ ประธานาธิบดีแอนดรูว์ แจ็คสัน แห่งสหรัฐอเมริกาได้ส่งนายเอดมันด์ โรเบิร์ตส์ (Edmund Roberts) เป็นทูตมาเจริญทางพระราชไมตรีในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๗๕ และได้ลงนามในสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการพาณิชย์ต่อกันเมื่อวันที่ ๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๗๕ เป็นสนธิสัญญา ๑๐ ข้อ สัญญาฉบับนี้เป็นสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้าที่มีเนื้อหาสาระคล้ายคลึงกับสนธิสัญญาเบอร์นีที่ไทยได้ทำกับอังกฤษตามที่ได้กล่าวมาแล้วในข้างต้น

นายเอดมันด์ โรเบิร์ตส์ได้กลับมาเมืองไทยอีกครั้งหนึ่งในพ.ศ. ๒๓๗๙ เพื่อแลกเปลี่ยนสัตยาบันหนังสือสัญญาที่ได้ทำกันเมื่อพ.ศ. ๒๓๗๕ และต่อมาในพ.ศ. ๒๓๙๓ รัฐบาลอเมริกันได้แต่งตั้งให้นายโจเซฟ บาเลสตีเยร์ (Joseph Balestier) เป็นทูตเข้ามาแก้ไขสัญญาที่เคยทำกันไว้ก่อน แต่ก็ประสบความสำเร็จล้มเหลว

ในปีพ.ศ. ๒๓๙๓ เช่นเดียวกัน เซอร์เจมส์ บรูค (Sir James Brooke) ผู้แทนของลอร์ด ปาล์มเมอร์สตัน (Lord Palmerston) รัฐมนตรีกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษได้เป็นทูตเข้ามาขอแก้ไขสัญญาที่เคยทำกันไว้ก่อน แต่ก็ประสบความสำเร็จล้มเหลวเช่นเดียวกัน

การที่อังกฤษ และอเมริกาส่งทูตเข้ามาขอแก้ไขสนธิสัญญาในช่วงต้นของทศวรรษ ๒๓๙๐ นั้น เพราะนโยบายทางการค้าของไทยได้หันมาผูกขาดการค้าอีกครั้งหนึ่ง แต่รูปแบบการผูกขาดเปลี่ยนเป็นผูกขาดโดยผ่านระบบเจ้าภาษีนายอากรแทน อันเป็นผลมาจากตลาดการค้าที่เปลี่ยนแปลงไปเนื่องจากการขยายอำนาจทางเศรษฐกิจของจักรวรรดินิยมตะวันตก ไทยประสบปัญหาทางการค้าเพราะที่ผ่านมามีไทยให้ความสำคัญกับจีนในฐานะคู่ค้ามากกว่าตลาดอื่นๆ หลังจากราคาของจีนตกอยู่ภายใต้การควบคุมของยุโรปมากขึ้น ประมาณกลางทศวรรษ ๒๓๙๐ การค้าต่างประเทศของไทยที่เคยเจริญรุ่งเรืองจึงเริ่มตกต่ำลง โดยเฉพาะภายหลังจากสงครามฝิ่น (พ.ศ. ๒๓๙๒-๒๓๙๕) อังกฤษประสบความสำเร็จในการบีบบังคับให้จีนเปิดประเทศเข้าสู่ระบบการค้าเสรี และให้ชาติตะวันตกที่ติดต่อกับจีนได้รับสิทธิทางการค้าเท่าเทียมกับชาติตะวันออกที่มีความสัมพันธ์ทางการค้ากับจีนภายใต้ระบบบรรณาการ ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้ก่อให้เกิดผลกระทบอย่างมากต่อการค้าต่างประเทศซึ่งมีตลาดการค้าในจีนเป็นตลาดหลัก^{๔๖}

เมื่ออิทธิพลทางการค้าที่ไทยเคยได้รับจากจีนต้องสิ้นสุดลงอีกทั้งการเมืองและสังคมของจีนอยู่ในสภาพที่วุ่นวายมากจากการแทรกแซงของจักรวรรดินิยมตะวันตก ส่งผลให้การค้าระหว่างไทยจีนเริ่มตกต่ำไปด้วย ดังนั้นรัฐบาลไทยในช่วงปลายสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงต้องแก้ไขปัญหานี้ด้วยการละเมิดสัญญาที่ทำกับอังกฤษและสหรัฐอเมริกา หันกลับมาใช้นโยบายผูกขาดการค้า ซึ่งถูก

^{๔๖} ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล, *หาอยู่หากิน เพื่อค้าเพื่อขาย เศรษฐกิจไทยรัตนโกสินทร์ตอนต้น* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๔), หน้า ๑๓๗.

ขายแพงอีกครั้งหนึ่ง เพื่อแสวงหากำไรมารักษาระดับรายได้ของรัฐให้อยู่ในสภาพเดิม โดยดำเนินการผูกขาดการค้าผ่านระบบเจ้าภาษีนายอากร^{๔๗}

อย่างไรก็ดี ในช่วงเวลานี้ไทยยังคงส่งเรือสำเภาไปขายยังประเทศจีน ดังปรากฏในจดหมายเหตุนครราชสีมาที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) ว่า

“...หนังสือ เจ้าพญาจักรีฯ มิเถียงพญาสระบุรีฯ ด้วยทรงพระกรุณาตรัดเหนือเกล้าฯ สั่งว่า ณ ปีมเสง สัปดาห์โปรดให้ต่อสำเภาหลวงขึ้นใหม่อีกลำหนึ่ง กำหนดได้บันทุกสินค้าออกไปจำหน่าย ณ เมืองจีนในมอญมปีมเมียวฤศก ยังห้ามมิเสกโดงไม กับสำเภา ชุนหสำเภาหลวงซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้บันทุกสินค้าออกไปจำหน่าย ณ เมืองจีนกลับเข้ามาถึงนครกรุงเทพฯ แล้ว...”^{๔๘}

การที่ไทยละเมิดสนธิสัญญาหันมาผูกขาดทางการค้าอีกครั้งหนึ่งได้สร้างความไม่พอใจอย่างมากแก่พ่อค้าตะวันตกโดยเฉพาะอย่างยิ่งพ่อค้าอังกฤษ และนำไปสู่การเจรจาทางการค้าระหว่างไทยกับอังกฤษในปลายรัชกาลที่ ๓ และต้นรัชกาลที่ ๔ การเจรจาลิ้นสุดลงด้วยการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. ๒๓๙๘

ผลจากการค้าต่างประเทศขยายตัวนี้เองส่งผลให้เศรษฐกิจทั้งระบบของประเทศขยายตัว กล่าวคือ ความต้องการสินค้าของท้องตลาดมีมากขึ้น จำนวนสินค้าที่มีอยู่เดิมไม่เพียงพอับความต้องการของท้องตลาดจึงจำเป็นต้องผลิตสินค้าป้อนตลาด ได้แก่ สินค้าทางการเกษตร และสินค้าที่ใช้ฝีมือในการผลิต จึงก่อให้เกิดภาคเกษตรเพื่อการส่งออก และอุตสาหกรรมขนาดเล็ก เป็นช่วงแห่งหัวเลี้ยวหัวต่อของการปฏิรูปพื้นฐานความเปลี่ยนแปลงจากเศรษฐกิจยังชีพไปสู่เศรษฐกิจการค้าและเงินตรา โดยมีรากฐานสำคัญอยู่ที่การเติบโตขยายตัวของภาคการส่งออกหรือการค้ากับต่างประเทศ

การที่การค้าต่างประเทศในสมัยรัชกาลที่ ๓ ขยายนี้เอง ส่งผลให้ภาพประวัติศาสตร์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในความรับรู้และความเข้าใจโดยทั่วไปเป็นช่วงเวลาแห่งความเจริญรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจการค้า ซึ่งมักจะปรากฏในงานประวัติศาสตร์นิพนธ์ที่เกี่ยวกับเหตุการณ์ในช่วงนี้ทุกสมัย เช่น ในงานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติว่า “...ในสมัยรัชกาลที่ ๓ การติดต่อกับต่างประเทศได้ขยายตัวออกไปมากกว่าเดิม มีการส่งเสริมการค้าสำเภาอย่างกว้างขวาง โปรดให้ต่อเรือสำเภาเป็นจำนวนมาก ส่วนใหญ่เป็นการค้ากับประเทศจีน ปรากฏว่ามีเรือสำเภาระวางบรรทุกเกือบ ๓๐,๐๐๐ ตัน ออกจากเมืองท่าไทยไปยังจีน ส่วน

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๗.

^{๔๘} ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก, กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) คัดถ่ายจากระดาษเพลลา ต่อจาก สารตราฯ ถึงเมืองสวรรคต เรื่องนำตั้งเงินส่วเป็นที่ขุนสมบัตินายอากรบ่อนเบี้ย, เลขที่ ๑๔.

ทางด้านเมืองจีนก็มีเรือสำเภาจากเมืองท่าต่างๆ มาไทยปีหนึ่งๆ ๓๖-๕๐ ลำ โดยเฉพาะจากเกาะไหหลำนั้นปีหนึ่งมีถึง ๑๕-๒๐ ลำ...”^{๘๘}

และในงานของศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล กล่าวว่า “...เมื่อล่วงมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ รายได้ของรัฐทั้งจากส่วยส่วยอากร และผลกำไรจากการค้ากับต่างประเทศ เพิ่มขึ้นมากขึ้น เพราะเศรษฐกิจเติบโตขยายตัวจนเกิดเศรษฐกิจแบบตลาดขึ้นอยู่ในโครงสร้างเศรษฐกิจพอเพียงยังชีพ...”^{๘๙}

๒.๒.๒ การเข้ามาของตะวันตก

การเข้ามาของชาวตะวันตก เป็นปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นระยะแรกที่วัฒนธรรมตะวันตกเริ่มเข้ามามีบทบาทในสังคมไทย

การเข้ามาของตะวันตกนี้ หมายถึงการเข้ามาของผู้คน ความคิด วิทยาการและเทคโนโลยีต่างๆ ที่นำเข้ามา การเข้ามาของตะวันตกในช่วงเวลาดังกล่าวนี้นำความเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญมาสู่ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้รวมทั้งประเทศไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งเริ่มเห็นได้ชัดเจนในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในครั้งนี้เป็นผลมาจาก การที่ได้รับการกระตุ้นทำลาย และบีบบังคับจากวัฒนธรรมตะวันตก ที่มีลักษณะแตกต่างจากสมัยก่อนหน้าได้อย่างชัดเจน กล่าวคือ สมัยก่อนหน้าการเข้ามาของชาวตะวันตกมีวัตถุประสงค์สำคัญอยู่ที่การติดต่อค้าขายโดยภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นแหล่งสินค้าที่สำคัญ แต่เมื่อมาถึงสมัยนี้ประเทศมหาอำนาจในยุโรปได้พัฒนาเปลี่ยนแปลงทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ไปจากแต่เดิมมาก ชาวตะวันตกได้พัฒนาระบบการเมืองเป็นการปกครองระบอบประชาธิปไตย ผ่านการปฏิวัติอุตสาหกรรม กิจการอุตสาหกรรมและการพาณิชย์เจริญก้าวหน้ามาก รัชสมัยการค้าเสรีของอดัม สมิท (Adam Smith) ซึ่งส่งเสริมระบบการแข่งขันโดยเสรี ยกเลิกระบบการผูกขาด การปฏิวัติทางวิทยาศาสตร์และการปฏิวัติอุตสาหกรรมยังผลให้วิทยาการความรู้ด้านเทคโนโลยีก้าวหน้าเหนือชาวตะวันออก ทั้งในด้านการคมนาคม และอาวุธยุทโธปกรณ์ มีพลังอำนาจในการบังคับให้ประเทศต่างๆ ที่ด้อยกำลังกว่า คบค้าสมาคมกับตนตามเงื่อนไขที่ตนต้องการ^{๙๐} ดินแดนในภูมิภาค

^{๘๘} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๒, หน้า ๒๐๘.

^{๘๙} ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล, ให้อยู่หากิน เพื่อค้าเพื่อขาย เศรษฐกิจไทย รัตนโกสินทร์ตอนต้น, หน้า ๑๗๗-๑๗๘.

^{๙๐} วิลาสวงค์ พงศบุตร, “พระบรมราชาบายเกี่ยวกับประเทศตะวันตก”, มหาเจษฎาบดินทรานุสรณ์, หน้า ๗๕.

เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้รับการโยงโยเข้าสู่ตลาดการค้าโลกตามระบบการค้าแบบเสรี เป็นแหล่ง
ระบายสินค้าอุตสาหกรรมที่สำคัญของยุโรป รวมทั้งเป็นแหล่งวัตถุดิบอีกประการหนึ่ง

ชาวตะวันตกชาติแรกที่เข้ามาติดต่อค้าขายกับไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์คือ โปรตุเกส และ
ชาติต่อมาคืออังกฤษ* หลังจากนั้นคือสหรัฐอเมริกา

โปรตุเกส^{๓๖} เป็นชาวตะวันตกชาติแรกที่เข้ามาติดต่อค้าขายกับไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์
โดยอุปราชโปรตุเกสที่เมืองมาเก๊าได้แต่งตั้งทูตเชิญอักษรสาส์นเข้ามาถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธ
ยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อพ.ศ. ๒๓๒๙ ต่อมาในพ.ศ. ๒๓๖๑ คาร์โลส มานูเอล ดา ซิลเวรา ได้เป็นทูตนำ
เครื่องราชบรรณาการมาถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเพื่อเปิดสัมพันธไมตรีกับไทย
และในพ.ศ. ๒๓๖๓ ผู้สำเร็จราชการโปรตุเกสที่เมืองกัวได้แต่งตั้งคาร์โลส มานูเอล ดา ซิลเวรา เป็น
ทูตเข้ามากรุงเทพฯ อีกครั้งหนึ่ง และได้ตกลงออกหนังสืออนุญาตให้พ่อค้าโปรตุเกสเข้ามาค้าขายใน
เมืองไทยได้ เพราะไทยกำลังต้องการหาซื้ออาวุธปืนเป็นจำนวนมากไว้ป้องกันพระนคร แต่หนังสือ
ดังกล่าวไม่ใช่สัญญาทางพระราชไมตรีเพราะรัฐบาลทั้งสองฝ่ายมิได้ลงนามรับรองอย่างเป็นทางการ
คงเป็นเพียงหนังสืออนุญาตให้ชาวโปรตุเกสเข้ามาค้าขายได้โดยสะดวกเท่านั้น พระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัยได้พระราชทานที่ดินริมแม่น้ำเจ้าพระยาเพื่อจัดตั้งโรงสินค้าโปรตุเกสและเป็นที
พักของคาร์โลส มานูเอล ดา ซิลเวรา ซึ่งเป็นกงสุลโปรตุเกสคนแรก ซึ่งต่อมาได้รับพระราชทาน
บรรดาศักดิ์เป็นหลวงอภัยพานิช หลังจากนั้นบาทหลวงโปรตุเกสก็เริ่มเข้ามาสอนศาสนาในภาย
โรมันคาทอลิก และมีพ่อค้าโปรตุเกสเข้ามาซื้อไม้ในกรุงเทพฯ และตั้งโรงต่อเรือที่หน้าบ้านกงสุล แต่
การค้าของโปรตุเกสไม่เจริญเท่าใดนัก

* ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น อังกฤษมีอิทธิพลทางการค้าในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มากที่สุด เป็นผู้
ในการปฏิวัติอุตสาหกรรมตั้งแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ อุตสาหกรรมภายในประเทศเจริญรุ่งเรือง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง
อุตสาหกรรมทอผ้าที่อังกฤษผลิตได้มาก จนต้องแสวงหาตลาดนอกประเทศเพื่อส่งไปจำหน่าย การค้าของ
อังกฤษระหว่างอินเดียกับจีนเจริญขึ้นเป็นลำดับ ความจำเป็นในการที่จะแสวงหาเมืองท่าในเอเชียตะวันออกเฉียง
ใต้จึงเพิ่มมากขึ้น ในปีพ.ศ. ๒๓๒๙ ฟรานซิส ไลท์ (Francis Light) แห่งบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ
สามารถเจรจากับเจ้าเมืองไทรบุรีเข้าเกาะหมาก หรือปีนังเป็นเมืองท่าของอังกฤษ และเช่าดินแดนตรงข้ามเกาะปีนัง
ที่เรียกว่า โปรวินซ์ เวลสลีย์ ในพ.ศ. ๒๓๓๔ และต่อมาในพ.ศ. ๒๓๖๒ โทมัส สแตมฟอร์ด แรฟเฟิลส์ (Thomas
Stamford Raffles) ก็ได้ตกลงเช่าเกาะสิงคโปร์จากสุลต่านรัฐยะโฮร์เป็นเมืองท่าปลอดภาษีของอังกฤษในเอเชีย
ตะวันออกเฉียงใต้อีกหนึ่งเมืองหนึ่งต่อจากปีนัง

^{๓๖} วิลาสวงศ์ พงศะบุตร, “พระบรมราโชบายเกี่ยวกับประเทศตะวันตก”, มหาเจษฎาบดินทรานุสรณ์,
หน้า ๗๖-๗๗.

อังกฤษ^{๙๓} เข้ามาติดต่อทำการค้าขายกับไทย เป็นผลมาจากการที่บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษเข้ามาอิทธิพลในแหลมมลายู เป็นเหตุให้อังกฤษสนใจที่จะฟื้นฟูการค้ากับไทยโดยตรง ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวข้าหลวงอังกฤษที่ปีนังได้ส่งสารและบรรณาการมายังกรุงเทพฯ ทางฝ่ายไทยได้ตอบรับไมตรีของอังกฤษด้วยการจัดส่งงาช้างละดีบุกเป็นบรรณาการแก่ข้าหลวงที่ปีนัง พร้อมทั้งพระคลังได้มีจดหมายเชื้อเชิญให้อังกฤษส่งเรือเข้ามาจำหน่ายสินค้าทุกชนิดในเมืองไทย ยกเว้นฝิ่นซึ่งเป็นสินค้าต้องห้าม ในปี พ.ศ. ๒๓๖๔ ข้าหลวงใหญ่ที่ปีนังได้ส่ง จอห์น มอร์แกน (John Morgan) พ่อค้าจากสิงคโปร์เดินทางมายังกรุงเทพฯ เป็นการส่วนตัว เพื่อรวบรวมข้อมูลทางการค้า ตลอดจนยังดูแลทางความสัมพันธ์ทางการค้าจากคณะเสนาบดีไทย

ในปลายปีนั่นเอง มาร์ควิส เฮสติงส์ (Marquis Hastings) ผู้สำเร็จราชการอังกฤษที่อินเดียได้แต่งตั้งจอห์น ครอว์เฟิร์ด (John Crawfurd) เป็นทูตเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีกับไทย ซึ่งใช้เวลานานถึง ๔ เดือนในการเจรจากับไทย แต่ทั้งสองฝ่ายไม่อาจทำความเข้าใจทั้งเรื่องการเมืองและการค้า ครอว์เฟิร์ดเดินทางออกจากประเทศไทยในพ.ศ. ๒๓๖๕

ต่อมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ลอร์ด แอมเฮลด์ (Lord Amherst) ผู้สำเร็จราชการอังกฤษที่อินเดียก็ได้แต่งตั้งให้ร้อยเอก เฮนรี เบอร์นี (Captain Henry Burney) เป็นทูตคนที่สองเข้ามายังกรุงเทพฯ เพื่อเจรจาขอทำหนังสือสัญญาฉบับไทยอีกครั้งหนึ่ง และตกลงทำสนธิสัญญาพระราชไมตรีกันใหม่ที่สุด และในช่วงต้นรัชกาลที่ ๓ นี้เอง อังกฤษกับพม่าได้ทำสงครามกัน โดยอังกฤษเป็นฝ่ายได้รับชัยชนะอันส่งผลสำคัญต่อท่าทีของชนชั้นนำไทยต่อชาวตะวันตกเปลี่ยนแปลงไป ดังจะกล่าวรายละเอียดต่อไปข้างหน้า

สหรัฐอเมริกา^{๙๔} เรือกำปั่นลำแรกของชาวอเมริกัน ซึ่งมีกัปตันแฮน (Han) เป็นนายเรือเดินทางมาถึงกรุงเทพฯ ในพ.ศ. ๒๓๖๔ โดยประธานาธิบดีเจมส์ มอนโร (James Monroe) ได้ฝากสารมากับผู้บังคับเรือ และกัปตันแฮนได้นำปืนคาบศิลาจำนวน ๕๐๐ กระบอกทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงได้รับพระราชทานสิ่งของตอบแทนเกินราคาปืนและยังได้รับยกเว้นภาษีสินค้าที่บรรทุกเข้ามาจำหน่ายส่วนหนึ่ง และยังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นขุนภักดีราชอีกด้วย

ต่อมาเมื่อพ.ศ. ๒๓๗๕ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประธานาธิบดีแอนดรู แจ็กสัน (Andrew Jackson) แห่งสหรัฐอเมริกาได้แต่งตั้งนายเอ็ดมันด์ โรเบิร์ตส์ (Edmund Roberts) เป็นหัวหน้าคณะทูตผู้แทนพิเศษของประธานาธิบดีเดินทางมาเยือนเมืองท่าต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เพื่อสำรวจสภาพการค้าของพ่อค้าอเมริกัน และเดินทางเข้ามาเจรจาทำสนธิสัญญาทางพระ

^{๙๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๗-๗๙.

^{๙๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๕-๑๐๐.

ราชไมตรีและพาณิชย์กับไทยด้วย ซึ่งได้รับการตอบรับจากไทยเป็นอย่างดี และได้ตกลงลงนามในสนธิสัญญาต่อกันเมื่อวันที่ ๒๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๗๕ และหลังจากนั้นมิชชันนารีอเมริกันได้เดินทางเข้ามาเผยแพร่คริสต์ศาสนาในประเทศไทย

การเข้ามาของชาวตะวันตกที่กล่าวในข้างต้นนั้น มีวัตถุประสงค์ทางการค้า การเมือง และการเผยแพร่คริสต์ศาสนา สามารถกล่าวโดยสรุปได้ว่า โปรตุเกสเข้ามาเพื่อการค้าและการเผยแพร่คริสต์ศาสนา แต่ไม่ประสบความสำเร็จในการเผยแพร่คริสต์ศาสนาตามความต้องการ และไม่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมไทย อังกฤษเข้ามาเพื่อการเมืองและการค้าเป็นสำคัญส่งผลกระทบต่อโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทย และอเมริกาเข้ามาเพื่อการค้าและการเผยแพร่คริสต์ศาสนา โดยเฉพาะการเข้ามาของมิชชันนารีชาวอเมริกันในพ.ศ. ๒๓๗๖ นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญทั้งทางด้านรูปธรรมและนามธรรม กล่าวคือคนไทยยอมรับเทคโนโลยีด้านตะวันตกมาใช้อย่างรวดเร็ว ส่วนในด้านนามธรรมนั้นชนชั้นนำไทยยอมรับหลักเหตุผลของวิชาวิทยาศาสตร์แผนใหม่เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของวิถีคิด

แต่เดิมในสายตาของชนชั้นปกครองของไทยเห็นว่าชาวตะวันตกที่เข้ามาติดต่อกับชายกับไทยนั้นมีความเจริญด้อยกว่าไทย พ่อค้า บาทหลวง มิชชันนารี หรือแม้แต่ทูตชาวตะวันตกส่วนใหญ่ จะได้รับการดูถูกเหยียดหยาม เยาะเย้ยล้อเลียน หรือเป็นตัวตลกโดยฝีมือของคนไทยมาแล้ว บันทึกของชาวตะวันตกเกี่ยวกับประสบการณ์ที่น่าอัศจรรย์นี้มีมากมาย^{๙๕} ในสายตาของชนชั้นนำไทยเป็นชาติที่มีความเจริญทัดเทียมกับพม่าและเวียดนาม ซึ่งมีความเจริญรองลงมาเพียงแต่เงินเท่านั้น

แต่ด้วยการที่ชนชั้นปกครองไทย โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงเรียนรู้และปรับเปลี่ยนการบริหารราชการแผ่นดินให้ทันโลกทันเหตุการณ์อยู่เสมอ พระองค์จึงทรงติดตามข่าวคราวความเคลื่อนไหวต่างๆ อยู่เสมอ เป็นเหตุให้พระบรมราชาธิบายในการบริหารราชการแผ่นดิน และทำที่ต่อชาวตะวันตกเปลี่ยนแปลงไปตามสถานการณ์

เป็นที่น่าสังเกตถึงแม้ว่าจะไม่มีหลักฐานที่แน่ชัดว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชาธิบายที่จะนำสหรัฐอเมริกาเข้ามาถ่วงดุลอำนาจของอังกฤษในขณะนั้น แต่จากการที่ไทยมีความกระตือรือร้นและแสดงอหฺยาศัยไมตรีอย่างดียิ่งในการต้อนรับคณะทูตอันนำไปสู่การตกลงทำสนธิสัญญาทางไมตรีและการพาณิชย์ต่อกันในที่สุด แสดงให้เห็นว่ารัฐบาลไทยพอใจที่จะเปิดสัมพันธ์ไมตรีกับสหรัฐอเมริกาอีกชาติหนึ่ง^{๙๖} อาจจะเป็นนโยบายของไทยที่ไม่ต้องการให้ประเทศตะวันตกเข้ามาอิทธิพลในเมืองไทยเพียงชาติใดชาติหนึ่ง ดังปรากฏหลักฐานชัดเจนในพ.ศ. ๒๓๘๓ เมื่อรัฐบาลไทยได้ติดต่อทาบทามขอเปิดสัมพันธ์ไมตรีกับฝรั่งเศส โดยผ่านสถานกงสุลฝรั่งเศสที่

^{๙๕} วิไลเลขา ถาวรธนาสาร, **ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก** (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๔๕), หน้า ๒๔.

^{๙๖} **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๐๐.

สิงคโปร์ แต่ขณะนั้นรัฐบาลฝรั่งเศสยังไม่สนใจข้อเสนอของไทย การฟื้นฟูสัมพันธไมตรีระหว่างไทยกับฝรั่งเศสจึงยังไม่ได้เริ่มขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓^{๙๗}

การที่ชนชั้นนำไทยสนใจวัฒนธรรมตะวันตกมีสาเหตุดังนี้

ประการแรก กำลังทหารของตะวันตกที่มีแสนยานุภาพ

สิ่งสำคัญที่ทำให้ชนชั้นนำปกครองไทยประเพณีชาวตะวันตกใหม่ ได้แก่ ชัยชนะของอังกฤษในสงครามกับพม่าในพ.ศ. ๒๓๖๘ และชัยชนะเหนือจีนในสงครามฝิ่นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๓

สงครามระหว่างอังกฤษกับพม่าได้เกิดขึ้นอย่างเป็นทางการเมื่ออังกฤษตัดสินใจประกาศสงครามกับพม่า เมื่อวันที่ ๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๖๗ และจบลงด้วยชัยชนะของอังกฤษ พม่าได้ตกลงสัตยาบันสนธิสัญญาอันดาโบ เมื่อวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๖๙ โดยพม่าต้องเสียแคว้นยะไข่ ตะนาวศรี อัสสัม และมณีปุระให้กับอังกฤษ พร้อมด้วยการชำระค่าปรับเป็นเงินหนึ่งล้านปอนด์^{๙๘} ความปราชัยในครั้งนี้เป็นการสูญเสียเกียรติยศครั้งสำคัญ ของพม่า อำนาจทางการทหารของพม่าซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นที่หวาดหวั่นของบรรดาประเทศใกล้เคียงต้องถูกทำลายลงไปทันทีโดยแสนยานุภาพทางการทหารของอังกฤษได้เข้ามาแทนที่

ราชสำนักไทยติดตามข่าวสงครามระหว่างอังกฤษกับพม่าอย่างใกล้ชิด ในตอนแรกเมื่ออังกฤษตัดสินใจทำสงครามกับพม่า ราชสำนักไทยมีท่าทีไม่ค่อยแน่ใจในชัยชนะของอังกฤษ เพราะพม่าในสายตาของไทยนั้นเป็นประเทศที่มีแสนยานุภาพทางด้านทหารและมีความเจริญรุ่งเรืองทัดเทียมกับประเทศไทย แต่ก็ติดตามสอบถามข่าวคราวการสงครามด้วยความสนใจ ต่อมาเมื่ออังกฤษเป็นฝ่ายชนะในสงครามครั้งนี้ ส่งผลให้ชนชั้นนำไทยให้ความสนใจกับอังกฤษมากยิ่งขึ้น

การพ่ายแพ้ของจีนในสงครามระหว่างจีนกับอังกฤษระหว่างพ.ศ. ๒๓๘๒-๒๓๘๕ เป็นปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้ชนชั้นนำไทยตระหนักถึงแสนยานุภาพทางการทหารของอังกฤษ การเกิดสงครามในครั้งนี้เป็นสิ่งที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ไม่ว่าจะช้าหรือเร็วก็ต้องเกิดขึ้น เนื่องจากปัญหาความไม่เข้าใจและความไม่เสมอภาคในการดำเนินการความสัมพันธ์ด้านต่างๆ ระหว่างกัน โดยเฉพาะปัญหาความขัดแย้งทางการค้า โดยจีนได้กลายเป็นชนวนสำคัญที่ก่อให้เกิดสงครามขึ้นในที่สุด ผลจากการทำสงครามในครั้งนี้ทำให้ชาติตะวันตกขยายอำนาจคุกคามจีนมากขึ้น ด้วยการทำสนธิสัญญาหนานจิง (Nanjing) ในพ.ศ. ๒๓๘๕ โดยอ้างสิทธิของผู้ชนะในการแสวงหาผลประโยชน์ทางการค้าและการครอบครองดินแดนบางส่วนโดยไม่เป็นธรรมจากจีนฯ ต้องเสียเกาะฮ่องกง และไม่

^{๙๗} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๙๘} ดูรายละเอียดใน ดี.จี.อี. ฮอลส์, ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้เล่ม ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๒.

แปลโดย คุณวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยาและคณะ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๒), หน้า ๗๒๔-๗๒๘.

มีสิทธิกำหนดอัตราภาษีเอง ทั้งยังต้องเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขตบริเวณที่อังกฤษได้รับสัมปทาน ในการพักอาศัยและทำการค้า^{๙๙}

ประการที่ ๒ ความรู้และวิทยาการจากตะวันตก

ในสมัยรัตนโกสินทร์ถึงแม้ว่าชาวตะวันตกจะเดินทางเข้ามาในไทยตั้งแต่รัชสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่ชาวตะวันตกเหล่านั้นยังไม่ค่อยมีบทบาทต่อการ เปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมไทย เพราะการเข้ามาในช่วงแรกเน้นผลประโยชน์ทางการค้า เป็นด้านหลัก และบาทหลวงคาทอลิกที่เข้ามาก็นั่นที่การเผยแพร่คริสต์ศาสนาเป็นสำคัญ แต่ต่อมา เมื่อมิชชันนารีชาวอเมริกันเข้ามาเผยแพร่คริสต์ศาสนานิกายโปรเตสแตนต์นับตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๗๖ จึง มีบทบาทสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคมและวัฒนธรรมไทย กล่าวคือมิชชันนารีชาวอเมริกัน ส่วนใหญ่เป็นผู้ที่มีการศึกษาดี ได้รับการฝึกฝนอบรมมาในสาขาวิชาต่างๆ เช่น วิชาการแพทย์และ วิทยาศาสตร์ จึงได้นำวิชาต่างๆ เหล่านี้มาเผยแพร่ในประเทศไทย โดยมีวัตถุประสงค์ที่จะสร้างความ นับถือเลื่อมใสในหมู่คนไทย เพื่อนำไปสู่การเข้ารับวัฒนธรรมที่ใหม่ เช่น การนำเครื่องปั้นไฟ เครื่องจักรต่างๆ แม่เหล็กไฟฟ้า บารอมิเตอร์ ท่อเป่าออกซิ-ไฮโดรเจน การให้คำอธิบายทางเคมีเกี่ยวกับการทำ ไฮโดรเจนจากน้ำ แล้วทำระเบิดโดยผสมกับออกซิเจน พร้อมทั้งมีการพิสูจน์ให้เห็นอย่างชัดเจน หรือ บรรยายเกี่ยวกับเรื่องสรีระวิทยา เช่น การย่อยอาหาร และผลร้ายของแอลกอฮอล์ที่มีต่อกระเพาะ อาหาร เรื่องดาราศาสตร์และปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ เช่น จันทรุปราคา สุริยุคราส ลักษณะของ ดวงจันทร์ น้ำขึ้น น้ำลง อากาศธาตุ และการระเหยต่างๆ การเกิดฟ้าแลบ ฟ้าร้อง ฟ้าผ่า^{๑๐๐} เป็นต้น วิทยาการตะวันตกที่มีผลกระทบต่อสังคมได้แก่

เทคโนโลยีการต่อเรือ และการเดินทะเล เป็นกิจกรรมที่มีความสำคัญต่อเศรษฐกิจ การค้า และความมั่นคงของอาณาจักร เมื่อเรือกลไฟของตะวันตกชื่อ Express เดินทางมาถึง กรุงเทพฯ เป็นครั้งแรกในปีพ.ศ. ๒๓๘๗ ผู้นำไทยหลายคนก็ได้พยายามเรียนรู้เกี่ยวกับการต่อเรือกลไฟ จนในที่สุดจึงมีนายไววรรณ (ช่วง บุณนาค) สามารถต่อเรือรบขนาด ๗๐๐-๘๐๐ ตันได้สำเร็จหลาย ลำ หมอบรัดเลย์ชมว่าทำได้ดีมากทั้งๆ ที่ไม่มีแบบต่อเรือ แต่สามารถต่อได้โดยอาศัยเพียงการสังเกต ดูเรือที่เข้ามาในเมืองไทยเท่านั้น

^{๙๙} อรรถกถา มานิตพิสิฐกุล, “การตอบสนองของจีนต่อการคุกคามของชาติตะวันตกปลายสมัยราชวงศ์ ชิง (ค.ศ. ๑๘๖๑-๑๘๙๕)”, **ปริทัศน์ประวัติศาสตร์** (กรุงเทพฯ: ศูนย์หนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔). รวมบทความเพื่อเป็นเกียรติแด่รองศาสตราจารย์วุฒิชัย มูลศิลป์ เนื่องในโอกาสเกษียณอายุราชการ พ.ศ. ๒๕๔๔), หน้า ๒๐๑-๒๐๔.

^{๑๐๐} ยอร์ช เฮาส์ เฟลด์ส, **หมอบรัดเลย์ในรัชกาลที่ ๔** (กรุงเทพฯ: ๒๕๐๔), หน้า ๒๘-๒๙.

วิทยาการตะวันตกเหล่านี้ ได้สร้างความตื่นตาตื่นใจให้กับกลุ่มชนชั้นนำไทยเป็นอย่างมาก ซึ่งส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะชนชั้นนำไทย เริ่มมีแนวคิดเกี่ยวกับการสนใจความรู้ตามประสบการณ์ที่ตนเองสามารถเห็นได้จริงมากขึ้นก็เป็นได้ ความคิดนี้พบมากในกลุ่มชนชั้นนำไทยที่มีกิจการเดินเรือค้าขายกับต่างประเทศส่งผลให้แนวคิดและโลกทัศน์ที่เปลี่ยนแปลงไปสู่การยอมรับความจริงตามประสบการณ์มากกว่าที่จะยึดถือแนวความคิดและการอธิบายสิ่งต่างๆ ตามที่ถ่ายทอดกันมาแต่โบราณ

การแพทย์สมัยใหม่แบบตะวันตก สืบเนื่องจากในสมัยรัชกาลที่ ๓ นับตั้งแต่ นายแพทย์คาร์ล กุตสลาฟฟ์ (Carl Augustus Friedrich Gutzlaff) ชาวเยอรมัน และศาสตราจารย์จาคอบ ทอมลิน ชาวอังกฤษ ซึ่งเป็นแพทย์เข้ามาในประเทศไทยตั้งแต่ปีพ.ศ. ๒๓๗๑ หลังจากนั้นก็มีชนชั้นนำที่เป็นแพทย์เข้ามาอย่างต่อเนื่อง ส่งผลให้ชนชั้นปกครองมีความสนใจทางการแพทย์ตะวันตกมากขึ้น เนื่องจากการแพทย์สมัยใหม่แบบตะวันตกสามารถรักษาโรคร้ายที่คนไทยหวาดกลัว ซึ่งการแพทย์แผนไทยไม่สามารถรักษาได้ โดยเฉพาะโรคระบาด เช่น ไข้ทรพิษ โดยมีชนชั้นนำชาวอเมริกันเป็นผู้นำการปลูกฝีมาใช้ในเมืองไทยเป็นครั้งแรก ประมาณ พ.ศ. ๒๓๘๖ ด้วยวัคซีนสะเก็ดแห้งที่ส่งมาจากบอสตัน สิ่งนี้ได้สร้างความยอมรับในวิทยาการแพทย์ตะวันตกเป็นอันมาก เพราะคนไทยยังไม่สามารถจัดการกับโรคร้ายที่คิดว่าชีวิตผู้คนครวละหลายพันคนได้ จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้วางพระราชหฤทัย และทรงส่งหมอลงไปศึกษาวิธีการปลูกทรพิษและไม่นานก็นำมาใช้จริง เพราะทรงเห็นถึงผลดีของการปลูกทรพิษป้องกันโรคฝีดาษ จึงให้ปลูกทรพิษให้กับราษฎรทั้งในวังและนอกวัง ตลอดทั้งตามหัวเมืองด้วย^{๑๑๑} ปราบกฏว่าในรัชสมัยของพระองค์มีผู้ได้รับการปลูกฝีถึง

๑๐,๐๐๐ คน**

* ในวันที่ ๒๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๗๑ แพทย์รุ่นแรกเข้ามาคือนายแพทย์คาร์ล กุตสลาฟฟ์ (Carl Augustus Friedrich Gutzlaff) ชาวเยอรมัน และศาสตราจารย์จาคอบ ทอมลิน ชาวอังกฤษ ซึ่งนายแพทย์กุตสลาฟฟ์อยู่ในเมืองไทยจนถึงพ.ศ. ๒๓๗๔ มิชชันนารีอเมริกันคนแรกที่เข้ามาเป็นแพทย์บริญญาชื่อ นายแพทย์เดวิด อบีล (David Abeel) เดินทางถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๓๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๗๔ เดินทางกลับในปีพ.ศ. ๒๓๗๕ นายแพทย์แดน บีช บรัดเลย์ (Dan Beach Bradley) เดินทางเข้ามาเมื่อวันที่ ๑๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๗๘ ถึงแก่กรรมในประเทศไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๔ นายแพทย์สตีเฟน เทรซี (Stephen Tracy) ทำงานในเมืองไทยระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๑-๒๓๘๒ และนายแพทย์ซามูเอล เรโนลด์ เฮาส์ (Samuel Reynolds House) ทำงานในเมืองไทยตั้งแต่พ.ศ. ๒๓๙๐-๒๔๑๙

^{๑๑๑} ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๑ เล่ม ๑๘ (กรุงเทพฯ: ๒๕๐๘), หน้า ๑๓๐.

** งานปลูกฝีนี้เป็นงานสำคัญของพวกมิชชันนารี จนกระทั่งเมื่อพ.ศ. ๒๔๔๘ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งสถานผลิตพันธุ์หนองฝีขึ้นองที่สี่กั๊กพระยาศรี ต่อมาเมื่อ

แต่การแพทย์แผนตะวันตกที่สร้างความตื่นตาตื่นใจในหมู่คนไทยมากที่สุดคือ การผ่าตัด เนื่องจาก การผ่าตัดเป็นวิธีการรักษาโรคที่ไม่มีในการแพทย์แผนไทย การผ่าตัดได้สร้างชื่อเสียงและเกียรติคุณทางการแพทย์ให้กับหมอบรัดเลย์ และมีชนนารีคนอื่นๆ ที่เชี่ยวชาญด้านการแพทย์ว่าเป็น หมอเทวดา การแสดงการผ่าตัดและเครื่องมือผ่าตัดให้คนไทยดู สามารถเรียกร้องความสนใจจากผู้คนได้อย่างมากทุกครั้ง ดังเห็นได้จากบันทึกของหมอบรัดเลย์ ซึ่งได้บรรยายการผ่าตัดครั้งแรกไว้ อย่างละเอียดว่า

“...คนไข้รายแรกเป็นทาสจีนชื่อ ดวง เป็นผีโปนขึ้นมาเหนือคิ้ว ผีนี้วัดโดยรอบที่ฐานได้ใหญ่ถึงแปดนิ้ว และปูดโปนออกมาเหนือตาถึงสองนิ้วครึ่ง หัวผีโตเกือบเท่าฐานของมัน คนไข้เป็นผีนี้มานาน ๖ ปีแล้ว และมาพูปองเอาเมื่อปีกว่านี้เอง ในชั้นแรกก็พยายามรักษา แต่เห็นว่ามันฝังรากลึกมา จึงตัดสินใจรักษาด้วยการผ่าตัด ประชาชนจำนวนมากรวมทั้งพระเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๓) ก็กำลังทอดพระเนตรดูว่าจะทำการผ่าตัดอย่างไร ทุกคนพากันพิศวงกับการใช้มีดผ่าตัดชนิดต่างๆ และคนส่วนใหญ่ก็รู้สึกขนพอง คนไข้หนึ่งอยู่บนเก้าอี้ โดยมีภรรยาจ่อห็นสัน และภรรยารอบินสันช่วยกันจับยึดตัวคนไข้ไว้ ต่อมาไม่นานคนไข้เริ่มแสดงว่าเจ็บปวดมาก คนดูรอบๆ พากันสยอง คนไข้ร้องกรีดอีกห้านาทีต่อมาหัวผีก็ผ่าออกมาสำเร็จ คนดูพากันร้องแสดงความยินดี หมอบรัดเลย์ดึงปากแผลเย็บให้ติดกันให้มากที่สุด...คนไข้แสดงท่าขอบคุณและนำหัวผีกลับบ้านไปด้วย...”^{๑๐๒}

หรือ เรื่องการตัดแขนจากปืนใหญ่ที่ใช้จุดไฟพะเนียงระเบิดในวัดประยุรวงศาวาส เมื่อวันที่ ๑๓ มกราคม พ.ศ. ๒๓๘๐ พระภิกษุรูปหนึ่งกระดุกแขนแตก จึงจำเป็นต้องตัดแขน หมอบรัดเลย์จึงตัดแขนพระรูปนั้นในที่เกิดเหตุ ผลจากการกระทำในครั้งนั้น สร้างความอัศจรรย์ใจให้กับชาวสยามเป็นอย่างมาก เนื่องจากมีความเชื่อกันมาแต่เดิมว่าหากอวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่งของร่างกายถูกตัดออกไป จะไม่สามารถมีชีวิตอยู่ได้ ซึ่งการผ่าตัดในครั้งนี้ทำให้หมอหลวงยอมรับวิธีการรักษาโรคโดยการผ่าตัด โดยแนะนำให้เจ้าพระยาพลเทพให้ผ่าตัดรักษาต่อกระดูกตากับหมอบรัดเลย์ แต่ด้วยเหตุที่ขณะนั้นเจ้าพระยาพลเทพรับการรักษาจากหมอหลวง จึงต้องทำหนังสือกราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุญาตเปลี่ยนหมอรักษา พร้อมกับแนบบันทึกความเห็นจากหมอบรัดเลย์ในการผ่าตัดครั้งนี้ไปด้วย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระบรมราชานุญาต ซึ่งการที่พระองค์ทรงพระบรมราชานุญาตให้ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่รับการรักษาจากหมอฝรั่งนั้น เป็นสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน นับเป็นการ

พ.ศ. ๒๔๕๖ ออกกฎหมายบังคับให้ทุกคนปลูกฝีป้องกันไข้ทรพิษ งานปลูกฝีของพวกมิชชันนารีจึงลดความสำคัญลงไป

^{๑๐๒} ประสงค์ ชัยรัตน์, งานพื้นฐานทางการแพทย์ของหมอบรัดเลย์ (กรุงเทพฯ: ๒๕๒๘), หน้า ๓๓.

ฝันประเพณีซึ่งเคยปฏิบัติอย่างเข้มงวดเป็นครั้งแรก^{๑๐๓} เมื่อถึงวันผ่าตัดบรรดาหมอหลวงมาชุมนุมดู การผ่าตัดครั้งนี้เป็นจำนวนมาก การผ่าตัดประสบผลสำเร็จ เจ้าพระยาพลเทพสามารถมองเห็นเป็นปกติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพอพระราชหฤทัย การผ่าตัดต่อกระจกทำให้ชาวสยามซึ่งเป็นอย่างมาก เพราะเท่ากับเป็นการทำให้คนตาบอดสามารถกับมามองเห็นได้อีกครั้งหนึ่ง

จะเห็นได้ว่า ชนชั้นนำไทยนับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความพอพระทัยและมั่นใจในประสิทธิภาพของวิทยาการทางการแพทย์สมัยใหม่แบบตะวันตกมากขึ้น และขยายวงกว้างขึ้น ชนชั้นนำไทยบางกลุ่มให้การตอบสนองเป็นอย่างดี เช่น เมื่อหมอบรัดเลย์ประสบความสำเร็จในการปลูกฝี ชนชั้นนำเช่น เจ้าพระยาพระคลัง เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ เจ้าฟ้าจุฑามณี และเจ้าจอมมารดาบางท่านส่งพระโอรสพระธิดา และบุตรหลานให้หมอบรัดเลย์ทำการปลูกฝีให้หรือการที่สมเด็จพระเจ้าจุฑามณีเชิญหมอบรัดเลย์ไปรักษาหม่อม และพระธิดาที่เพิ่งประสูติ จนพระองค์ทรงพระดำริจะเลิกใช้หม้อไทยที่เคยถวายพระโอรสธิดาพยาบาลหม่อมของพระองค์ และจะทรงมอบภาระให้หมอบรัดเลย์แต่เพียงผู้เดียว

ชนชั้นนำไทยอีกพระองค์หนึ่งที่ทำให้ความสนพระทัยในวิทยาการแพทย์แผนตะวันตกคือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ซึ่งทรงกำกับกรมหมอในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว(พ.ศ.๒๓๘๕-๒๔๑๔) พระองค์เป็นหมอที่ทรงมีความรอบรู้ยาไทยเป็นอย่างดี แต่ในขณะที่เดียวกันก็ทรงสนพระทัยที่จะศึกษายาฝรั่งที่คณะมิชชันนารีชาวอเมริกันนำเข้ามารักษาคนไข้ด้วย พระองค์ได้ทรงบันทึกการยาฝรั่งไว้ ๔๒ ชนิด พร้อมทั้งสรรพคุณลงในสมุดข่อยสีดำตัวอักษรขาว ซึ่งนับได้ว่าเป็นตำราแผนปัจจุบันเล่มแรกของไทย^{๑๐๔}

^{๑๐๓} “Siamese Theory and Practice of Medicine”, Bangkok Calendar for the year 1865, p. 63 กล่าวถึงใน ยุคตี ตปนิยากร, “วิวัฒนาการทางการแพทย์แผนไทยตั้งแต่สมัยเริ่มต้นจนถึงสิ้นสุดรัชการพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒), หน้า ๙๗.

^{๑๐๔} หนังสือจดหมายเหตุ (The Bangkok Recorder) ตุลาคม ๑๘๖๖, หน้า ๗๔, ๙๗ กล่าวถึงใน เกียรติศักดิ์ เศรษฐพัฒน์นิช, “ประวัติหมอบรัดเลย์”, หมอบรัดเลย์กับสังคมไทย (กรุงเทพฯ: สถาบันไทยศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๘), หน้า ๑๑.

* จากความสนพระทัยในการแพทย์ในการแพทย์แผนตะวันตก ทำให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทได้ไปทรงศึกษาความรู้ทางการแพทย์จากหมอบรัดเลย์ และสามารถเข้าใจการแพทย์แผนตะวันตกได้อย่างลึกซึ้งจนเป็นที่ยอมรับในหมู่ชาวตะวันตก พระองค์ได้รับประกาศนียบัตรทางการแพทย์และเป็นสมาชิกสถาบันการแพทย์แห่งนครนิวยอร์กอีกด้วย นอกจากนี้พระองค์ยังได้ทรงริเริ่มเขียนตำราการแพทย์แผนไทยที่แตกต่างไปจากเดิม คือ ทรงอธิบายสรรพคุณส่วนต่างๆ ของพืชสมุนไพรแต่ละชนิด เช่น ราก ลำต้น ใบ เปลือก ดอก เป็นต้น ไว้อย่างละเอียด ในขณะที่ตำราการแพทย์แบบเดิมกล่าวแต่เพียงสรรพคุณของยาแต่ละขนาน โดยการนำพืชสมุนไพรหลากหลายชนิดมารวมและต้มผสมกันเพื่อรักษาโรคต่างๆ จึงเป็นการยากแก่การค้นคว้าและตรวจ

อาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่ในช่วงกระแสธารแห่งความเปลี่ยนแปลง ถึงแม้ว่าพระองค์ทรงเจริญวัยและได้รับการอบรมมาในสังคมไทยแบบจารีต แต่พระองค์ทรงตระหนักถึงความเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ ที่เกิดขึ้นเป็นอย่างดี นับแต่การขยายตัวทางการค้าโดยเฉพาะการค้าต่างประเทศ และการเข้ามาของชาวตะวันตก ทรงตระหนักถึงวิทยาการความรู้ เทคโนโลยี และแสนยานุภาพทางทหารที่เหนือกว่าของตะวันตก การที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างสำเภาวัดยานนาวาขึ้น ด้วยทรงเห็นว่า “...นานไปจะไม่มีผู้เห็นสำเภา จึงให้ทำขึ้นไว้เป็นสำเภาโลกอุดร พระราชทานชื่อว่าวัดยานนาวา...”^{๑๐๖} แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า พระองค์ทรงเห็นว่า การค้าสำเภาจีนที่เคยทำรายได้อย่างงดงามให้แก่พระองค์นั้นกำลังจะหมดไป และกำลังจะถูกแทนที่ด้วยเรือกลไฟแบบตะวันตก ซึ่งสอดคล้องกับกระแสพระราชดำริตอนใกล้สวรรคตว่า

“...การศึกษาศาสตร์ช่างญวนช่างพม่าเห็นจะไม่มีแล้ว จะมีอยู่แต่พวกช่างฝรั่ง ให้ระวังให้ดีอย่าให้เสียที่แก่เขาได้ การงานสิ่งใดของเขาที่คิดจะควรรำเรียนเอาไว้ก็ให้เอาอย่างเขา แต่อย่าให้นับถือเลื่อมใสไปทีเดียว...”^{๑๐๗}

จากเดิมที่สถานะทางการเงินของรัฐในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเงินไม่พอจ่ายในราชการแผ่นดิน ครั้นถึงปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวปรากฏว่ามี “...เงินในท้องพระคลังทั้งข้างหน้าข้างในมีอยู่สัก ๔๐,๐๐๐ ชั่งเศษ...ทองคำก็มีอยู่กว่า ๒๐๐ ชั่งเศษ”^{๑๐๘} แต่รัชกาลที่ ๔ ทรงระบุว่าจำนวนพระราชทรัพย์ในพระคลังมีประมาณ ๔๕,๐๐๐ ชั่งเศษ^{๑๐๙} และเงินจำนวนนี้เองที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้เป็นค่าปรับแก่ฝรั่งเศสในกรณีพิพาทไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ. ๑๑๒

การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรู้เท่าทันกระแสธารแห่งการเปลี่ยนแปลงนี้เองส่งผลให้พระองค์ทรงวางรากฐานทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมไทยในช่วงเวลาดังกล่าว

สอบสรรพคุณพิชิตมนไพรเฉพาะอย่าง แสดงให้เห็นการเขียนตำรายาของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทเป็นวิธีการอธิบายที่ค่อนข้างทันสมัย และสามารถนำไปตรวจสอบทางวิทยาการสมัยใหม่ อาจกล่าวได้ว่าพระองค์ได้นำวิทยาการทางการแพทย์แผนตะวันตก มาผสมผสานกับการแพทย์แผนไทยได้อย่างลงตัว

^{๑๐๕} ประพนอม โปธิยานนท์, ๘๐ ปีการศึกษาเภสัชศาสตร์แห่งประเทศไทย พ.ศ. ๒๕๕๗-๒๕๓๗ (กรุงเทพฯ: ๒๕๓๗), หน้า ๓๔.

^{๑๐๖} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๑๔๔.

^{๑๐๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๒.

^{๑๐๘} “จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต”, ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๔ (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๒), หน้า ๒๔๔.

^{๑๐๙} “ประกาศว่าด้วยเงินสำหรับซ่อมแซมพระอาราม ซึ่งเป็นส่วนพระองค์”, ในประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๗ (พระนคร: โรงพิมพ์เดลิเมล์, ๒๔๗๘),

บทที่ ๓

บทบาทของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการวางรากฐานทางเศรษฐกิจในยุคเปลี่ยนผ่าน

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีบทบาทสำคัญในการบริหารประเทศท่ามกลางกระแสธารแห่งความเปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะในทางเศรษฐกิจ มาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเมื่อครั้งยังทรงพระราชอิสริยยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงกำกับราชการกรมท่า กรมพระคลังมหาสมบัติ และกรมพระตำรวจว่าความฎีกา ซึ่งกรมท่าและกรมพระคลังมหาสมบัติมีบทบาทสำคัญยิ่งทางเศรษฐกิจ ทั้งยังทรงมีกิจการค้าสำเภากับนานาประเทศ โดยเฉพาะจีนเป็นการส่วนพระองค์คือก่อกำกับ ทรงได้กำไรจากการค้าสำเภาเป็นจำนวนมาก และในยามแผ่นดินขาดแคลนเงิน พระองค์ได้นำเงินส่วนพระองค์ที่ได้จากการค้าสำเภาขึ้นซ่อมเกล้าฯ ถวายสมเด็จพระบรมชนกนาถเพื่อจ้บจ่ายในราชการแผ่นดิน พอบรรเทาความเดือดร้อนแก่ราชการแผ่นดินไปได้มาก สมเด็จพระบรมชนกนาถถึงกับ “... ตรีศประภาส ออกพระนามว่า เจ้าสัวเสมอมา...”^๑ ส่งผลให้พระองค์ทรงรอบรู้และเชี่ยวชาญการเศรษฐกิจอันได้ยังประโยชน์แก่พระองค์เมื่อทรงขึ้นครองสิริราชสมบัติ พระองค์จึงทรงสั่งทัดจัดเจนในการบริหารงานด้านเศรษฐกิจ และทรงตระหนักรู้ถึงกระแสความเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจโลกที่ส่งผลกระทบต่อไทย โดยเฉพาะการค้าเสรี

การวางรากฐานทางเศรษฐกิจที่สำคัญของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อรองรับการเติบโตทางการค้ามี ๓ วิธี คือการวางรากฐานทางการค้า การวางรากฐานทางภาษีอากร และส่งเสริมเศรษฐกิจโดยการตั้งเมืองใหม่ การขุดและลอกคูคลอง ดังรายละเอียด

๓.๑. การวางรากฐานด้านการค้า

ผลจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจโดยเฉพาะอย่างยิ่งการขยายตัวของภาคส่งออก (Export Sector) ซึ่งก็คือการค้าต่างประเทศนั่นเอง ทำให้รัฐต้องวางรากฐานด้านการค้า ซึ่งมี ๒ ประการสำคัญ คือการส่งเสริมการค้าสำเภาจีน และส่งเสริมการค้ากับตะวันตก โดยมีการทำสนธิสัญญาเบอร์นีกับอังกฤษในพ.ศ. ๒๓๖๙ และทรงส่งเสริมการผลิตเพื่อส่งออกมีพืชเศรษฐกิจที่สำคัญ ๔ ชนิดคือ ฝ้าย พริกไทย ยาสูบ และอ้อย ทั้งยังส่งเสริมการปลูกข้าวซึ่งเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญในสมัยต่อมาอีกด้วย

^๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๓๘.

๓.๑.๑ การส่งเสริมการค้าสำเภากิน

การค้าสำเภาก็คือแหล่งรายได้สำคัญของรัฐไทยมาตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นอย่างช้า ในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้นการค้าสำเภายังคงเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของรัฐ การค้าสำเภาก่อนหน้านี้ได้ผลประโยชน์หรือกำไรเป็นจำนวนมาก ใครที่สามารถเป็นพ่อค้าสำเภาก็จะรวยกว่าเป็นเศรษฐีเสียอีก ดังปรากฏร่องรอยให้เห็นในคาถาบูชานางกวักว่า

“...โอมพวกพานิชชา พาภูไปค้าถึงเมืองแมนค้าหัวแหวนก็ได้แสนทนาน ภูค้าสารพัดการก็ได้กำไรค่องๆ ภูจะค้าเห็นเต็มกอง ภูจะค้าทองก็เต็มหาบ กลับมาเรือสามเดือนเลื่อนเป็นเศรษฐี สามปีเป็นพ่อค้าสำเภา...”^๒

เมื่อแรกสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี จำนวนเงินส่วยสาอากรไม่เพียงพอสำหรับจ่ายในราชการแผ่นดิน ทางราชสำนักต้องแต่งสำเภาไปค้าขายหากำไรเพิ่มเติม และเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของแผ่นดิน ในสมัยรัชกาลที่ ๒ มีเรือกำปั่นหลวง ๒ ลำ สำหรับไปค้าขายยังเมืองต่างๆ เช่น อินเดีย เกาะหมาก (ปีนัง) สิงคโปร์ มาเก๊า เป็นต้น นอกจากนี้ เจ้านายและข้าราชการที่มีทุนทรัพย์ต่างก็แต่งสำเภาไปค้าขายด้วยเช่นกัน^๓

จากประสบการณ์และความชำนาญในการค้าสำเภาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมาตั้งแต่ครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ในรัชกาลที่ ๒ จนสมเด็จพระราชบิดาตรัสเรียกว่า “เจ้าสัว” จึงทรงรู้ดีว่าการค้าขายทางเรือกับจีนเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของประเทศ เมื่อขึ้นครองราชสมบัติจึงทรงส่งเสริมการค้าสำเภากิน และรายได้จากการค้าสำเภาเป็นรายได้หลักที่สำคัญอย่างหนึ่งของแผ่นดิน

รูปแบบการค้าสำเภาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังคงดำเนินตามแบบเดิมที่เคยปฏิบัติต่อเนื่องกันมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าตากสิน กล่าวคือเป็นการค้าแสวงหาผลประโยชน์ภายใต้ระบบการทูตบรรณาการ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไทยได้ส่งคณะทูตไปจีนอย่างสม่ำเสมอ คือ รัชกาลที่ ๑ ตลอด ๒๗ ปีแห่งรัชสมัย ส่งคณะทูตไป ๒๒ ชุด รัชกาลที่ ๒ ตลอด ๑๕ ปีแห่งรัชสมัยส่งทูตไป ๑๓ ชุด และรัชกาลที่ ๓ ตลอด ๒๗ ปีแห่งรัชสมัยส่งคณะทูตไป ๑๗ ชุด^๔

^๒ ส. พลายน้อย (นามแฝง), **รู้ร้อยแปด** (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สารคดี, ๒๕๔๑), หน้า ๕๕-๕๖.

^๓ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานุภาพ, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒** (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๖), หน้า ๒๑๕.

^๔ สืบแสง พรหมบุญ, **ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างไทยกับจีน**. แปลโดย กาญจณี ละอองศรี (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๕), หน้า ๗๐-๗๑.

D.E. Malloch พ่อค้าชาวอังกฤษที่เดินทางเข้ามาค้าขายในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้รวบรวมตัวเลขแสดงปริมาณเรือสินค้าไทยที่เดินทางไปค้าขายไว้ดังนี้

ตาราง ๔ แสดงจำนวนเรือสินค้าจากไทยไปจีน

ปีพ.ศ.	จำนวนเรือ
๒๓๖๘	๕๖
๒๓๖๙	๕๓
๒๓๗๐	๕๕
๒๓๗๙	๖๕
๒๓๘๖	๖๘
๒๓๙๓	๖๙

ที่มา: D.E. Malloch, Siam: Some General Remarks on its Production. (Calcutta: Baptist Mission Press, 1852), p. 65. อ้างถึงใน วราภรณ์ จิวชัยศักดิ์, รายงานผลการวิจัยเรื่อง นโยบายทางด้านเศรษฐกิจของรัฐในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๔, หน้า ๓๒.

ประมาณกลางทศวรรษ ๒๓๗๐ จากเรือสยามที่ดำเนินการอยู่ทั้งหมด ๘๒ ลำ ในกรุงเทพฯ เป็นของพระมหากษัตริย์ ๙ ลำ เป็นของขุนนาง ๒๒ ลำ และอีก ๔๘ ลำเป็นของพ่อค้าชาวจีน ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๗๘–๒๔๐๔ จากเรือสำเภาที่สร้างและดำเนินการในกรุงเทพฯ จำนวน ๗๒ ลำ เป็นของเชื้อพระวงศ์ ๒๒ ลำ เป็นของขุนนาง ๑๓ ลำ และเป็นของพ่อค้าชาวจีน ๓๗ ลำ และจากข้อมูลอีกแหล่งหนึ่งพบว่าพ่อค้าชาวจีนมีเรือ ๑๓๖ ลำ ในขณะที่กลุ่มพระราชวงศ์มีเพียง ๑๒ ลำ เท่านั้น ภายหลังทศวรรษ ๒๓๗๐ พ่อค้าชาวจีน “ได้ครอบครองการค้าสำเภากับประเทศจีนและสิงคโปร์”^๕

รายงานของเฮนรี เบอร์นี่กล่าวถึง การค้าระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองท่าของจีนในแต่ละปีมีสำเภารวมระวางได้ประมาณ ๓๐,๐๐๐ ตันถูกส่งจากกรุงเทพฯ ไปเมืองจีน มีเรือใหญ่จากไหหลำเข้ามาเทียบท่ากรุงเทพฯ ปีหนึ่งๆ ตั้งแต่ ๒๐–๔๕ ลำ และยังมีอีก ๓๖–๕๐ ลำจากเมืองกั๋งตั้ง และเมืองท่าอื่นๆ ทางตะวันออกของจีน การค้าระหว่างจีนกับไทยได้กำไรสูงมากถึงร้อยละ ๓๐๐^๖

^๕ ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเกอร์, เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัย (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ตรีสัน (ซีลเวอร์มูนคส์), ๒๕๓๙), หน้า ๑๖๓–๑๖๔.

^๖ The Burney Papers, Voll p.80. อ้างใน มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, สังคมศึกษา ๕, หน้า ๔๐๔.

หลังจากการค้าต่างประเทศขยายตัวตลาดการค้าที่สำคัญได้มีเพิ่มขึ้นคือเมืองท่าอาณานิคมของอังกฤษที่มลายู เบอร์นี่รายงานว่า มีสำเภาจากไทยไปเทียบท่ามลายูปีละ ๓๐-๔๐ ลำ ใน พ.ศ. ๒๓๖๗ มีเรือจากไทยไปสิงคโปร์ ๓๐ ลำ ขนสินค้าไป ๔,๐๐๐-๕,๐๐๐ ตัน^๓ สินค้าไทยขายในดินแดนแห่งนี้ได้จำนวนมาก ได้แก่ น้ำตาลทรายขายได้ ๓ แสนรูปี ข้าว ๑ แสน ๖ หมื่นกว่ารูปี ยาสูบอีก ๑ แสน ๓ หมื่นรูปี โดยเฉพาะสิงคโปร์น้ำตาลทรายครองอันดับหนึ่งมีมูลค่าถึง ๓ แสน ๕ หมื่นรูปี

ในการส่งเสริมการค้าสำเภาจีนนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรับเปลี่ยนตามสถานการณ์และรับเทคโนโลยีแบบใหม่ด้วย เช่น เมื่อเฮนรี เบอร์นี่ เข้ามาในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้นำกำปั่นแบบตะวันตกเข้ามา เรือสินค้าไทยก็ได้เปลี่ยนแปลงไปด้วยเช่นกัน เพราะเรือกำปั่นเดินทางได้เร็วกว่าเรือสำเภา

การค้าสำเภาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะของรัฐเท่านั้น แต่รัฐเปิดโอกาสให้เจ้านาย ขุนนางและพ่อค้าจีนสามารถค้าขายได้ด้วย จึงทำให้การค้าต่างประเทศเจริญสูงสุดในสมัยรัชกาลที่ ๓ โดยพ่อค้าชาวจีนเป็นผู้มีบทบาทสำคัญ ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

๓.๑.๒ ส่งเสริมการค้ากับชาวตะวันตก

ก. การทำสนธิสัญญาเบอร์นี่

จากที่การค้าต่างประเทศขยายตัวและอังกฤษเข้ามามีบทบาทการค้าในบริเวณแหลมมลายู และสิงคโปร์ได้กลายเป็นศูนย์กลางการค้าของไทยในแถบหมู่เกาะอินเดียตะวันออก ซึ่งไทยได้เปรียบดุลการค้า โดยพิจารณาจากปริมาณสินค้าเข้าและสินค้าออกตามที่เฮนรี เบอร์นี่^๔ ได้บันทึกไว้ในตอนปลายทศวรรษ ๒๓๖๓ ไทยส่งสินค้าออกไปขายยังสิงคโปร์ มะละกา และปีนัง รวม ๑,๑๒๘,๗๕๘ รูปี ในขณะที่ไทยซื้อสินค้าเข้าเพียง ๖๙๙,๓๓๙ รูปี ซึ่งไทยได้เปรียบดุลการค้าระหว่างประเทศถึง ๔๒๙,๔๒๖ รูปี ส่งผลให้อังกฤษเดินทางเข้ามาเพื่อเปิดเจรจาการค้าเสรีกับไทยมาตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๒ แต่ประสบความล้มเหลวดังที่ได้กล่าวมาแล้วในข้างต้น

ต่อมาในพ.ศ. ๒๓๖๘ ผู้สำเร็จราชการอังกฤษประจำอินเดียได้ส่งคณะทูตซึ่งมีร้อยเอก เฮนรี เบอร์นี่ (Henry Burney) เป็นหัวหน้าเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีอีกครั้งหนึ่ง เป็นการใช้นโยบายทางการทูตในการแก้ไขปัญหาทางการเมืองและเศรษฐกิจระหว่างไทยกับอังกฤษ เรื่องที่เข้ามา

^๓ The Burney Papers, Voll p.81. อ้างใน มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, **สังคมศึกษา ๕**, หน้า ๔๐๕.

^๔ The, Burney Papers, Vo.III, Part I,pp. 187-189.อ้างใน มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, **สังคมศึกษา ๕**, หน้า ๔๐๕.

เจรจาจึงมีเรื่องการเมืองกับเรื่องการค้าเป็นประเด็นหลัก กล่าวคือ เจรจาชักชวนให้ไทยช่วยอังกฤษ ทำสงครามกับพม่าและหัวเมืองมลายู ส่วนเรื่องการค้าเกี่ยวกับการขอให้พ่อค้าอังกฤษได้เข้ามาค้าขายในเมืองไทยได้อย่างเสรี และขอให้ไทยแก้ไขระบบการเก็บภาษีอากร

การเจรจาในครั้งนี้ ใช้เวลานานกว่า ๕ เดือน คือนับตั้งแต่ที่เบอร์นียื่นข้อเสนอและเงื่อนไขขอเจรจาต่อคณะเสนาบดีไทยครั้งแรกเมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๖๙ จนกระทั่งทั้งสองฝ่ายได้ตกลงทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการพาณิชย์ต่อกันในวันที่ ๒๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๖๙ ซึ่งเป็นปีที่ ๓ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

สนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการพาณิชย์ประกอบด้วยสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีรวม ๑๔ ข้อ และมีข้อตกลงทางการค้าแยกออกมาอีกฉบับหนึ่งรวม ๖ ข้อ สนธิสัญญาฉบับนี้รู้จักกันในนามว่า สนธิสัญญาเบอร์นี นับเป็นสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการพาณิชย์ฉบับแรกที่ไทยทำกับประเทศตะวันตกในสมัยรัตนโกสินทร์

สนธิสัญญาเบอร์นีมีผลบังคับต่อพ่อค้าอังกฤษให้ต้องปฏิบัติคือค้าขายในไทยในอย่างเสรี โดยไม่ผ่านพระคลังสินค้า ยกเว้นข้าวที่ยังคงเป็นสินค้าต้องห้าม และสินค้าประเภทอาวุธที่อังกฤษนำเข้ามาจะต้องขายให้รัฐบาลเท่านั้น นอกจากนี้ไทยต้องยกเลิกภาษีขาเข้าและขาออกจากพ่อค้าอังกฤษ ให้เก็บภาษีปากเรือแทนแต่เพียงอย่างเดียว โดยกำหนดอัตราไว้ว่า เรือที่บรรทุกสินค้าเข้ามาขายเก็บวาละ ๑,๘๐๐ บาท ส่วนเรือที่ไม่ได้บรรทุกสินค้าเข้ามาเก็บวาละ ๑,๕๐๐ บาท

พ่อค้าอังกฤษและเจ้าหน้าที่ประจำเรือสินค้าที่เข้ามาติดต่อด้านค้าขายนั้นจะต้องปฏิบัติตามกฎหมายไทยทุกประการ และได้รับความคุ้มครองตามกฎหมายไทยหากคนไทยกระทำผิดต่อพวกพ่อค้าและเจ้าหน้าที่เรือในสังกัดอังกฤษด้วย

ในอีกแง่หนึ่งสนธิสัญญาเบอร์นีก็ส่งผลดีต่อเศรษฐกิจของไทยด้วยเช่นกัน กล่าวคือจะทำให้กิจการค้าขายตัว มีเรือสินค้าต่างชาติเข้ามาค้าขายยังกรุงเทพฯ มากขึ้น ทั้งเรือของพ่อค้าตะวันตกและพ่อค้าจากแหล่งต่างๆ มาแวะพัก และเลือกซื้อสินค้าต่างๆ กรุงเทพฯ จึงกลายเป็นศูนย์กลางการค้าที่มีสินค้าหลากหลายประเภทเพิ่มมากขึ้น ส่งผลให้รัฐมีรายได้เพิ่มขึ้นจากการเก็บภาษี และรายได้จากการค้าต่างประเทศมากขึ้นด้วย ปรากฏว่าในปีพ.ศ. ๒๓๖๙ สินค้าออกของไทยทำรายได้ให้กับประเทศประมาณ ๓,๒๘๔,๓๒๕ บาท^๙ นับว่าเป็นการเปิดโอกาสให้สินค้าไทยกระจายออกสู่ตลาดภายนอกประเทศได้มากขึ้นด้วย ส่งผลให้การค้าต่างประเทศ

^๙ สนธิสัญญาเบอร์นี จัดทำขึ้น ๒ ชุด ๆ ละ ๓ ภาษา คือ ภาษาไทย ภาษาอังกฤษ และภาษามลายู ชุดหนึ่งเบอร์นีจะต้องนำไปให้ข้าหลวงใหญ่ของอังกฤษที่อินเดียประทับตรารับรอง ส่วนอีกชุดหนึ่งคณะเสนาบดีไทยนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อลงพระปรมาภิไธย แล้วนำกลับมาจากแลงเปลี่ยนกันสนธิสัญญาจึงจะมีผลบังคับใช้ด้วยกันทั้งสองฝ่าย ซึ่งนำมาแลกเปลี่ยนกันในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๗๐

^{๑๐} เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา, “สภาพการค้าของไทยระหว่าง พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๘,” (ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๓), หน้า ๗๐.

ขยายตัวและเป็นแหล่งรายได้สำคัญของรัฐ รัฐจำเป็นต้องหาสินค้าป้อนตลาด ส่งผลให้การผลิตเพื่อการส่งออกเติบโตขึ้นเรื่อยๆ ซึ่งส่งผลกระทบต่อให้การค้าภายในประเทศขยายตัวเติบโตอย่างมีปฏิสัมพันธ์กัน^{๑๐}

ข. การส่งเสริมการผลิตเพื่อส่งออก

ผลจากการค้าขยายตัวทำให้ผลผลิตทางการเกษตรเป็นที่ต้องการของท้องตลาด จึงปรากฏหลักฐานว่าในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีการส่งเสริมการปลูกพืชเพื่อส่งออก ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญเมื่อประเทศก้าวสู่เศรษฐกิจแบบทุนนิยมอย่างเต็มรูปแบบในรัชกาลต่อมา พืชเศรษฐกิจเพื่อการส่งออกที่เป็นสินค้าออกสำคัญมี ๔ ชนิดคือ ฝ้าย พริกไทย ยาสูบ และอ้อย

ฝ้าย เป็นพืชไร่ที่ปลูกกันมากที่สุดและคงจะปลูกกันในทุกภูมิภาค โดยเฉพาะในภูมิภาคที่ห่างไกลคงจะปลูกกันเพียงเล็กน้อยเพื่อใช้ในชีวิตรประจำวัน ส่วนในภูมิภาคที่มีการคมนาคมติดต่อกับค้าขายกับกรุงเทพฯ หรือเมืองท่าอื่นๆ ได้สะดวกก็จะปลูกจำนวนมากเพื่อใช้ในชีวิตรประจำวันและส่งออก ทั้งคอร์วเฟิด เบอร์รี่ ส้มราชปาลเลกซ์ และเบาริง ต่างระบุว่าฝ้ายเป็นสินค้าออกที่สำคัญอย่างหนึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

เบอร์รี่บันทึกไว้ว่า ผลผลิตฝ้ายในอาณาจักรมีประมาณ ๕๐,๐๐๐ าบต่อปี และแหล่งผลิตฝ้ายที่สำคัญของประเทศอยู่ทางด้านทิศตะวันตกติดกับทวายเมื่อพิจารณาเปรียบเทียบกับข้อมูลจากหลักฐานอื่นๆ แล้วสันนิษฐานได้ว่าคงจะหมายถึงแถบเมืองกาญจนบุรีและเมืองสุพรรณบุรี^{๑๑}

ส่วนจอห์น คอร์วเฟิด ได้บันทึกไว้ว่า ฝ้ายไม่ชอบขึ้นในที่ที่มีน้ำท่วม ปลูกกันมากในเมืองนครศรีธรรมราช ปากแพรก (กาญจนบุรี) และตามที่ตอน “.... เราเห็นฝ้ายลำเลียงเข้าสู่กรุงเทพฯ เป็นจำนวนมาก แม้ราคาค่อนข้างแพง คือฝ้ายที่ยังไม่ได้เอาเมล็ดออกขายกันถึงหาบละ ๘ บาท ขึ้นไปจนถึง ๑๓ บาท แต่ก็ขายให้แก่เมืองไหหลำได้ปีหนึ่งถึง ๒๐,๐๐๐ าบ เป็นฝ้ายที่เอาเมล็ดออกหมดแล้ว...”^{๑๒}

พริกไทย เป็นสินค้าออกสำคัญอีกอย่างหนึ่งของไทย ผู้มีบทบาทสำคัญในการปลูกพริกไทยเพื่อการค้าคือพวกชาวจีนแต่จิวอพยพมาจากเมืองจีนซึ่งมีความชำนาญในการปลูก

^{๑๐} นันทนัช ชีวศิริธรรม, ผลกระทบของสนธิสัญญาเบอร์รี่ พ.ศ. ๒๓๖๔ ต่อเศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น, หน้า ๑๖๒.

^{๑๑} ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล, หาอยู่หากินเพื่อค้าเพื่อขาย เศรษฐกิจไทยรัตนโกสินทร์ตอนต้น, หน้า ๖๓.

^{๑๒} ชัย เรื่องศิลป์, ๒๕๒๒, หน้า ๑๐๖.

พริกไทยตั้งแต่อยุอยู่ในประเทศจีนมาแล้ว เมื่อมาตั้งถิ่นฐานในประเทศไทย คงได้นำเอาประสบการณ์ที่มีอยู่มาริเริ่มบุกเบิกการปลูกพริกไทยขึ้นใหม่เพื่อส่งขายออกไปต่างประเทศ^{๑๓}

รายงานของครอว์เฟ็ด ระบุว่า ในสมัยรัชกาลที่ ๒ เมืองจันทบูรและทุ่งใหญ่เป็นศูนย์กลางการค้าพริกไทย การบูรและยางที่สำคัญในภาคตะวันออก มีเมืองจันทบูรเป็นเมืองสำคัญโดยมีชาวจีนตั้งหลักแหล่งอยู่อย่างหนาแน่น ประกอบอาชีพทำสวนพริกไทย จนกล่าวได้ว่าพริกไทยส่วนใหญ่ของประเทศที่ผลิตได้น่าจะมาจากที่นี่ และเกือบทั้งหมดจะส่งขายไปที่ประเทศจีน โดยปริมาณที่ส่งออกไปยังตลาดในจีนมีประมาณ ๖๐,๐๐๐ หาบต่อปี นอกจากเมืองจันทบุรีซึ่งเป็นแหล่งผลิตที่สำคัญที่สุดแล้ว ยังมีการปลูกพริกไทยตามเมืองอื่นๆ อยู่บ้าง เช่น ทุ่งใหญ่ (ตราด) บางปลาสร้อย (ชลบุรี) และนครชัยศรี หัวเมืองเหล่านี้ล้วนเป็นเมืองที่มีชาวจีนจำนวนมากอาศัยอยู่ทั้งสิ้น^{๑๔}

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ การปลูกพริกไทยเพื่อการค้าได้เพิ่มปริมาณมากขึ้นตามความรุ่งเรืองของการค้ากับต่างประเทศ ดังจะเห็นได้ว่าเขตปลูกพริกไทยเพื่อการค้าได้ขยายจากแถบหัวเมืองชายทะเลตะวันออก มายังเมืองต่างๆ ทางภาคใต้ด้วย เช่น ตรัง สตูล ปัตตานี และกลันตัน เป็นต้น อย่างไรก็ตาม จันทบุรียังคงเป็นแหล่งผลิตสำคัญที่ผลิตพริกไทยได้จำนวนมาก ส่วนปริมาณพริกไทยทั้งประเทศที่ผลิตได้นั้น เบอร์นีรายงานว่า มีประมาณ ๗๐,๐๐๐ หาบต่อปี^{๑๕}

เนื่องจากพริกไทยเป็นสินค้าที่ตลาดต่างประเทศต้องการมาก จึงถูกจัดเป็นสินค้าผูกขาดของรัฐ กล่าวคือผู้ผลิตต้องนำพริกไทยมาขายให้พระคลังสินค้าเท่านั้น แล้วพระคลังสินค้าจะส่งไปขายต่อต่างประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในตลาดจีน

ยาสูบ เป็นพืชไร่ที่ปลูกกันทั่วไปในครัวเรือนเพื่อการบริโภคมานานแล้ว สังฆราชปาลเลกัวซ์ กล่าวว่า “ ... การสูบบุหรี่นั้นเป็นที่นิยมกันทั่วไปในประเทศสยาม เด็กผู้ชายเริ่มสูบตั้งแต่อายุได้ ๕-๖ ขวบ เด็กผู้หญิงกับหญิงทั่วไปไม่สูบบุหรี่ แต่ก็เคี้ยวยาเส้นกับหมาก บุหรี่ที่มวนสูบกันนั้นใช้ยาเส้นละเอียดมวนด้วยใบตองหรือใบจาก... ”^{๑๖} แต่เป็นการปลูกเพื่อการบริโภคในครัวเรือนเหมือนหมากและพลู ปริมาณที่ผลิตได้ยังมีไม่เพียงพอกับความต้องการบริโภคภายในประเทศ จึงปรากฏหลักฐานว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไทยต้องนำเข้ายาสูบจากชวา ดังปรากฏในสำเนาใบบอกสมัยรัชกาลที่ ๒ พ.ศ. ๒๓๕๒ ว่า “... ของพระกบิตันให้มานอกสั่งไป

^{๑๓} นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ : ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๑๐๙.

^{๑๔} เอกสารของครอว์ฟอร์ด, หน้า ๙๗-๙๘, ๑๐๓. และ Sarasin Viraphol ,1997 ,P178

^{๑๕} นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ : ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์, หน้า ๑๐๙ และสุพจน์ เจียมใจ, การศึกษาวิเคราะห์สภาพเศรษฐกิจของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นระหว่าง พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๓, หน้า ๖๓-๖๔.

^{๑๖} สังฆราช ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย, หน้า ๒๐๒.

ให้จัดซื้อในนี้ ยาเส้นขาว ๑๐ ลัง ราคาถังละ ๖ เหรียญ เป็นเงิน ๖๐ เหรียญ ยาแดง ๒ ลัง ราคาถังละ ๓๐ เหรียญ เป็นเงิน ๖๐ เหรียญ...”^{๑๗} แต่ต่อมากลับสามารถปลูกยาสูบได้มากขึ้นจนสามารถส่งยาสูบไปขายที่กัมพูชาและเวียดนามได้ ดั่งบันทึกของจอห์น ครอว์เฟิร์ดว่า

“...ข้าพเจ้าได้กล่าวพาดพิงไปถึงยาสูบ ก็เพื่อยกเป็นอุทาหรณ์ให้เห็นว่า อุตสาหกรรมต่างๆ ได้ก่อตัวขึ้นแล้วอย่างได้ผลในระยะไม่กี่ปีที่ผ่านมา เมื่อ ๒๐ ปีก่อนโน้น สินค้าเหล่านี้ยังต้องสั่งเข้ามาจากชาว แต่ในปัจจุบันชาวสยามผู้บริโภคสินค้านี้สามารถผลิตได้ไม่เพียงแต่สนองความต้องการของตนเท่านั้น แต่ยังมีเหลือ สามารถส่งออกไปจำหน่ายยังกัมพูชา และญวนในปริมาณที่สูงอีกด้วย...”^{๑๘}

การปลูกยาสูบเพื่อการส่งออกน่าจะอยู่ในช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ ๒ และเติบโตอย่างมากในสมัยรัชกาลที่ ๓ โดยกลุ่มชาวจีนอพยพ สังฆราชปาลเลอกัวซ์กล่าวว่าแหล่งปลูกยาสูบชนิดดีอยู่ที่บางปลาสร้อย และในบริเวณใกล้เคียงเมืองพิษณุโลก^{๑๙} ส่วนที่อื่นๆ เช่น จันทบุรี ชัยนาท และกาญจนบุรี^{๒๐}

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการเก็บอากรยาสูบเกิดขึ้นครั้งแรก^{๒๑} โดยให้นายอากรเป็นผู้ประมูลผูกขาดกับรัฐ เช่น ในพ.ศ. ๒๓๘๕ นายวัดนายอากร หมื่นอินทผู้เข้าสนองขอพระราชทานประมูลเงินอากรยาสูบแขวงเมืองกรุงเก่า เมืองอ่างทองเพิ่มขึ้นจากเดิม ๘ ตำลึง เป็นเงิน ๕ ชั่ง ซึ่งเดิมนายมั่งเป็นที่หมื่นอินทรมสมบัตินายอากรยาสูบรับทำผูกขาดเป็นเงินอากรปีละ ๔ ชั่ง ๑๒ ตำลึง เจ้าอากรคนเก่าไม่มาสู้ประมูลจึงให้นายวัดเป็นหมื่นอินทรมสมบัติ “...เรียกอากรยาสูบแก่ราษฎรพันหลุมต่อ ๑ บาท ตามพิภคอัตราสืบมาแต่ก่อน ถ้าราษฎรปลูกยาสูบขึ้นแต่ ๙ หลุม ๑๐ หลุมนั้น ห้ามมิให้เรียกเอาอากร ถ้าปลูกที่สัตพระสัตสงฆ์ให้นายอากรมีบัญชีไว้ต่างหาก จะได้ยกไว้เป็นเงินเกณฑ์บุญ...”^{๒๒}

อ้อย เป็นพืชพื้นบ้านที่คนไทยรู้จักมานานแล้ว แต่ไม่มีความสำคัญต่อเศรษฐกิจไทย เพราะ การแปรรูปอ้อยเป็นน้ำตาลทรายมีกรรมวิธีในการผลิตที่ซับซ้อนกว่าน้ำตาลโตนด และน้ำตาลมะพร้าวที่คนไทยรู้จักกันมาแต่เดิม คนไทยจึงไม่ค่อยทำน้ำตาลจากอ้อย เมื่อพิจารณา

^{๑๗} จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒, หน้า ๒๑.

^{๑๘} เอกสารของครอว์ฟอร์ด, หน้า ๑๐๓.

^{๑๙} สังฆราช ปาลเลอกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย, หน้า ๗๔, ๘๗.

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๘, ๗๒, ๘๓ และ ๙๔.

^{๒๑} เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๑๕๐.

^{๒๒} “เรื่องภาษีอากรเป็นจดหมายเหตุในรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๐ พ.ศ. ๒๓๘๕”, ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๕, หน้า ๑๔๐.

หลักฐานชั้นต้นต่างๆ เกี่ยวกับทำน้ำตาลทราย กล่าวได้ว่าการทำน้ำตาลจากอ้อยเพิ่งเริ่มทำกันจริงจังในต้นรัชกาลที่ ๒ เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๓๕๓ โดยรัฐได้สนับสนุนให้ชาวจีนแต่จิวซึ่งเป็นผู้มีความชำนาญในการทำน้ำตาลทรายมาตั้งแต่ออยู่ที่ประเทศจีนเป็นผู้ริเริ่มทำขึ้นก่อน^{๒๓} จนสามารถส่งไปขายต่างประเทศได้จำนวนมาก เช่น ในพ.ศ. ๒๓๖๕ ส่งออกได้ราว ๘๐,๐๐๐ หาบ พ.ศ. ๒๓๘๗ ส่งออกได้ ๑๐๐,๐๐๐ หาบ และ พ.ศ. ๒๓๙๒ ส่งออกถึง ๑๐๗,๐๐๐ หาบ^{๒๔} มัลลอคบันทึกไว้ระบุว่า ในปลายรัชกาลที่ ๓ น้ำตาลทรายเป็นสินค้าออกของไทยที่มีมูลค่าสูงสุด โดยทำกำไรให้แก่ไทยประมาณ ๗๐๘,๐๐๐ บาท^{๒๕}

ความเจริญรุ่งเรืองของอุตสาหกรรมการทำน้ำตาลทำให้การปลูกอ้อยขยายตัวออกไปอย่างรวดเร็ว เพื่อผลิตอ้อยป้อนโรงงานน้ำตาล พบว่าผู้ลงทุนทำน้ำตาลทรายส่วนใหญ่เป็นพระมหากษัตริย์ เจ้านาย และขุนนาง มักนิยมลงทุนทำน้ำตาลทรายแบบครบวงจร กล่าวคือ จะลงทุนตั้งแต่การเพาะปลูกอ้อย การทำเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ ในโรงงานน้ำตาล การต่อเรือบรรทุกอ้อยและน้ำตาล รวมทั้งการหีบอ้อยต้มน้ำตาล เป็นต้น เกษตรกรผู้ปลูกอ้อยจึงเป็นเพียงแรงงานรับจ้างปลูกอ้อยในไร่ขนาดใหญ่ของผู้ลงทุนทำน้ำตาลเท่านั้น

ชาวจีนอพยพเป็นแรงงานในการปลูกอ้อยและผลิตน้ำตาลทราย นับตั้งแต่ผู้จัดการ เสมียนช่างฝีมือ และกรรมกร ส่วนเกษตรกรชาวนาไทยนั้นมีส่วนในการปลูกอ้อยป้อนโรงงานน้ำตาลอยู่บ้างแต่น้อยกว่ากลุ่มชาวจีนอพยพ สันนิษฐานว่าเกษตรกรชาวนาไทยคงเป็นผู้ผลิตอิสระที่ปลูกอ้อยขายโรงงานน้ำตาล มิใช่แรงงานรับจ้างเหมือนชาวจีนอพยพ^{๒๖}

จากหลักฐานที่ปรากฏไว้ว่าอ้อยขนาดใหญ่และโรงงานทำน้ำตาลทรายมีอยู่มากในเมืองสาครบุรี นครชัยศรี ฉะเชิงเทรา บางปลาสร้อย และพนัสนิคม สังฆราชบาลเลกัวซีได้เดินทางจากบางกอกเพื่อไปเยี่ยมเยือนพวกคริสตังชาวจีนที่กระจัดกระจายอยู่ทางภาคตะวันตกเมื่อพ.ศ. ๒๓๘๖ ได้กล่าวถึงเมืองนครชัยศรีว่า

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๒๓} ศุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล, *หาอยู่หากิน เพื่อค้าเพื่อขาย เศรษฐกิจไทยรัตนโกสินทร์ตอนต้น*, หน้า ๗๐.

^{๒๔} เอกสารของครอว์ฟอร์ด, หน้า ๑๐๒-๑๐๓ และอัมมาร์ สยามวาลา, ๒๕๒๗, ๑๖๐-๑๖๑.

^{๒๕} D.E. Malloch, Siam: Some General Remarks on its Production. (Calcutta: Baptist Mission Press, 1852), p. 34-51 อ้างถึงใน เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา, “สภาพการค้าของไทยระหว่างพ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๘”, หน้า ๗๑.

^{๒๖} ศุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล, *หาอยู่หากิน เพื่อค้าเพื่อขาย เศรษฐกิจไทยรัตนโกสินทร์ตอนต้น*, หน้า ๗๑.

“... ไร่่อ้อยเป็นจำนวนมากทั้งสองฝั่งปากแม่น้ำแฉ่งให้เราเห็นว่าเรากำลังเข้าไปใกล้เขต จังหวัดนครชัยศรีเข้ามามากแล้ว ไม่ช้าก็เห็นโรงหีบอ้อยตั้งเรียงรายอยู่เป็นระยะไม่ขาดสาย ข้าพเจ้านับได้กว่า ๓๐ โรง ซึ่งแต่ละโรงใช้กุลิคนจีนราว ๒๐๐ ถึง ๓๐๐ คน...”^{๒๗}

และกล่าวถึงไร่่อ้อยและโรงงานน้ำตาลที่เมืองฉะเชิงเทราซากลับจากเมืองจันทบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๑ ว่า

“... ทั้งจังหวัดเป็นที่ราบใหญ่อุดมไปด้วยนาข้าว สวนผลไม้และไร่่อ้อย มีโรงหีบอ้อยไม่ต่ำกว่า ๒๐ โรง ซึ่งเจ้าของเป็นคนจีน ข้าพเจ้าพักอยู่กับคนจีนคริสตังคนหนึ่ง ซึ่งเป็นเจ้าแก้วใหญ่ โรงน้ำตาลจึงอยู่ในฐานะที่จะพอพรรณนาความได้ถูกต้อง ที่ริมฝั่งแม่น้ำเราจะเห็นพื้นกองพะเนิน เทินทีก ๒-๓ กอง สูงตั้ง ๑๕-๒๐ เมตร ใกล้ๆ กองพื้นนั้น มีโรงหลังคากลม มีควายสองตัวตั้ง กว้านลูกหีบทำด้วยไม้แข็งสองลูกให้หมุนขบกันเพื่อบดลำอ้อย น้ำอ้อยไหลลงบ่อซีเมนต์...”^{๒๘}

อย่างไรก็ดี เชื่อว่าไร่่อ้อยและโรงหีบอ้อยมีอยู่ทั่วไปตั้งแต่สังฆราชบาลเลกัวซ์ บันทึกการเดินทางไว้ เช่น เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๗ เดินทางท่องเที่ยวไปตามจังหวัดภาคเหนือและภาคใต้ ได้บรรยายเมืองต่างๆ ที่มีการปลูกอ้อยและทำน้ำตาล ได้แก่ เมืองอ่างทอง และเมืองอินทร์^{๒๙} และเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๑ ได้บันทึกไว้ว่า ได้คลองปากลาดลงไปหน่อยมีไร่่อ้อยและโรงหีบอ้อย ๔ แห่ง^{๓๐} ส่วนที่อื่นๆ ที่มีการปลูกอ้อย เช่นเมืองจันทบุรี^{๓๑}

นอกจากนี้ มีการผลิตอยู่บ้างที่บางคูเวียงในเมืองนนทบุรี และหัวเมืองทางภาคตะวันตก แถบเมืองกาญจนบุรี สุพรรณบุรี^{๓๒}

ด้วยเหตุที่อ้อยเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญจึงมีการดูแลอย่างใกล้ชิดจากรัฐ เห็นได้จาก รัฐได้ส่งเจ้าหน้าที่จากส่วนกลางออกไปตรวจตราดูแลไร่่อ้อย และน้ำตาลอยู่เสมอ ทั้งให้หัวเมืองที่มีการปลูกอ้อยกันมาก จะต้องบอกรายงานจำนวนสวนอ้อยทั้งอ้อยต่อ อ้อยปลูกใหม่ เข้าไปยังส่วนกลาง

^{๒๗} สังฆราชบาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย, หน้า ๙๕.

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔-๗๕.

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๑, ๘๒.

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓.

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๒, ๗๔.

^{๓๒} ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล, หาอยู่หากิน เพื่อค้าเพื่อขาย เศรษฐกิจไทยรัตนโกสินทร์ตอนต้น, หน้า ๗๐-๗๑.

พร้อมกับรายงานน้ำฝนต้นข้าวด้วย^{๓๓} และรัฐจะเรียกเก็บภาษีสวนอ้อยปลูกใหม่ไร่ละ ๑ บาท อ้อยต่อไร่ละ ๒ สลึง^{๓๔}

ข้าว อย่างไรก็ดี ถึงแม้ว่า ข้าวไม่ได้เป็นสินค้าออกที่สำคัญในสมัยรัชกาลที่ ๓ แต่ได้ทรงส่งเสริมและวางรากฐานการปลูกข้าวไว้เป็นอย่างดีจนในสมัยรัชกาลที่ ๔ สามารถผลิตข้าวได้เป็นจำนวนมาก และกลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญหลังจากไทยทำสนธิสัญญาเบาริงกับอังกฤษ

สืบเนื่องจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักว่าข้าวเป็นอาหารหลักของคนไทย และเป็นยุทธปัจจัยที่สำคัญ ข้าวจึงเป็นสินค้าต้องห้ามที่รัฐควบคุมการซื้อขายอย่างเข้มงวด ห้ามมิให้พ่อค้าชาวต่างชาติซื้อขายข้าวเปลือกและข้าวสารออกนอกประเทศ ดังปรากฏในสนธิสัญญาเบอร์นี

แต่ข้าวก็ยังถือว่าเป็นสินค้าออกที่สำคัญอย่างหนึ่ง เพียงแต่ควบคุมโดยรัฐเท่านั้น จึงมีข้อห้ามในการส่งข้าวออกนอกประเทศ ยกเว้นเสียแต่ว่าในปีนั้นจะสามารถผลิตข้าวได้มากเพียงพอที่จะใช้กินกันภายในประเทศไปถึง ๓ ปี รัฐจึงจะอนุญาตให้มีการส่งข้าวไปขายต่างประเทศได้^{๓๕}

การส่งเสริมและดูแลให้ราษฎรปลูกข้าวเป็นไปด้วยความเรียบร้อยตามวัตถุประสงค์จึงเป็นหน้าที่สำคัญของรัฐ เพราะจะเป็นประโยชน์กันทั้งสองฝ่าย ทั้งราษฎรผู้ผลิตข้าวจะได้รายได้จากการขายข้าว และรัฐได้ในรูปของภาษีผลผลิต ภาษีการค้า และกำไรที่รัฐได้จากนำข้าวไปขายก็ย่อมทวีมากขึ้นตามลำดับ ดังข้อความ

“...จะได้ชวนขายทำไร่นานานาทั่วกัน แต่พอผลเม็ดข้าวจะได้บริบูรณ์ขึ้น ทั้งประโยชน์ก็จะมีกับผู้ทำนา จะได้ซื้อขายข้าวเลี้ยงบุตรพรยา แลทำบุญให้ทาน ไพร่บ้านพลเมืองจะได้อยู่เย็นเป็นสุข...”^{๓๖}

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงติดตามการปลูกข้าวอย่างใกล้ชิดเห็นได้ชัดเจนในเรื่องทำท่อนปักน้ำไว้ทำนาในแขวงเมืองกรุงเก่าที่ทรงสอบถามถึงสภาวะการณ์การปลูกข้าวอย่างละเอียดทั้ง “น้ำฝนน้ำท่าและอาการไร่นา”^{๓๗}

^{๓๓} ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก, กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๓๗.

^{๓๔} ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก, กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๗๙.

^{๓๕} James C. Ingram, Economic Change in Thailand 1860-1970, อ้างใน นันทนัช ชีวรติธรรม, ผลกระทบของสนธิสัญญาเบอร์นี พ.ศ. ๒๓๖๙ ต่อเศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น, หน้า ๑๕๘-๑๕๙.

^{๓๖} ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก, กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๙๔ เลขที่ ๘.

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ รัฐบาลมีมาตรการต่างๆ ในการส่งเสริมสนับสนุนการปลูกข้าวทั้งในแง่ของการเพิ่มพื้นที่นาและการเพิ่มผลผลิต รัฐบาลมีความเอาใจใส่ต่อการปลูกข้าว ดังเห็นได้จากหัวเมืองต่างๆ ที่เป็นแหล่งปลูกข้าว เช่น กรุงเก่า อ่างทอง และสุพรรณบุรี เป็นต้น จะต้องรายงานจำนวนปริมาณน้ำฝนและต้นข้าวให้ส่วนกลางทราบอย่างสม่ำเสมอทุกๆ เดือนในฤดูทำนา เดือนละครั้ง บ้าง ๒ ครั้ง บ้าง ๓ ครั้ง บ้าง การละเลยไม่บอกรายงานน้ำฝนเป็นประจำ นานๆ บอกเข้าไปครั้งหนึ่ง รัฐบาลจะถือว่า บกพร่องต่อหน้าที่มีความผิด^{๓๘}

ส่งเสริมให้ราษฎรในหัวเมืองต่างๆ ขยายพื้นที่ในการปลูกข้าว หัวเมืองต่างๆ จะได้รับการชักชวนให้ดูแลราษฎรให้ทำนาอยู่เรื่อยๆ ที่แห่งใด ตำบลใด ว่างเปล่าอยู่พอที่จะทำนาได้ก็ให้ทำนา^{๓๙} บางครั้งเมื่อราษฎรขาดแคลนควายไถนา ก็มีการแจกจ่ายควายให้ราษฎรยืมไปทำนาด้วย^{๔๐}

ส่งเสริมและบังคับให้ทำนาปีละ ๒ ครั้ง ท้องที่ใดที่มีการทำนาปีละ ๒ ครั้ง หรือทำนาปรังก็ จะได้รับการสนับสนุนอย่างดีจากรัฐ

ถ้าหากปีใดเกิดการขาดแคลนข้าวมาก รัฐบาลก็จะเกณฑ์ให้ราษฎรทำนาส่งให้รัฐตามกำหนด เช่น ใน พ.ศ. ๒๓๗๕ รัฐได้ส่งท้องตราส่งไปยังหัวเมืองต่างๆ ๒๑ หัวเมืองให้ทำนา^{๔๑}

จากการที่เศรษฐกิจการค้าต่างประเทศขยายตัวอย่างมากนั่นเอง ปราบกฏหลักฐานว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจชนิดอื่น คือ กาแฟ ดังปรากฏในหมายรับสั่ง พ.ศ. ๒๓๘๕ ให้เกณฑ์เกณฑ์ทำกระโปรงลูกตุ้มมะพร้าวใส่ต้นกาแฟเพราะทรงมีพระราชประสงค์ต้นกาแฟเป็นจำนวนมากจึงให้ข้าราชการเพาะต้นกาแฟถวาย^{๔๒} โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ใช้ที่ดินด้านตะวันออกของพระบรมมหาราชวังเป็นสวนกาแฟ ต่อมา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงซื้อที่ดินผืนนี้สร้างวัดราชประดิษฐ์มหาศีลมาราม^{๔๓}

^{๓๘} ดูรายละเอียดใน “เรื่องทำทํานบักน้ำไว้ทำนา”, ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษกเล่ม ๕, หน้า ๑๔๓-๑๔๗.

^{๓๙} ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก, กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๑๖๕.

^{๔๐} ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก, กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๑๑ เลขที่ ๔๘.

^{๔๑} ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก, กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๑๖๕.

^{๔๒} ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก, กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๙๔ เลขที่ ๘.

^{๔๓} “เกณฑ์เกณฑ์ทำกระโปรงลูกตุ้มมะพร้าวใส่ต้นกาแฟ”, ประชุมหมายรับสั่งภาค ๔ ตอนที่ ๒ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จ.ศ. ๑๒๐๓-๑๒๐๕, หน้า ๖๘.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

ถึงแม้ว่าการปลูกกาแฟจะไม่ประสบความสำเร็จ กาแฟไม่ได้กลายเป็นพืชเศรษฐกิจในสมัยนั้น แต่ก็แสดงให้เห็นถึงความสนพระทัยในการที่จะทรงทดลองและส่งเสริมการเพาะปลูกพืชชนิดใหม่ๆ เพื่อให้เป็นพืชเศรษฐกิจของประเทศ

๓.๒ การวางรากฐานด้านภาษีอากร

การวางฐานทางเศรษฐกิจด้านการคลังที่สำคัญของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่สำคัญคือการจัดระบบภาษีอากร เป็นการเพิ่มรายได้เข้ารัฐ ทดแทนรายได้ซึ่งเสียไป เป็นการแบ่งผลประโยชน์กับคนกลุ่มใหม่ แต่ก็ยังคงร่วมมือกับกลุ่มขุนนางเดิม ดังรายละเอียดจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

ตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นอย่างช้ารายได้ของรัฐมาจาก ๔ แหล่งสำคัญ คือ ภาษีอากร ส่วย ค่าธรรมเนียมและค่าปรับจากการวิราชบาท และรายได้จากการค้า ซึ่งรายได้ของประเทศในแต่ละช่วงเวลาก็จะเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองของช่วงเวลานั้นๆ ตัวอย่าง เช่นรายได้ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ดังตารางข้างล่าง

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ ๕ แสดงประมาณการรายได้ของรัฐในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

รายการรายรับ	รัชกาลที่ ๑ พ.ศ. ๒๓๓๘	รัชกาลที่ ๒ พ.ศ. ๒๓๕๙	รัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๘๐
ภาษีอากร	๑,๓๔๘,๗๗๖	๑,๗๕๙,๗๘๔	๔,๒๗๗,๙๒๕
ส่วย	๖๔๓,๖๘๗	๘๓๗,๕๖๐	๑,๓๒๕,๓๓๔
ค่าฤชาธรรมเนียม	๒๕,๗๒๕	๓๖,๗๕๐	๕๒,๕๐๐
ค่าผูกปี	๒๑,๐๖๕	๑๑๕,๖๗๘	๖๙๙,๑๑๖
แรงงาน	๔,๕๕๑,๒๗๐	๔,๐๘๕,๕๖๐	๒,๙๙๘,๗๙๐
การค้าของรัฐ	๖๑๐,๐๐๐	๒,๗๕๙,๖๐๐	๔,๕๙๙,๖๐๐
อื่นๆ	๗๒๐,๐๕๒	๙๕๙,๔๙๓	๑,๓๙๕,๓๒๖
รวม	๗,๙๒๐,๕๗๕	๑๐,๕๕๔,๔๒๓	๑๕,๓๔๘,๕๙๑

ที่มา: สุวิทย์ วิริยาสวัสดิ์, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชถึงรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๑๐–๒๓๙๕). กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ ๒๕๒๕, หน้า ๑๙๒.

จากตารางจะเห็นได้ว่า ในบรรดารายได้ทั้งหมดของรัฐ รายได้จาก ส่วย และภาษีอากรถือเป็นรายได้หลักของรัฐที่สำคัญมาแต่อดีต ดังจะเห็นจากการเรียกรายได้ของรัฐว่า “ส่วยสาอากร” และแม้สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นการค้าต่างประเทศขยายตัวอย่างมาก แต่รายได้จากภาษีอากรและส่วยก็ยังคงเป็นรายได้สำคัญของรัฐ

จากการศึกษาพบว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นการค้าจะขยายตัวเช่นเดียวกับในสมัยรัชกาลที่ ๓ ซึ่งการค้าขยายตัวอย่างมาก จนรายได้จากการค้าของรัฐเพิ่มขึ้นจนเป็นรายได้สูงสุดของรัฐ แต่รายได้จากภาษีอากรและส่วยก็ยังคงมีสัดส่วนไม่เปลี่ยนแปลง แต่กลับพบว่า รายได้จากภาษีอากรเพิ่มขึ้นจนเห็นได้ชัดเจนดังตารางข้างล่าง

ตารางที่ ๗ แสดงอัตราส่วนร้อยละของประมาณการรายได้ของรัฐในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

รายการรายรับ	รัชกาลที่ ๑ พ.ศ. ๒๓๓๘	รัชกาลที่ ๒ พ.ศ. ๒๓๕๙	รัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๘๐
ภาษีอากร	๑๗.๐๓	๑๖.๖๗	๒๗.๘๗
ส่วย	๘.๑๓	๗.๙๓	๘.๖๓
ค่าฤชาธรรมเนียม	๐.๓๒	๐.๓๕	๐.๓๔
ค่าผูกปี	๐.๒๗	๑.๑๐	๔.๕๖
แรงงาน	๕๗.๔๖	๓๘.๗๑	๑๙.๕๔
การค้าของรัฐ	๗.๗๐	๒๖.๑๕	๒๙.๙๗
อื่นๆ	๙.๐๙	๙.๐๙	๙.๐๙
รวม	๑๐๐.๐๐	๑๐๐.๐๐	๑๐๐.๐๐

ที่มา: ปรับปรุงจาก สุวิทย์ ธีรศาสตร์ ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชถึงรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๑๐–๒๓๙๔). กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ ๒๕๒๕, หน้า ๑๙๒.

จากตารางจะเห็นได้ว่า ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ถึงแม้ว่า รายได้จากการค้าเป็นรายได้สูงสุดของรัฐ คิดเป็นร้อยละ ๒๙.๙๗ ของรายได้รวมทั้งประเทศ แต่เมื่อเปรียบเทียบกับสมัยรัชกาลที่ ๒ กลับพบว่าเพิ่มขึ้นเพียงร้อยละ ๑๔.๖๐ เท่านั้นซึ่งเป็นสัดส่วนที่น้อยมากเมื่อเปรียบเทียบกับการขยายตัวทางการค้าตั้งที่กล่าวมาแล้วในช่วงต้นแสดงให้เห็นว่า เมื่อการค้าขยายตัวขึ้นรัฐได้ใช้วิธีการปรับปรุงภาษีอากรในการหารายได้เข้ารัฐ ควบคู่ไปกับวิธีการอื่นๆ ที่เคยมีมา เช่น การค้าขายของรัฐ ส่วย ผูกปี เป็นต้น

ส่วนรายได้จากภาษีอากร ซึ่งเป็นรายได้อันดับ ๒ ของรัฐ กลับเพิ่มขึ้นมากถึงร้อยละ ๖๗.๑๙ รายได้ที่เพิ่มขึ้นนี้ถือว่าเป็นสัดส่วนโดยตรงกับการขยายตัวทางการค้า

การปรับปรุงภาษีอากรในสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้น มีการดำเนินการ ๒ รูปแบบคือ ภาษีที่รัฐเป็นผู้ดำเนินการจัดเก็บเอง และภาษีที่ให้เอกชนประมูลจัดเก็บ

๓.๒.๑ ภาษีอากรที่รัฐจัดเก็บเอง

ภาษีที่รัฐจัดเก็บเองเป็นอากรที่มีรายได้สูง หรือมีส่วนเกี่ยวกับส่วนได้ส่วนเสียของประเทศ เช่น ค่าสวน ค่านา และค่าภาษีปากเรือ เป็นต้น

ก. อากรสวน

การเก็บอากรสวน เรียกว่า “การเดินสวน” เป็นการเดินสำรวจรังวัดพื้นที่สวน และตรวจนับจำนวนต้นไม้ผลไม้มือที่ชาวสวนเพาะปลูกไว้ เพื่อประเมินการเก็บอากรสวนเป็นรายได้แผ่นดิน^{๔๔} การเดินสวนและเดินนาครั้งใหญ่จะดำเนินการหลังจากเปลี่ยนรัชกาลแล้ว ๓ ปี “... เป็นอย่างธรรมเนียมกรุงฯ แต่ก่อนนั้น ถ้าสมเด็จพระมหากษัตริย์ยกราช เสด็จขึ้นราชาภิเษกครบ ๓ ปี แล้วจึงแต่งข้าหลวงไปเดินสวนแขวงกรุงเทพฯ เมืองนนทบุรี สมุทรปราการ สมุทรสงคราม ราชบุรี เพชรบุรี เมืองนครไชยศรี เมืองนครเขื่อนขันธ์ เรียกเอาเงินอากรเข้าท้องพระคลังสืบๆ มา...”^{๔๕} เพื่อเปลี่ยนพระนามพระมหากษัตริย์ในโฉนดที่ดิน รวมทั้งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานลดภาษีอากรให้ราษฎรเป็นโบราณราชประเพณี

การเดินสวนเพื่อเรียกเก็บอากรสวนแต่โบราณ อาจแบ่งประเภทได้ตามขนาดของต้นไม้ ได้แก่ อากรสวนใหญ่ เรียกเก็บจากการปลูกต้นทุเรียน มังคุด มะม่วง มะพร้าว ลางสาด หมากร และพลู พลากร เรียกเก็บจากการปลูกต้นขนุน กระท้อน เงาะ มะไฟ ฝรั่ง สาก ส้ม และสับปะรด และสมพิศธร เรียกเก็บจากการปลูกไม้ล้มลุก เช่น กล้วย อ้อย เผือก มัน แต่ผลไม้ บางชนิดอาจถูกจัดให้เป็นอากรสวนประเภทอื่นๆ ได้ ตามจำนวนที่ปลูกมากขึ้น เช่น ส้มชนิดต่างๆ เดิมเก็บเป็นพลากร ต่อมาถูกจัดเป็นอากรใหญ่^{๔๖}

อย่างไรก็ดี รัฐจะเก็บภาษีพืชสวนเฉพาะพืชที่มีการปลูกมากเท่านั้น เมื่อรัฐเห็นว่าพืชผลประเภทใดมีการปลูกกันอย่างแพร่หลายมากขึ้นก็จะตั้งพิกัดภาษีอากรขึ้นเพื่อเรียกเก็บภาษีอากร^{๔๗}

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีการเดินสวนเพียง ๒ ครั้ง คือเดินสวนครั้งแรกในปีฉลู เอกศก พุทธศักราช ๒๓๗๒ และเดินสวนครั้งที่ ๒ เมื่อปีมะโรง จัตวาศก พุทธศักราช ๒๓๗๕

การเดินสวนครั้งแรกในพ.ศ. ๒๓๗๒ เป็นการปฏิบัติตามธรรมเนียมที่สืบต่อกันมา^{๔๘}

^{๔๔} การเดินสวนมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาและยกเลิกไปในสมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ศิรินันท์ บุญศิริ, “การเดินสวนเดินนา” สารานุกรมพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑, หน้า ๑.

^{๔๕} “สารตราตั้งเจ้าพนักงานเดินสวนหัวเมืองต่างๆ จ.ศ. ๑๑๙๑”, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เล่ม ๔, หน้า ๑๐๐.

^{๔๖} ศิรินันท์ บุญศิริ, “การเดินสวนเดินนา”, สารานุกรมพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑, หน้า ๑.

^{๔๗} สุพจน์ เกียรติ, การศึกษาวิเคราะห์สภาพเศรษฐกิจของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๓, หน้า ๖๕.

การเดินทางครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๕ เนื่องจากในปีที่แล้ว คือ ปีเถาะ ตรีศก พ.ศ. ๒๓๗๔ น้ำท่วมมาก ทำให้ต้นผลไม้ตายเป็นจำนวนมาก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เดินสวนเพื่อนับจำนวนต้นไม้ใหม่ เพื่อเจ้าของสวนจะได้เสียเงินอากรตามจำนวนต้นไม้ที่เหลืออยู่จริง ไม่เดือดร้อนเสียเงินตามโฉนดเดิม

การเก็บอากรสวนรัชกาลที่ ๓ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงการเก็บอากรสวนให้เหมาะสมกับสภาพทางเศรษฐกิจที่เริ่มเปลี่ยนไป โปรดฯ ให้เพิ่มเติมและยกเลิกอากรสวนบางประเภท เพื่อป้องกันการหลบเลี่ยงอากรสวนของราษฎรที่มักหาวิธีหลบเลี่ยงโดยตัดต้นไม้ที่เสียอากรทิ้งเสีย แล้วชักชวนกันปลูกต้นไม้ที่ไม่มีอากรขึ้นแทน รัฐจึงต้องหาทางเก็บอากร โดยกำหนดอากรต้นไม้ชนิดต่างๆ เพิ่มเติม ดังข้อความ

“...บางที่สวนมีต้นไม้มีอากรเจ้าของสวนเห็นว่า สมหาอากรมิได้เจ้าของสวนตัดฟันต้นไม้ในสวนที่มีอากรเสีย ชักชวนกันปลูกต้นข้มมะแป้น ข้มแก้ว ข้มเปลือกบาง ข้มเกลี้ยง ข้มจุก ข้มเทพรส ข้มมะรุข ข้มมนาว ข้มมั่งงั่ว ข้มทรา ข้มมดัน ที่มีได้มีอากรซื้อขายเปนอาณาประโยชน์เป็นอันมากหาได้เสียเงินอากรเข้าท้องพระคลังไม่ ลูกขุน ณ ศาลาปรึกษาพร้อมกันเห็นว่าราษฎรชาวสวนปลูกต้นข้มปราง ข้มโอ ข้มแป้น ข้มแก้ว ข้มเปลือกบาง ข้มเกลี้ยง ข้มจุก ข้มเทพรส มากกว่าแต่ก่อน ไม้เหล่านี้ควรจะได้เรียกเอาอากรเปนหลวง ขอพระราชทานให้ยกอากรพริกไทยเสีย ให้เรียกอากรมปราง กับต้นข้ม...เป็นอากรส่วนใหญ่...”^{๔๘}

อากรที่รัฐเก็บจากชาวสวนนั้น มี ๒ ประเภท คือ ภาษีต้นจะนับต้นเก็บ^{๔๙} และพืชล้มลุกเก็บโดยคิดตามเนื้อที่ปลูก^{๕๐}

^{๔๘} โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ออก “สารตราตั้งเดชเจ้าพนักงานเดินสวนหัวเมืองต่างๆ จุลศักราช ๑๑๕๑) แต่งตั้งข้าราชการ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นข้าราชการจากกรมรักษาพระองค์ คือ แต่งตั้งให้พระราชวรินทร์ เจ้ากรมพระตำรวจวา เป็นข้าหลวงเดินสวน แขวงกรุงเทพฯ ฟังเหนือ พระยาอินทราธิบดีศรีราชรองเมือง เป็นข้าหลวงเดินสวน แขวงกรุงเทพฯ ฟังใต้ พระยาราชมนตรีบุรีรักษ์เป็นแม่กองใหญ่ และทรงแต่งตั้งแม่กองเดินสวน ประกอบด้วยเจ้าหน้าที่ ๘ คน คือ พระยาแสนยบดี เจ้ากรมพลำภัง เป็นแม่กองเดิน พระอนุรักษโยธา เจ้ากรมทวนทองซ้าย พระยาราชมนู เจ้ากรมกองชนะ หลวงพลอภัย เจ้ากรมอาสาวิเศษซ้าย พระแสนทองฟ้า จางวางกองเขมร เมืองราชบุรี ขุนรัตนเทพ กรมพระสัสดี และข้าราชการจากกรมพระราชวังบวร อีก ๒ คน คือ พระวิจิตสงคราม และหลวงนรา ทำหน้าที่รังวัดที่และตรวจนับจำนวนต้นไม้ในแขวงเมืองนครเขื่อนขันธ์ เมืองสมุทรสงคราม เมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี และเมืองนครชัยศรี ส่วนในกรุงเทพฯ นั้นให้ข้าหลวงแต่งทนายเป็นผู้แทน จำนวน ๘ คน กัปนายระวาง ร่วมกันรังวัดที่ และตรวจนับจำนวนต้นไม้ โดยกำหนดให้เก็บอากรสวนจากราษฎรที่ปลูกผลไม้ ๕ ชนิด ได้แก่ หมาก มะพร้าว พลู มะม่วง ทุเรียน มังคุด ลางสาด มะปราง และส้มต่างๆ...”

^{๔๙} ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก, กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๕๑ เลขที่ ๔.

^{๕๐} อากรไม้ยืนต้น มีดังนี้

ต่อมาในพ.ศ. ๒๓๗๓ รัฐจึงได้มีการออกกฎหมายเก็บภาษีต้นไม้ ๙ อย่างขึ้น ได้แก่ หมาก
มะพร้าว พลุ มะปราง มะม่วง ทูเรียน มังคุด ฝรั่ง ส้มต่างๆ^{๕๒}

ภาษีฝ่าย ผู้ปลูกฝ่ายจะต้องเสียภาษีให้รัฐไร่ละ ๑ บาท^{๕๓}

รายได้จากอากรสวนที่สังฆราชปาเลกัวซ์บันทึกไว้มีถึงปีละ ๕,๕๔๕,๐๐๐ บาท มากกว่า
อากรค่านาซึ่งเก็บได้ ๒,๐๐๐,๐๐๐ บาท^{๕๔}

ข.อากรค่านา

วิธีการประเมินเก็บอากรค่านาเรียกว่า “เดินนา” เป็นการเดินสำรวจจริงวัดพื้นที่นาที่ปลูก
ข้าวลักษณะต่างๆ เพื่อเรียกเก็บอากรค่านา ซึ่งแต่เดิมเรียกเก็บเป็นหางข้าว เพื่อเป็นเสบียงอาหาร
ต่อมาเรียกเก็บเป็นเงินรายได้แผ่นดิน^{๕๕}

หมากเอกสูง ๓-๔ วา เก็บอากรต้นละ ๕๐ เบี้ย ร้อยละ ๓ สลึง ๒๐๐ เบี้ย

หมากโทสูง ๕-๖ วา เก็บอากรต้นละ ๔๐ เบี้ย ร้อยละ ๒ สลึง ๑ เฟื้อง

หมากตรีสูง ๗-๘ วา เก็บอากรต้นละ ๓๐ เบี้ย ร้อยละ ๑ สลึง ๑ เฟื้อง ๖๐๐ เบี้ย

หมากผกาทราย (ออกดอกประปราย) ต้นละ ๔๐ เบี้ย ร้อยละ ๒ สลึง ๑ เฟื้อง

มะพร้าวใหญ่ต้นละ ๑๐๐ เบี้ย ๘ ต้น ๑ เฟื้อง

ทูเรียนต้นละ ๑ บาท

มะม่วง มังคุด ฝรั่ง มะปราง ต้นละ ๑ เฟื้อง

ส้ม ๒๐ ต้น ๑ เฟื้อง

ส่วนต้นไม้ที่สูงไม่ถึงขนาดให้เรียกเก็บภาษีในปีต่อไป “สารตราตั้งเจ้าพนักงานเดินสวนหัว
เมืองต่างๆ จ.ศ. ๑๑๙๑”, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เล่ม ๔, หน้า ๑๐๑-๑๐๒.

^{๕๑} พืชล้มลุกเก็บอากรดังนี้

กล้วยปลูกใหม่ไร่ละ ๑ บาท

กล้วยต่อไร่ละ ๒ สลึง

ครามปลูกใหม่ไร่ละ ๑ บาท

ครามต่อไร่ละ ๒ สลึง

ถั่วเขียว ถั่วดำ ถั่วแระ ข้าวโพด งา มันเทศ แตงกวา กระจ่าง กัญชา ไร่ละ ๒ สลึง

หอม กระเทียม ดอกคำ ถั่วแดง โม จิง ไร่ละ ๑ บาท

ข่า กล้วยเสงเพรง ไร่ละ ๓ สลึง

ขมิ้น เผือก กระจับ พริกเทศ ไร่ละสลึง จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๓๑.

^{๕๒} “บัญชีรายชื่อต้นไม้ ๙ อย่างที่ต้องเสียอากร จ.ศ. ๑๑๙๒”, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เล่ม ๕,
หน้า ๓๗-๓๙.

^{๕๓} ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก, กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓
จ.ศ. ๑๒๐๔.

^{๕๔} สังฆราชปาเลกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย, หน้า ๒๙๑.

ในสมัยอยุธยาไม่ปรากฏรายละเอียดเรื่องการเดินนา จนกระทั่งในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งขุนนางเรียกว่า ข้าหลวงเสนา ทำหน้าที่เดินสำรวจวัดที่นา เพื่อประเมินการเสียอากรค่านา ซึ่งส่วนใหญ่จะกระทำทุกหลังฤดูการเก็บเกี่ยวในเดือนธันวาคม และมีธรรมเนียมตามโบราณราชประเพณีว่า เมื่อเปลี่ยนรัชกาลใหม่จะมีการเดินนา เพื่อเปลี่ยนพระนามพระมหากษัตริย์ในหน้าโฉนดพร้อมพระราชทานลดค่านาให้ราษฎรเป็นกรณีพิเศษ^{๕๖}

เดิมการเก็บค่านาจะเก็บเป็นหางข้าว หากเป็นนาที่เริ่มทำใหม่ จะได้รับการยกเว้น ๒ ปี เริ่มเก็บค่านาในปีที่ ๓ และมีหลักฐานว่าในสมัยอยุธยามีการเก็บค่านาเป็นเงิน ในอัตราไร่ละ ๑ สลึงต่อปี สมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้นอยู่ในภาวะศึกสงคราม ข้าวเป็นเสบียงอาหารจำเป็นสำหรับวีรพลและราษฎรจึงเรียกเก็บค่านาเป็นหางข้าวในอัตราไร่ละ ๒ ถึง และข้าวจัดซื้อตามพื้นที่นาอีกไร่ละ ๒ ถึงตวงขึ้นฉางหลวงในกรุงเทพฯหรือฉางคองเมืองตามหัวเมืองต่างๆโดยราษฎรต้องขนข้าวไปส่งถึงฉางยกเว้นบางเมืองที่กัณฑ์การไม่สะดวกในการขนส่งให้เก็บค่าเป็นเงินอัตราไร่ละ ๑ สลึง^{๕๗}

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงขึ้นครองราชสมบัติ ใน พ.ศ. ๒๓๖๗ ทรงเห็นความทุกข์ยากของของราษฎรในการเสียค่านาเป็นหางข้าว ทั้งการขนข้าวขึ้นฉางหลวงแล้วถูกเบียดบังเศษข้าว ต้องเสียค่านามากเกินกว่าอัตราที่กำหนด เพราะเจ้าหน้าที่ใช้ทะนานตวงข้าวคนละขนาด นอกจากนั้นยังเสียเปรียบขุนนางข้าราชการที่มีไร่นาทำนาให้ และไม่ต้องเสียค่านา ประกอบกับพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก่อนที่จะสวรรคต ว่า จะทรงผ่อนปรนค่านาพระราชทานแก่ราษฎร พระองค์จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกข้าวจัดซื้อไร่ละ ๒ ถึง ให้เก็บเฉพาะค่านาไร่ละ ๒ ถึง เท่ากันทั้งนาของราษฎรซึ่งเรียกว่า “นารายคอง” และนาของขุนนาง ซึ่งเรียกว่า “นารายขัด” และกำหนดให้ใช้ขนาดถึง ๒๑ ทะนานตวงตวงข้าว ส่วน

^{๕๕} การเก็บอากรค่านาอาจมีก่อนสมัยอยุธยาตามข้อสันนิษฐานของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชย และยกเลิกไปในสมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การเก็บค่านาเรียกเก็บตามลักษณะของการทำนา คือ นาฤดูไถ นับจากจำนวนโคกระบือที่ใช้ในการทำนาเป็นเกณฑ์ ต้องเสียค่านาทุกปี ไม่ว่าจะทำนาหรือไม่ทำ และนาฟางลอย นับจากจำนวนตอฟาง หลังการเก็บเกี่ยวแล้วเป็นเกณฑ์ หากปีใดไม่ทำนาก็ไม่ต้องเสียค่านา ลักษณะการเก็บค่านาในสมัยรัชกาลที่ ๒ แบ่งตามชนิดของนา นานในที่ใดอาศัยได้ทั้งน้ำฝนและน้ำท่าซึ่งหลากมาตามฤดูกาล เรียกว่า นาน้ำท่า จะต้องเสียภาษีทุกปีไม่ว่าทำนาหรือไม่ก็ตาม ส่วนนาอีกประเภทหนึ่งซึ่งอาศัยน้ำฝนอย่างเดียว คือเป็นนาที่ดอนซึ่งน้ำท่าขึ้นไม่ถึงเรียกว่า นาฟางลอย การเก็บภาษี กำหนดเอาท้องที่ได้ทำนาจริงๆ จึงต้องเสียค่านา ถ้าปีใดไม่ได้ทำก็ไม่ต้องเสียค่านา ดูรายละเอียดใน ศิรินนท์ บุญศิริ, “การเดินทางเดินนา”, สารานุกรมพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑, หน้า ๖. และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชย, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, หน้า ๕๓-๕๔.

^{๕๖} ศิรินนท์ บุญศิริ, “การเดินทางเดินนา”, สารานุกรมพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑, หน้า ๗.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘.

หัวเมืองห่างไกลที่ไม่สะดวกขนข้าวขึ้นฉางหลวงก็พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เสียเงินค่านาแทนในอัตราไร่ละ๑สลึง๑เฟื้อง เช่นรัฐเรียกเก็บค่านาจากราษฎรเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นนาฟางลอยไร่ละสลึงเฟื้อง^{๕๘}

การเปลี่ยนแปลงการเก็บอากรค่านาที่สำคัญคือ การเรียกเก็บโดยไม่มียกเว้น จากเดิมที่เคยยกเว้นให้แก่ข้าราชการและขุนนางก็ให้เรียกเก็บเช่นเดียวกับราษฎรทั่วไปทั้งนาฟางลอยและนาคูโค ทรงประกาศใช้กฎหมายใหม่ เกี่ยวกับอากรค่านา เปลี่ยนจากวิธีเก็บเป็นข้าวเปลือก เรียกว่า “หางข้าว” ในอัตราไร่ละ ๒ สลัดครึ่ง มาเป็นการเก็บเป็นตัวเงินในอัตราไร่ละ ๑ สลึง และเก็บเงินแทนค่าขนข้าวขึ้นฉางหลวงอีกไร่ละ ๓ เฟื้อง (๑ เฟื้อง เท่ากับ ๑๒ สลัด) ^{๕๙}

แต่ก็ทรงออก กฎเกณฑ์ให้มีการผ่อนผันให้ยกเลิกค่านาได้ในกรณีที่ราษฎรเก็บเกี่ยวไม่ได้ผล ดังปรากฏในจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ ว่า

“... โปรดเกล้าฯ ณ ปีเถาะ เบญจศกนี้ให้เรียกเงินค่านาแก่ราษฎรที่ทำนาโคคู่ แต่ที่นาราษฎรลงมือเกี่ยวได้ผลเม็ดข้าว ที่นาของราษฎรต้นข้าวเสียไปไม่เก็บเกี่ยวผลเม็ดข้าวนั้น ให้ยกค่านาพระราชทานแก่ราษฎรเจ้าของนา ให้ยกค่านาพระราชทานให้แก่ราษฎรเจ้าของนา อย่าให้เรียกเอาเงินค่านาแก่ราษฎรตามมาตราแดง มาตราจาง เหมือนอย่างแต่ก่อนเลย...” ^{๖๐}

๓.๒.๒ ภาษีที่ให้เอกชนประมูลจัดเก็บ

ระบบการจัดเก็บภาษีอากรที่ให้เอกชนประมูลจัดเก็บเรียกว่า ระบบเจ้าภาษีนายอากร ซึ่งเป็นระบบที่สอดคล้องสัมพันธ์กับการขยายตัวของตลาดการค้าต่างประเทศที่ส่งผลให้ส่วนแบ่งของตลาดเปลี่ยนแปลงไปกล่าวคือในระยะแรกผู้ที่ได้รับประโยชน์จากการค้าโดยเฉพาะการค้าสำเภาจินมีเพียงพระมหากษัตริย์ เจ้านาย และขุนนางผู้มีทุนทรัพย์เท่านั้น ครั้นต่อมากการค้าต่างประเทศขยายตัวส่งผลให้เกิดกลุ่มทุนเอกชนเพิ่มมากขึ้น ทำให้ส่วนแบ่งผลประโยชน์ของการค้าสำเภากกระจายไปยังกลุ่มต่างๆ กว้างขึ้น

ถึงแม้การค้าจะขยายตัวเองอย่างมากในสมัยรัชกาลที่ ๓ แต่ปรากฏว่ารายได้ของรัฐจากการค้าเพิ่มขึ้นในอัตราส่วนที่ไม่สัมพันธ์กับการขยายตัวของตลาด เพียงแต่เพิ่มขึ้นตามปรกตินั้น แต่ในทางกลับกันพบว่ารายได้จากภาษีอากรของรัฐเพิ่มขึ้นในอัตราส่วนที่สัมพันธ์กับการค้า ซึ่งไม่สัมพันธ์กับการขยายตัวของตลาดแสดงให้เห็นว่า มีเอกชนบางกลุ่มได้รับส่วนแบ่งของตลาดหรือ

^{๕๘} ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก, กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ.๑๒๑๑ เลขที่ ๑๒๔.

^{๕๙} วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ, หน้า ๔๑.

^{๖๐} ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก, กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๕, เอกสารเลขที่ ๕๔/ก. สารตราเจ้าพระยาจักรี เรื่องให้ประเมินค่านาว่าชนิดใดที่จะเป็นนาโคคู่

ได้รับผลประโยชน์จากการค้าที่ขยายตัวขึ้น เอกชนกลุ่มนี้ก็คือกลุ่มขุนนางที่เกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ทางการค้าของรัฐ และกลุ่มพ่อค้าชาวจีนที่อยู่ในระบบการค้านั่นเอง

ช่วงเวลาในการปรับปรุงระบบภาษีอากร ดำเนินการก่อนที่การค้าสำเภาจีนจะรุ่งโรย แต่อยู่ในช่วงการค้าสำเภาจีนกำลังเจริญรุ่งเรือง กล่าวโดยสรุปได้ว่าในช่วงรัชกาลที่ ๑-๓ เป็นระยะเวลาที่การค้าทางเรือของไทยมีความเจริญก้าวหน้า เพราะโครงสร้างทางการค้าตลอดจนนโยบายทางการค้าทางเรือมีส่วนช่วยเหลือให้การค้าทางเรือกับต่างประเทศเป็นไปโดยมั่นคง กิจกรรมการค้าทางเรือขยายตัวมากขึ้นทั้งปริมาณสินค้าเข้า สินค้าออก และจำนวนเรือ มีผู้ประกอบการทั้งรัฐบาลและเอกชน โดยอาศัยชาวจีนซึ่งมีความชำนาญด้านนี้มาเป็นผู้ปฏิบัติงานอีกทีหนึ่ง^{๖๐}

สาเหตุในการให้เอกชนเป็นผู้ประมวลจัดเก็บภาษีอากรแทนรัฐ หรือการนำระบบเจ้าภาษีนายอากรที่แท้จริง^{๖๑} นั้นสืบเนื่องมาจากการค้าของรัฐไม่ได้กำไรเท่าที่ควร เพราะขุนนางทำการค้าขายส่วนตัวควบคู่กับการค้าของรัฐ ขุนนางจึงคิดค่าใช้จ่ายต่างๆ ของตนเองเป็นค่าใช้จ่ายของหลวง ซึ่งปัญหานี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรู้เป็นอย่างดีทำให้พระองค์ทรงส่งเสริมการค้าเสรีและนำระบบเจ้าภาษีนายอากรมาใช้อย่างจริงจัง ดังที่เฮนรี เบอริ่งกล่าวว่า

“...ทรงกล่าวว่ามิได้ตั้งพระราชหฤทัยจะเป็นพระมหากษัตริย์ที่ฝักใฝ่ในการค้า และจะไม่ทรงกระทำการค้าในเรื่องในแต่ผู้เดียว จะทรงอนุญาตให้ทุกคนมีสิทธิค้าขายโดยอิสระ แต่ความจริงมีอยู่ว่า พระเจ้าอยู่หัวกับพระคลังได้ร่วมกันทำการค้ากับพระเจ้าอยู่หัวองค์ที่แล้ว ปรากฏว่านอกจากจะมีเรื่องอื่นๆ อีกแล้ว ยังมีเรื่องการขาดทุน ซึ่งจะต้องงบเข้าเป็นการขาดทุนของพระ

^{๖๐} วราภรณ์ ทินานนท์, การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น, หน้า ๘๐.

^{๖๑} นักวิชาการได้ให้เหตุผลในการที่รัฐในสมัยรัชกาลที่ ๓ นำระบบเจ้าภาษีนายอากรมาใช้ในการจัดเก็บภาษีหลากหลายแตกต่างกันออกไป เช่น

ศรีนวล ศิริมิลินน์ กล่าวว่า เกิดจากความต้องการใช้จ่ายเงินในการสร้างปฏิสังขรณ์วัดวาอารามและสร้างถาวรวัตถุต่างๆ ในพระพุทธศาสนา และไทยยังมีศึกสงครามติดพันกับญวนซึ่งรบกันยืดเยื้อเป็นเวลาถึง ๑๕ ปี ศรีนวล ศิริมิลินน์, การปรับปรุงเศรษฐกิจของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓) (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต, แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๙), หน้า ๒๔-๒๕.

ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา กล่าวว่า “...กิจการค้าสำเภาของรัฐบาลได้เจริญรุ่งเรืองมาจนถึงต้นรัชกาลที่ ๓ เมื่อไทยได้ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีและข้อตกลงเกี่ยวกับการค้าขายกับอังกฤษเมื่อวันที่ ๒๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๖๙ ซึ่งเป็นปีที่ ๓ ในรัชกาลแล้ว การค้าสำเภาของหลวงก็ค่อยๆ เสื่อมโทรมลงเพราะต้องเลิกระบบผูกขาด ทำให้รัฐบาลต้องหันมาปรับปรุงการเก็บภาษีอากรภายในประเทศเป็นการใหญ่ เพื่อหารายได้เข้าท้องพระคลังแทนการค้าสำเภา...” ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา, “การปรับปรุงภาษีอากรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว”, มหาเจษฎาบดินทรานุสรณ์ (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการอำนวยการจัดพิมพ์หนังสือมหาเจษฎาบดินทรานุสรณ์, ๒๕๓๑), หน้า ๖๙.

เจ้าอยู่หัวทุกครั้ง เมื่อทรงทราบวิธีการเช่นนี้ พระเจ้าอยู่หัวจึงตัดสินพระทัยว่าจะไม่เกี่ยวข้องกับ การค้าเช่นนั้นอีก...”^{๖๓}

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราโชบายในการเปิดการค้าเสรี และ ทรงนำระบบเจ้าภาษีนายอากรมาใช้จริงจึงจะเห็นได้ว่า จำนวนของสินค้าที่ผูกขาดโดยรัฐใน ตอนต้นรัชกาลลดลง กล่าวคือ ในสมัยกรุงธนบุรีและสมัย รัชกาลที่ ๑ มีสินค้าผูกขาด ๘ รายการ^{*} ในสมัยรัชกาลที่ ๒ มีสินค้าผูกขาดเพิ่มขึ้นเป็น ๒๐รายการ^{**} ต่อมาในสมัยต้น รัชกาลที่ ๓ ในช่วงก่อนทำสนธิสัญญาเบอร์นี พ.ศ.๒๓๖๙ สินค้าผูกขาดลดลงมาเหลือเพียง ๗ รายการ^{***} และลดลงเหลือเพียง ๒ รายการ^{****} ภายหลังจากการทำสนธิสัญญาเบอร์นี

ผลจากการที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีนโยบายเปิดการค้าเสรีโดยทรง ลดประเภทสินค้าผูกขาดของรัฐลง ส่งผลให้รัฐต้องหารายได้โดยการจัดเก็บภาษีผ่านระบบเจ้าภาษี นายอากรทดแทนรายได้ที่หายไปจากการผูกขาดการค้า ทำให้ผลผลิตและสินค้าที่เป็นที่ต้องการ ของตลาดการค้าต่างประเทศตกอยู่ในมือของเจ้าภาษีนายอากรซึ่งเปรียบเสมือนเป็นตัวแทนของรัฐ ที่มีอำนาจในการจัดเก็บภาษีเท่ากับเป็นการถ่ายโอนอำนาจจากการผูกขาดการค้าของรัฐมาให้ เอกชนเป็นผู้ดำเนินการผูกขาดในการจัดเก็บภาษีสินค้าและผลผลิตแทนรัฐนั่นเอง^{๖๔}

การเก็บภาษีผ่านระบบเจ้าภาษีนายอากรอาจจะเป็นกลยุทธ์ของรัฐประการในการใช้พวก ชาวจีนด้วยกันเองเก็บผลประโยชน์จากกลุ่มของตนมาให้รัฐ เพราะชาวจีนอพยพส่วนใหญ่เป็นผู้ที่ มีบทบาทสำคัญในการค้าและการผลิตในยุคเศรษฐกิจขยายตัว กล่าวคือ เป็นผู้ผลิตเกษตรเพื่อ การค้า ได้แก่ ฝ้าย พริกไทย ยาสูบ และอ้อย และเป็นผู้ประกอบอุตสาหกรรมขั้นต้นบางอย่าง ได้แก่ น้ำตาลทราย เรือสำเภา และเหมืองแร่ดีบุก ดังนั้นการให้พวกเจ้าภาษีนายอากรส่วนใหญ่ เป็นชาวจีนอพยพเหมือนกันเป็นผู้เก็บภาษีให้รัฐจึงเป็นวิธีการที่เหมาะสม การจัดเก็บจะทำได้ดีกว่า เจ้าพนักงานของรัฐ เพราะชาวจีนอพยพที่เป็นเจ้าภาษีนายอากรย่อมจะรู้เล่ห์กลต่างๆ ของชาวจีน อพยพด้วยกัน รัฐจึงใช้เจ้าภาษีนายอากรเป็นผู้ควบคุมดูแลชาวจีนอพยพ ให้รัฐอีกหน้าที่หนึ่ง เจ้า ภาษีนายอากรส่วนใหญ่เป็นชาวจีนอพยพเช่นกันจึงมีความรู้เกี่ยวกับชุมชนจีนเป็นอย่างดี ทั้งยัง

^{๖๓} เอกสารของเฮนรีเบอร์นี เล่ม ๑, แปลโดยสาวิตรี สุวรรณสถิตย์, หน้า ๖๘.

^{*} ได้แก่ ฝาง งาช้าง ดินปืน ปืน ไม้กฤษณา นอระมาด ไม้จันทน์ และไม้หอม

^{**} เพิ่มขึ้น ๑๒ รายการ ได้แก่ เนื้อไม้ ดีบุก ตะกั่ว ช้าง กระวาน พริกไทย รังนก ผลแว้ง รง กายาน น้ำตาล และไข่เต่าตนุ

^{***} ได้แก่ ฝาง งาช้าง ดินปืน ปืน ไม้กฤษณา(ไม้หอม) นอระมาด และไม้จันทน์

^{****} ได้แก่ ดินปืน และปืน

^{๖๔} นันทนันท ชิวรติธรรม, ผลกระทบของสนธิสัญญาเบอร์นี พ.ศ. ๒๓๖๙ ต่อเศรษฐกิจไทยสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้น, หน้า ๗.

สอดคล้องกับการปรับปรุงตำแหน่งนายอำเภอจีนจากขุนนางในกรมท่าซ้ายที่ส่วนกลางให้เป็นขุนนางในหัวเมืองต่างๆ ที่มีชาวจีนไปตั้งหลักแหล่งอยู่กันมาก เพื่อช่วยเจ้าเมืองในการควบคุมดูแลพวกชาวจีนในเมืองนั้นๆ เจ้าภาชีนายอากรบางคนคงเป็นนายอำเภอจีนด้วย จึงเรียกกันว่า เจ้าภาชีนายอำเภอจีน^{๖๕}

การให้เอกชนเป็นผู้ประมูลจัดเก็บแทนรัฐเป็นข้อดีเพราะทำให้รัฐทราบจำนวนเงินรายได้ที่แน่นอนจำนวนหนึ่ง จึงสะดวกต่อการวางแผนจัดสรรรายจ่ายของรัฐไว้ล่วงหน้า และยังช่วยแบ่งเบาภาระของรัฐในการจัดตั้งหน่วยงานเพื่อจัดเก็บอากรด้วย^{๖๖}

การปรับปรุงการเก็บภาษีอากรของรัฐ เป็นหลักฐานสำคัญแสดงให้เห็นถึงการขยายตัวทางการค้า พ่อค้าเอกชนในตลาดมีมากขึ้น มีส่วนแบ่งของตลาดมากขึ้น รัฐจึงใช้วิธีการหารายได้เข้ารัฐโดยใช้ระบบเจ้าภาชีนายอากรควบคู่กับการดำเนินการค้าสำเภามีอยู่เดิม

ก. ประวัติและรูปแบบการบริหารงานของระบบเจ้าภาชีนายอากร

ระบบเจ้าภาชีนายอากรสามารถดำเนินไปได้อย่างมีประสิทธิภาพและสร้างรายได้จำนวนมากให้รัฐ ระบบเจ้าภาชีนายอากรจึงเป็นวิธีการจัดเก็บภาษีภายในประเทศที่ประสบผล

ความจริงแล้วระบบเจ้าภาชีนายอากรไม่ใช่เป็นวิธีใหม่ที่เพิ่งเกิดขึ้น ปรากฏหลักฐานว่ามีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา และใช้สืบต่อมาในสมัยธนบุรี จนถึงรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ แต่ไม่แพร่หลายนัก เพราะสภาวะการณ์ทางเศรษฐกิจไม่เอื้อต่อระบบนี้

ระบบเจ้าภาชีนายอากรเชื่อว่าไทยน่าจะรับมาจากจีน พระสังฆราชปาลเลกัวซ์ สังฆนายกคณะมิชชันนารีโรมันคาทอลิกประจำประเทศไทยกล่าวว่า

^{๖๕} ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล, **หาอยู่หากิน เพื่อค้าเพื่อขาย เศรษฐกิจไทยรัตนโกสินทร์ตอนต้น**, หน้า ๑๗๓-๑๗๔.

^{๖๖} **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๗๓.

* ในสมัยอยุธยาหลักฐานว่ามีชาวจีนชื่อ เหยียง ซึ่งต่อมาได้เป็นเจ้าเมืองสงขลา เป็นผู้รับประมูลผูกขาดอากรรังนกในราคาปีละ ๔๐๐ บาท

ในจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒ พ.ศ. ๒๓๕๒ ซึ่งเป็นปีแรกในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ปรากฏหลักฐานว่า เจ้าพระยาไชยสุรินทาทิ พระยาราชภักดี พระยาสุนทรพิมล และพระไชยยศสมบัติ ขอพระราชทานหางว่าวเงินส่วยสาอากร สุราบ่อนเบี้ย สมภักษรและอากรตลาด จำนวนผูกขาดขึ้นพระคลังมหาสมบัติ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล และเจ้าต่างกรม มีอากรต่างๆ ได้แก่ บ่อนเบี้ย สมภักษร ตลาด เรือจ้าง สุรา และค่าน้ำ อากรต่างๆ ที่กล่าวถึงนี้มีอากรบางชนิดที่รัฐให้เอกชนผูกขาด คือ อากรสุราและอากรบ่อนเบี้ย ซึ่งมีหลักฐานจำนวนมากแสดงให้เห็นว่าการผูกขาดการให้เอกชนผูกขาดภาษีอากรมีมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๑

“...เล่ากันว่าเมื่อ ๔๐ ปีที่ล่วงมาแล้ว การสัมปทานยังไม่เป็นที่รู้จักกันในประเทศสยาม ต่อมาเมื่อเกิดครุฑราชทูตอังกฤษผู้หนึ่งถวายเป็นของขวัญแก่พระเจ้าแผ่นดินว่า เป็นการเลื่อมพระเกียรติของพระมหากษัตริย์ที่ทรงดำเนินการค้า และสมควรที่จะกำหนดรายได้ประจำ ด้วยการให้ราษฎรรับสัมปทานผูกขาดสินค้าบางประเภทไปจัดทำ ซึ่งคำแนะนำนี้เป็นที่พอพระราชหฤทัยเป็นอันมาก จึงได้ทรงพระราชดำริปฏิบัติจัดทำทันที พระองค์พระราชทานสัมปทานการต้มกลั่นสุราโรง แล้วก็ ยาสูบ การพนัน น้ำมัน ใต้ จากมุงหลังคา ถ่าน ฟืน กะปิตลาดสดการประมง การขุดเหมืองแร่ ฯลฯ ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาการให้สัมปทานผูกขาดก็เพิ่มพูนขึ้นทุกปี คนไทยกับคนจีนช่วงชิงกรรมสิทธิ์ในการรับสัมปทานกันในการประมูล หรือขายทอดตลาด แต่ท้ายสุดคนจีนก็ได้รับไปหมด...”^{๖๗}

ข. รูปแบบการบริหารงานของระบบเจ้าภาษีนายอากร

รายละเอียดในการบริหารงานภาษีอากรก่อนสมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นอย่างไร ไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจน การศึกษารูปแบบการบริหารภาษีอากรที่ผ่านมาเป็นการศึกษาภาพรวมตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑-๔ หลักฐานที่แสดงให้เห็นรูปแบบบริหารภาษีอากรเป็นหลักฐานสมัยรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔ เป็นส่วนใหญ่ จึงอาจกล่าวได้ว่า ในสมัยรัชกาลที่ ๓ น่าจะเป็นสมัยแรกที่มีการวางระบบและระเบียบการบริหารงานภาษีอากรให้สะดวกและชัดเจนในการดำเนินงาน

การบริหารงานภาษีอากรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพอสรุปได้คือ หน่วยงานบริหารคือ กรมมหาดไทย กรมกลาโหม กรมนา และกรมท่า มีอำนาจในการออกคำสั่งแต่งตั้งและควบคุมบังคับบัญชาตลอดจนลงโทษเจ้าภาษีนายอากรในหัวเมืองที่อยู่ในเขตบังคับบัญชาของตน หน่วยควบคุมภาษีอากรได้แก่ พระคลังต่างๆ กรมท่า และกรมนา แต่ละหน่วยจะควบคุมภาษีอากรแยกชนิดกัน โดยมีข้าราชการเรียกว่า “เจ้าจำนวน” ซึ่งมีหน้าที่รวบรวมผลประโยชน์จากการจัดเก็บภาษีอากรที่ทางราชการดำเนินการจัดเก็บเอง และผลประโยชน์ตอบแทนจากการประมูลภาษีอากรแล้วนำส่งให้รัฐอีกต่อหนึ่ง รวมทั้งควบคุมการจัดเก็บภาษีอากรชนิดนั้นๆ โดยรัฐจะกำหนดพิกัดอัตราภาษีแต่ละชนิดไว้อย่างแน่นอน เพื่อให้เจ้าภาษีนายอากรถือปฏิบัติตามนั้น

ค. วิธีการและขั้นตอนในการประมูลผูกขาดภาษีอากร

การขอประมูลผูกขาดภาษีอากรนั้น ผู้ประสงค์จะเป็นเจ้าภาษีนายอากรต้องยื่นความจำนงขอประมูลผูกขาดภาษีอากรที่ตนเองสนใจต่อพระคลังหรือกรมเจ้าสังกัดที่ควบคุมภาษีนั้นๆ หลังจากนั้นจึงมาประมูลต่อเจ้าจำนวน เมื่อได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าภาษีนายอากรแล้ว จึง

^{๖๗} สังฆราชपालเลอแก้ว, เล่าเรื่องเมืองไทย, หน้า ๒๘๖-๒๘๗.

ดำเนินการจัดเก็บภาษีอากรประเภทที่ตนได้รับอนุญาตให้ผูกขาดได้ การประมูลผูกขาดภาษีอากรแบ่งออกเป็น ๔ กรณีด้วยกัน ดังนี้

๑. ประมูลแข่งราคาให้สูงกว่าเจ้าภาษีนายอากรคนเดิม มีลักษณะเป็นการแข่งขันทางการค้าของระบบเศรษฐกิจทุนนิยม ส่งผลให้รัฐได้ผลประโยชน์สูงสุดจากการประมูล โดย “เจ้าจำนวน” จะเรียกเจ้าภาษีนายอากรคนเดิมมาสอบถามก่อนว่าจะสู้ราคาใหม่ได้หรือไม่ ถ้าสู้ไม่ได้ ก็จะมีคำสั่งแต่งตั้งคนใหม่เป็นเจ้าภาษีนายอากรแทนต่อไป เช่น สารตราถึงเมืองสระบุรีนำตั้งเงินกิมเป็นหมื่นพิเศษภักดี นายอากรยาสูบ^{๖๔}

๒. ประมูลเมื่อนายอากรเก้าร้องว่าขาดทุน (ฟ้องขาด) ในการประมูลรับทำภาษีอากรนั้น บางครั้งนายอากรก็อาจจะขาดทุนได้ อาจยื่นต่อเจ้าจำนวนขอลดเงินประมูลลงได้ เรียกว่า “ฟ้องขาด” ถ้ามีผู้ยื่นมาประมูลขอตั้งราคาให้เท่าเดิมหรือสูงกว่าเดิม คนใหม่ก็จะได้เป็นนายอากรแทน แต่ถ้าไม่มีผู้ยื่นมาประมูลแข่งขันก็จะได้รับอนุญาตให้ลดวงเงินประมูลลงตามที่ขอ เช่น

สารตราถึงเมืองชัยนาทตั้งอำแดงเอี่ยมเป็นกำนันตลาดแทนเลียงกำนันตลาดที่รับทำปีละ ๓ ชั่ง ๑๕ ตำลึง แล้วฟ้องขาดขอรับทำปีละ ๒ ชั่ง ๑๕ ตำลึง แต่อำแดงเอี่ยมขอทำอากรปีละ ๓ ชั่ง ๑๐ ตำลึง และเมื่อทางราชการหรือเลียงกำนันตลาด ๆ ยอมให้อำแดงเอี่ยมรับทำแทน^{๖๕}

เท่าที่หลักฐานปรากฏส่วนมากผู้ฟ้องขาดแล้วมักจะยอมให้ผู้ยื่นที่สามารถเสนอเงินได้สูงกว่ารับทำแทน

๓. ประมูลทำแทนนายอากรคนเก่า เนื่องจากเจ้าภาษีอากรคนเก่าตาย หรือเลิกทำ หรือติดค้างเงินหลวงมาก เมื่อเจ้าภาษีนายอากรคนเก่าตายหรือเลิกทำเป็นอันหมดสัญญาที่ทำไว้กับเจ้าจำนวน จะต้องมีการประมูลกันใหม่ หรือนายอากรเดิมติดค้างเงินหลวงมากมักจะมีผู้ยื่นประมูลแทน กรณีนี้เจ้าจำนวนไม่ต้องหารือกับคนเก่าก่อนเพราะผิดสัญญาอยู่แล้ว เช่น ออกญาสมบัติบริหารเจ้ากรมพระคลังในชวาทำหนังสือมายังพระยาไชยวิชิตผู้รักษากรุงเก่าว่า นายวัดทำเรื่องมาขึ้นว่าเดิมนายมั่งเป็นที่หมื่นอินสมบัตินายอากรยาสูบรับทำผูกขาด ณ แขวงเมืองกรุงเก่าเมืองอ่างทองเป็นเงินอากรจำนวนปีละ ๔ ชั่ง ๑๒ ตำลึง แต่นายมั่งไม่ส่งอากร นายวัดจึงขอพระราชทานประมูลเงินอากรเพิ่มขึ้นเป็น ๕ ชั่ง ซึ่งนายมั่งก็ไม่มาประมูลแข่ง จึงให้นายวัดเป็นหมื่นอินทรสมบัตินายอากรยาสูบแขวงเมืองกรุงเก่าเมืองอ่างทองแทน^{๖๖}

^{๖๔} ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก, กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๕๕, เลขที่ ๔.

^{๖๕} ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก, กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๕๑ เลขที่ ๑. สารตราถึงเมืองชัยนาทตั้งอำแดงเอี่ยมเป็นกำนันตลาด

^{๖๖} “เรื่องภาษีอากร เป็นจดหมายเหตุในรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๔ พ.ศ. ๒๓๔๕”, ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๕, หน้า ๑๕๐.

พระภักดีนุชิตีให้ขุนพิณิจอักษรทำเรื่องมาขึ้นว่า เดิมนายบุญคงเป็นที่ขุนพัฒน์รับทำอากรแทนเจ้าพระยานครราชสีมา บัดนี้เจ้าพระยานครราชสีมาถึงแก่กรรมแล้ว พระยาอนุชิตขอทำเพิ่มอีก ๓ ชั่ง เป็น ๑๓ ชั่ง ให้ขุนพิณิจเป็นนายอากรแทน^{๗๑}

๔. ประมวลตั้งชนิดภาษีอากรขึ้นใหม่ วิธีการประมวลแบบนี้เกิดขึ้นมากในสมัยรัชกาลที่ ๓-๔^{๗๒} ภาษีอากรประเภทนี้เกิดจากการเสาะแสวงหาของผู้ยื่นประมวล ทางราชการมิได้กำหนดไว้ก่อน แสดงให้เห็นถึงการขยายตัวทางการค้าเปิดโอกาสให้ผู้ที่มีหัวทางการค้าแสวงหารายได้โดยคิดค้นวิธีการสร้างคุณค่าจากสิ่งของและผลผลิตต่างๆ ที่ราษฎรทั่วไปทำมาหากินเลี้ยงชีพในช่วงเวลาดังกล่าว ถ้ารัฐเห็นว่าจะไม่เป็นการเดือดร้อนแก่ราษฎรมากนักก็จะอนุญาตให้ทำ เช่น นำตั้งอากรนุ่นลพบุรี จ.ศ. ๑๒๐๗^{๗๓} แต่ถ้าการตั้งภาษีอากรอย่างใหม่เป็นการสร้างความเดือดร้อนให้แก่ประชาชนรัฐก็ไม่อนุญาตให้ตั้งภาษี

ผู้ประมวลภาษีผูกขาดภาษีอากรจากรัฐได้ส่วนใหญ่เป็นผู้ดำเนินการจัดเก็บอากรเอง แต่ก็พบด้วยเช่นกันที่ผู้ประมวลได้ให้ผู้อื่นเป็นผู้ดำเนินการจัดเก็บอีกต่อหนึ่ง เช่น

“...อากรสุราเมืองสุพรรณ นครไชยศรี และเมืองสาครบุรี พระอินอากรรับทำแต่งให้เงินโทกเป็นนายอากรทำปีละ ๑๓๐ ชั่ง ส่งปีละ ๓ งวด...”^{๗๔}

“...อากรสุราเมืองพัทลุง นายศุภมหารเด็กผู้ว่าราชการเมือง พระปลัดแต่งให้เงินลุนเสมียนทำอากรปีละ ๙ ชั่ง ส่งปีละงวด...”^{๗๕}

ง. พิกัดอัตราภาษีและอากร

การกำหนดอัตราภาษีอากรมี ๒ ลักษณะ คือ^{๗๖}

๑. ไม่ตั้งพิกัดอัตราว่าจะเก็บภาษีอากรอย่างไรเท่าใด ส่วนใหญ่จะเป็นภาษีอากรที่เจ้าภาษีนายอากรผู้ประมวลผูกขาดทำเสียเอง เป็นแต่ประมวลว่าจะเสียภาษีอากรตอบแทนเป็นตัวเงินหรือสิ่งของให้แก่รัฐบาลปีละเท่าใด เมื่อประมวลผูกขาดจากรัฐได้แล้วก็จะดำเนินกิจการของตนเอง

^{๗๑} ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก, กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๒๓๗/๒. “นำตั้งนายอากรบ่อนเบี้ยไทยเงินนครราชสีมา ”

^{๗๒} สมคิด ศรีสิงห์, การบริหารภาษีอากรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น, หน้า ๑๑๑.

^{๗๓} ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก, กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๑๓/๖.

^{๗๔} จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑-๑๑๗๓ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๑๓. มุลงนิพนธ์พระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์ในวันพระราชสมภพครบ ๒๐๒ ปี ๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๓), หน้า ๖๒.

^{๗๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓.

^{๗๖} สมคิด ศรีสิงห์, การบริหารภาษีอากรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น, หน้า ๖๓-๖๗.

ต่อไป เช่น อากาศสุรา อากรบ่อนเบี้ย อากรเตาถ่าน อากรค่าเรือจ้าง อากรรังนก อากรกึ่งแห่งเมืองสงขลา เป็นต้น

๒. รัฐบาลให้ประมูลผูกขาดเก็บตามพิภคที่กำหนดให้ โดยกำหนดพิภคไว้อย่างแน่นอน เจ้าภาชีนายอกรจะไปเก็บนอกเหนือจากพิภคไม่ได้ แต่การส่งค่าตอบแทนนั้นมักจะส่งเป็นตัวเงิน เช่น ภาชีได้ ชัน น้ำมันยาง ภาชีถ่านไม้ไผ่ ภาชีเลกส่วย อากรตลาด เป็นต้น

จ. นายประกัน

การประมูลผูกขาดภาชีอกรนั้น เจ้าภาชีนายอกรจะต้องมีนายประกันเพื่อค้ำประกันการส่งเงินให้แก่ทางราชการ เท่าที่หลักฐานปรากฏนายประกันส่วนมากมักเป็นข้าราชการผู้ใหญ่หรือเป็นผู้มีฐานะทางการเงินดี แต่ก็มีเหมือนกันที่ไม่ต้องใช้ผู้ค้ำประกันในกรณีการเงินอกรมีค่าน้อยหรือมีผู้เข้าร่วมลงทุน^{๗๗} จากนั้นจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้มีบรรดาศักดิ์เป็นหมื่นมีศักดิ์นา ๔๐๐ วัตถุประสงค์ในการพระราชทานบรรดาศักดิ์เพราะ เมื่อเจ้าภาชีนายอกรต้องคิดความขึ้นโรงขึ้นศาล ผู้มีบรรดาศักดิ์มีสิทธิที่จะแต่งตั้งนายไปดำเนินคดีความแทนตนทำให้สามารถมีเวลาเก็บภาชีได้เต็มที่

ฉ. การร่วมทุน

การประมูลภาชีอกรยังก่อให้เกิดการร่วมลงทุนทางเศรษฐกิจอีกด้วย กล่าวคือ ถ้าผู้ประมูลคนใดเห็นว่าทุนของตนมีไม่เพียงพอก็อาจหาหุ้นส่วนเข้าร่วมประมูลภาชีอกร ซึ่งตัวอย่างผู้ประมูลเช่นนี้มีอยู่มาก ผู้เข้าร่วมทุนเรียกว่า “ผู้เข้าส่วน” เช่น

“... จินอิดเป้า ขุนสุนทรราชทำเรื่องรวบรวมมาขึ้นมาเดิมเงินหวัรบทำภาชีอกรได้ชันน้ำมันยาง ณ แขวงกรุงเทพฯ กรุงเก่า นนทบุรี สมุทรปราการ สาครบุรี ชัยนาท เพชรบุรี นครเขื่อนขันธ์ ผูกขาดปีหนึ่งเป็นเงิน ๗๐ ชั่ง ทำได้ปีละ ๔๓ ชั่ง ชาติ ๒๓ ชั่ง จินอิดเป้าจึงขอรับเป็นเจ้าภาชี ขุนสุนทรทรัพย์เป็นผู้เข้าร่วมประมูลน้ำมันยางเพิ่มขึ้นอีก ๒ ชั่ง เป็น ๗๒ ชั่ง...”^{๗๘}

การแต่งตั้งตัวนายอกรนั้นแต่งตั้งเพียงคนเดียว ผู้เข้าร่วมไม่ได้ยศบรรดาศักดิ์ด้วย

การจัดเก็บภาชีอกรโดยวิธีเรียกประมูลผ่านระบบเจ้าภาชีนายอกรนี้ นับได้ว่าเป็นผลดีต่อแผ่นดินหลายประการ เพราะทำให้ผลประโยชน์คือรายได้ของแผ่นดินเพิ่มมากขึ้น และยังทวีมีรายได้เพิ่มมากขึ้นเมื่อเจ้าภาชีนายอกรต่างพยายามแข่งขันประมูลกันทำให้รัฐมีรายได้เพิ่มมาก

^{๗๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๕.

^{๗๘} ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก, กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๐ เลขที่ ๘๕/๓ ตั้งจินอิดเป้าเป็นเจ้าภาชีได้ ชัน น้ำมันยาง.

ขึ้น พบว่ามีภาษีบางอย่างมีการประมูลสูงขึ้นทุกปีบางปีสูงขึ้นถึงเท่าตัวก็มี รัฐไม่ต้องขึ้นเปลี่ยนค่าใช้จ่ายในการจัดเก็บ และไม่ต้องกังวลกับปัญหาต่างๆ ซึ่งเจ้าภาษีนายอากรจะเป็นผู้ดำเนินการแทนโดยตลอด นอกจากนี้ จำนวนภาษีอากรที่เรียกเก็บก็สามารถกำหนดได้แน่นอน ระบบการประมูลภาษีนี้ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงการจัดหารายได้ของแผ่นดินใหม่ โดยการเลิกระบบผูกขาดที่พระมหากษัตริย์ทรงกระทำอยู่และให้เอกชนทำหน้าที่เก็บภาษีแทน

การเก็บภาษีโดยใช้ระบบเจ้าภาษีนายอากรเป็นกิจการที่ได้รับการส่งเสริมจากรัฐ ราชสำนักได้แบ่งหรือเปิดประมูลสิทธิการเก็บภาษีสินค้าแต่ละชนิดในแต่ละพื้นที่ให้แก่เจ้าภาษีนายอากร จนบางครั้งทางราชสำนักให้เห็นแก่เจ้าภาษีนายอากรก่อนเพื่อลงทุนในการขยายการผลิต เจ้าภาษีนายอากรได้รับผลประโยชน์จากการเก็บภาษีมากกว่าจำนวนที่ได้ตกลงกับทางราชการ จึงปรากฏหลักฐานว่าเจ้าภาษีนายอากรสนใจที่จะส่งเสริมการผลิตสินค้าที่ถูกเก็บภาษี เจ้าภาษีนายอากรหลายคนเป็นพ่อค้าสินค้าเหล่านั้นด้วย ในบางครั้งมีผู้ประกอบการท้องถิ่นได้เข้าหาราชสำนักเพื่อเสนอให้จัดเก็บภาษีสินค้าประเภทใหม่ๆ

อย่างไรก็ดี การผูกขาดภาษีอากรดังกล่าวข้างต้นส่งผลกระทบต่อราษฎรโดยทั่วไป กล่าวคือเจ้าภาษีนายอากรมักคิดหากำไรในทางที่ไม่ชอบ ใช้อำนาจข่มขู่ราษฎร เรียกเก็บเงินอัตราพิกัดที่วางไว้ และผลประโยชน์ของแผ่นดินมักรั่วไหลได้ไม่ครบถ้วนตามจำนวน เนื่องจากเจ้าภาษีหาผลประโยชน์ใส่ตน เบียดบังภาษีของแผ่นดินและนับได้ว่าเป็นการเปิดโอกาสให้ชาวจีนซึ่งมักเป็นเจ้าภาษีนายอากรสร้างอิทธิพลและมีอำนาจขึ้นในราชอาณาจักร

ระบบเจ้าภาษีนายอากรส่งผลให้รัฐมีบทบาทเพิ่มขึ้น คือจากเดิมที่รัฐเป็นพ่อค้ารายใหญ่ของประเทศ ให้เอกชนผูกขาดภาษีอากรบางชนิดเท่านั้น ครั้นการค้าและเศรษฐกิจของประเทศขยายตัวขึ้นอย่างต่อเนื่องนับตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๒ รัฐจึงได้เพิ่มบทบาทเป็นผู้เก็บภาษีการค้าและการผลิตแทน ซึ่งทำอย่างจริงจังอย่างเป็นระบบในรัชกาลที่ ๓ นับว่าเป็นการปูพื้นฐานทางด้านการบริหารภาษีอากรให้กับประเทศก่อนที่ไทยจะก้าวสู่เศรษฐกิจแบบทุนนิยมอย่างเต็มตัว

การเก็บภาษีการค้า นั้น รัฐให้เอกชนผูกขาดภาษีอากรแทนการเก็บภาษีอากรโดยตรงแทนการผูกขาดสินค้าของหลวงหลายอย่าง ได้ทำอย่างจริงจังในรัชกาลที่ ๓ ซึ่งปรากฏหลักฐานว่ามี การตั้งภาษีสินค้าอย่างใหม่ รวม ๓๘ อย่าง สินค้าเหล่านี้ส่วนมากอยู่ในวงผลิตผลที่ส่งออกไปจำหน่ายยังต่างประเทศ

การตั้งภาษีใหม่ ๓๘ อย่างนี้ ไม่ได้ตั้งขึ้นพร้อมกันทั้งหมด แต่มีการตั้งขึ้นใหม่เป็นระยะๆ ที่สัมพันธ์กับการขยายตัวของสินค้าและกระแสความต้องการของตลาด เช่น ในระหว่าง พ.ศ.

๒๓๖๗ - ๒๓๗๓ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกการผูกขาดการค้าโดยราชสำนักอย่างสิ้นเชิง ยกเว้นการค้าน้ำตาลที่มีผลกำไรสูง ราชสำนักยังคงเป็นเจ้าของเรือ แต่ไม่ได้ขยายจำนวนเรือ ซึ่ง

มักจะใช้ขนส่งเครื่องราชบรรณาการ พระองค์ไม่ได้ทำการค้าสินค้าประเภทของป่าที่ได้จากการเก็บ
 ช่วย แต่พระองค์ทรงขายสินค้าให้แก่พ่อค้า คนจีนผู้ดูแลการส่งออกแทน^{๗๙}

จากทศวรรษ ๒๓๔๐ รัฐได้เพิ่มการเก็บภาษีเหล่า สินค้าประมง ตลาดสวน และการพนัน
 หลายชนิด จากช่วงปลายทศวรรษ ๒๓๖๐ ขณะที่เศรษฐกิจเริ่มขยายตัว รัฐได้ขยายการเก็บภาษี
 อากรในสินค้าหลายชนิด รวมทั้งเกลือ จากมุงหลังคา น้ำมันมะพร้าว ฝิ่น พริกไทย รักรอก ฝ้าย
 ยาสูบ กากน้ำตาล น้ำตาล เนื้อ และปลา จากช่วงปลายทศวรรษ ๒๓๘๐ ถึงทศวรรษ ๒๔๐๐ ใน
 ต้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฐานภาษีได้ขยายไปยังสินค้าอีกหลายชนิดทั้ง
 เนื้อหมู เบ็ด ไก่ ถั่ว และหอย รวมทั้งสินค้าประเภทหัตถกรรมอีกหลายชนิด เช่น ถ่าน เต้าไฟ
 เกลียน หม้อ เรือซุด ถังน้ำ โรงเรือน แพ กะปิ และการละเล่นเพื่อการบันเทิง เช่น โรงละคร และ
 สินค้าประเภทเหล่า และการพนันอีกหลายชนิด^{๘๐}

๓.๓ การตั้งเมืองใหม่และการขุดลอกคูคลอง

๓.๓.๑ การตั้งเมืองใหม่เพื่อการจัดระบบส่วย

ถึงแม้ว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสินค้าการเกษตรจะเป็นสินค้านอกสำคัญ แต่ส่วย
 ก็ยังคงมีความสำคัญอยู่ ดังปรากฏในสารตราถึงพระยาปราจีนบุรี เรื่องให้หลวงทรงพินิจคุมเลกเขมรส่วยเร็วขึ้น
 อีกกองหนึ่ง จ.ศ.๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) ว่า

“... ด้วยทรงพรกรุณาตรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า ผลเร็วเปนต์นสินค้าสำหรับตอบแทนสำเภา
 นายสลุพกำปั่นลูกค่าต่างประเทศเสมอทุกปี... ให้คิดอานเก็บเร็วให้ไต่เร็วส่งเข้าไปทูลเกล้าฯ ถวาย
 ยจงมากเร่งส่งเร็วเขาไปให้ถึงกรุงเทพฯ แต่ในเดือน ๒ เดือน ๓ ปีมเมียอัฐศกให้ทันมอรสุ่มสำเภา
 อย่าให้ผลเร็วค้างชำระพันกำหนดไปได้...”^{๘๑}

ในระยะแรกสินค้าที่รัฐนำไปค้าขายกับต่างประเทศนั้น มาจากส่วยและอากรต่างๆ ที่รัฐ
 เรียกเก็บจากประชาชน การค้าสำเภาของไทยในระยะนั้นจึงเป็นการค้าที่ไม่ต้องส่งผ่านพ่อค้าคน
 กลาง และในขณะเดียวกันยังได้ผลกำไรจากการแต่งสำเภาไปค้าขายด้วย ดังนั้นรัฐบาลไทย

^{๗๙} ฝาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ, หน้า ๑๖๔.

^{๘๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๔-๑๖๕.

^{๘๑} ฝ้ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก, กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓
 จ.ศ.๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๙) คัดถ่ายจากระดาษเพลา เรื่องให้หลวงทรงพินิจคุมเลกเขมรส่วยเร็วขึ้นอีกกองหนึ่ง,
 เลขที่ ๑๑๑.

โดยเฉพาะในรัชกาลที่ ๓ จึงได้ให้การส่งเสริมและสนับสนุนเรือสำเภาไทยไปค้าขายยังประเทศต่างๆ ในบริเวณใกล้เคียง ^{๖๒}

ส่วนสำคัญๆ ที่รัฐบาลเรียกเก็บจากหัวเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมี เร่ว ทองคำฝง เงิน ปาน กระวาน ครั้ง ไม้ น้ำรัก ขี้ผึ้ง ทองแดง ดินประสิ่ว ผาง ฝ้าย ไม้แดง ไหม งาช้าง นอระมอด ฝ้ายขาว กระเบื้อง ดินบุก ยางรง พริกไทย กฤษณา นุ่น ^{๖๓} ยังคงเป็นสินค้าออกสำคัญ ซึ่งแหล่งผลิตของป่าที่สำคัญมาจากหัวเมืองทางภาคอีสานและภาคตะวันออก การขยายพื้นที่หรือการตั้งเมืองใหม่ขึ้นหลายแห่งในบริเวณดังกล่าวน่าจะมีเหตุผลในทางเศรษฐกิจเกี่ยวข้องอยู่ด้วย

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ปรากฏว่ามีเมืองใหม่เกิดขึ้นในภาคอีสานและภาคตะวันออกหลายเมือง การศึกษาที่ผ่านมา มักมองกันว่าการตั้งเมืองใหม่ทางภาคอีสานและภาคตะวันออกมีสาเหตุมาจากการเมืองการปกครองเป็นสำคัญ กล่าวคือเป็นระยะที่ไทยมีศึกติดพันกับเวียดนาม และศึกเจ้าอนุวงศ์ เวียงจันทน์จึงจำเป็นต้องสร้างเมืองหน้าด่านไว้ป้องกันศึก แต่ในความเป็นจริงนอกเหนือจากความมั่นคงทางการเมืองแล้ว ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจก็ไม่ควรมองข้ามเพราะหัวเมืองทางภาคอีสานและภาคตะวันออกเป็นแหล่งสินค้าสำคัญในรูปของส่วยที่ใช้ในการค้าขายกับต่างประเทศ

เมืองที่ตั้งขึ้นใหม่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีทั้งหมด ๒๘ เมืองเป็นเมืองในภาคอีสาน ๒๐ เมือง เมืองในภาคตะวันออก ๖ เมือง และเมืองทางใต้หนึ่งเมือง ได้แก่ ^{๖๔}

หัวเมืองทางภาคอีสานที่ขึ้นตรงต่อกรมมหาดไทยได้แก่ เมืองอำนาจเจริญ(บ้านซ้อ) เมืองเสนางคนิคม(บ้านซ้อนาง) เมืองลำเนาหนองปรือ (บ้านลำเนาหนองปรือ) ^{๖๕} เมืองโพแล่นช้าง (บ้านโพแล่นช้าง) เมืองท่าขอนยาง(บ้านท่าขอนยาง) เมืองแซงบาดาล(บ้านแซงบาดาล) เมืองกุฉิมารายณ์(บ้านกุฉิมารายณ์) เมืองเรณูนคร(บ้านกลางลาย) เมืองรามราช(บ้านนาเมืองราม) เมืองอาทมาต(บ้านนาลาดควาย) เมืองอากาศอำนวย(บ้านท่าม่วง) เมืองหนองคาย(บ้านหนองคาย) เมืองโพนพิสัย(บ้านโพนแพง) เมืองไชยบุรี(บ้านปากน้ำสงคราม) เมืองเขื่อนคำแก้ว

^{๖๒} สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, จดหมายเหตุเรื่องทูตอเมริกันเข้ามาในรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๓๕๓, หน้า ๑-๓.

^{๖๓} บุญรอด แก้วกันหา, การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๑) (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๘), หน้า ๙๑.

^{๖๔} พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, หน้า ๑๔๘-๑๔๙.

^{๖๕} ตำนานเรื่องวัดกุสถานต่างๆ ที่ทรงสร้างในรัชกาลที่ ๓ ว่า “ตั้งบ้านดอนมะเกลือ เป็นเมืองลำเนาหนองปรือ”

(บ้านคำแก้ว) เมืองสะเมียง(บ้านส่วยหาง) เมืองภูเวียง(บ้านภูเวียง) เมืองปากเหือง(บ้านเชียง
 คาร) เมืองทองคำน้อย(บ้านทองคำน้อย) และเมืองเซล้าเกา(บ้านเซล้าเกา)

หัวเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ได้แก่ เมืองประจันตคาม(บ้านกบแจะ) เมือง
 กระบิลบุรี(ด่านหนุमान) เมืองอรัญประเทศ(บ้านหินแร่) เมืองวัฒนานคร(บ้านทุ่งแข) เมืองศรี
 โสภณ(บ้านสวาย) และขึ้นฝ่ายกรมทำอีกหนึ่งเมืองคือ เมืองพนัสนิคม

เมืองขึ้นฝ่ายกรมพระกลาโหมหนึ่งเมืองคือ เมืองกำเนิดนพคุณ (บางตะพาน)

เมืองต่างๆ ที่ตั้งขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เป็นแหล่งส่งส่วย
 สำคัญในสมัยรัชกาลที่ ๓ ต่อเนื่องมาในรัชกาลที่ ๔ ดังรายละเอียด^{๖๖}

ส่วยซีผึ้ง เมืองสะเมียง เมืองเซล้าเกา และเมืองไชยบุรี อยู่ในกลุ่มเมืองที่ต้องส่งส่วย
 ประเภทนี้ มีอัตราไม่แน่นอน คือ ๑๒ ชั่ง, ๑๖ ชั่ง หรือ ๒๐ ชั่งต่อคน

ส่วยเงิน เมืองสะเมียง และเมืองคำทองน้อย เป็นเมืองในกลุ่มที่จะต้องส่งส่วยเงิน อัตรา
 ต่อคนของไพร่หลวงกับอัตราของไพร่สม ทนายมีอัตราไม่แน่นอนคือ ๑ ตำลึง, ๒ ตำลึง, หรือ ๒
 ตำลึง ๒ บาทต่อคน ส่วนอัตราของทาส ๑ ตำลึง ๑ บาทต่อคน

ส่วยเร็ว เมืองกบินทร์บุรี เมืองวัฒนานคร เมืองอรัญประเทศ เมืองเซล้าเกา เมือง
 สะเมียง เมืองลำเนาหนองปรือ เมืองคำเขื่อนแก้ว เมืองอำนาจเจริญ เมืองท่าขอนยาง และเมือง
 โพนแล่นช้าง เป็นกลุ่มเมืองที่ต้องส่งส่วยผลเร็ว อัตราหัวเมืองไทย ๓ คนต่อหาบ อัตราหัวเมืองลาว
 ตะวันออก ๕ คนต่อหาบ และอัตราเลกลาว เลกเขมร ๒๕ ชั่ง ต่อคน

ส่วยฝาง เมืองบางตะพานเป็นเมืองหนึ่งที่ต้องส่งส่วยฝาง อัตรา ๑ โยนต่อคน ไม่แยกไพร่
 หรือทาส

ส่วยทองคำผุย เมืองหนองคาย เมืองโพนพิสัย เมืองภูเวียง เป็นกลุ่มเมืองที่ส่งส่วยทองคำ
 ผุย อัตราเมืองเพชรบูรณ์และหัวเมืองลาว ๒ สลึงต่อคน ส่วนอัตราทาส ๑ สลึงต่อคน

ส่วยปาน เมืองหนองคาย เป็นเมืองหนึ่งที่ต้องส่งส่วยปานในอัตรา ๒ คนต่อหาบไม่แยก
 ไพร่และทาส

ส่วยน้ำรัก เมืองหนองคาย เป็นเมืองหนึ่งที่ต้องส่งส่วยน้ำรัก มีอัตราไม่แน่นอน ได้แก่ คน
 ละ ๑๐ ทะนาน หรือ ๒๔ ทะนาน

ส่วยครั้ง เมืองเซล้าเกา และเมืองสะเมียง เป็นกลุ่มเมืองที่ต้องส่งส่วยครั้ง อัตรา ๕
 คนต่อหาบไม่แยกไพร่ หรือทาส

^{๖๖} หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๘๖, ๑๑๙๒, ๑๑๙๕, ๑๑๙๖, ๑๒๐๑, ๑๒๐๒
 , ๑๒๐๕, ๑๒๐๖, ๑๒๐๗, ๑๒๐๘, ๑๒๐๙ และ ๑๒๑๑ และจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ จ.ศ. ๑๒๑๓ และ ๑๒๑๔
 อ้างถึงใน บุญรอด แก้วกันหา, การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๑), หน้า ๘๘-
 ๙๓.

ส่วยไม้แดง เมืองพนัสนิคมเป็นเมืองหนึ่งที่ต้องส่งส่วยไม้แดง ในอัตรา ๑๐ หาบต่อคน ไม่แยกไพร่ หรือทาส

ส่วยงาช้าง เมืองโพเลนช้าง เป็นเมืองหนึ่งที่ต้องส่งส่วยงาช้าง ไม่ระบุอัตรา มักใช้ส่งแทนส่วยประเภทอื่น

๓.๓.๒ การขุดลอกคูคลอง

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับการขุดลอกคูคลอง ซึ่งไม่เพียงแต่เพื่อความสะดวกในการคมนาคมติดต่อ สามารถตอบสนองการขยายตัวทางการค้า และเป็นการเพิ่มพูนรายได้แก่ชุมชนสองฝั่งคลอง และของรัฐ ทั้งในระยะสั้นและระยะยาวด้วย

แนวคิดหลักในการขุดลอกคูคลองในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีวัตถุประสงค์หลัก ๒ ประการคือ ทางเศรษฐกิจ และทางทหารควบคู่กันไป แต่ยังคงผลทางด้านชลประทานส่งเสริมดังรายละเอียด

วัตถุประสงค์ทางเศรษฐกิจก็เพื่อใช้เป็นเส้นทางคมนาคม ทำให้การสัญจรไปมาและการติดต่อค้าขายระหว่างชุมชนต่างๆ สะดวกขึ้นซึ่งสัมพันธ์กับการขยายตัวทางการค้า และยังประโยชน์ให้แก่บ้านเมืองในระยะยาวได้แก่ ขุดคลองสุนัขหอนเชื่อมแม่น้ำท่าจีนกับแม่น้ำแม่กลอง เมื่อพ.ศ. ๒๓๗๑^{๘๗} ขุดลอกคลองบางบอนแขวงธนบุรี จากวัดปากน้ำภาษีเจริญถึงบางขุนเทียน จากบางขุนเทียนไปถึงวัดเลา เรียกว่า คลองบางขุนเทียน เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๔^{๘๘} และขุดลอกคลองพระโขนงเมื่อพ.ศ. ๒๓๘๐

ส่วนคลองที่ขุดขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์ทางการเมือง คือ คลองบางขนาก ขุดเมื่อพ.ศ. ๒๓๘๐^{๘๙} เพื่อใช้ในการส่งกำลังบำรุงในการสงครามระหว่างไทยกับเวียดนาม แต่ผลประโยชน์สำคัญที่ได้มากกว่าคือผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเป็นการขยายความเจริญไปทางด้านตะวันออกของพระนคร ใช้เป็นเส้นทางติดต่อหลักสำคัญระหว่างกรุงเทพฯกับเมืองปราจีนบุรี เมืองฉะเชิงเทรา และเดินทางต่อไปยังหัวเมืองทางอีสาน รวมทั้งเขมร ดังปรากฏหลักฐานในที่ต่างๆ เช่น หลวงบำรุงรัฐนิกร (บุศย์ อเนกบุญย์)^{*} กล่าวถึงการเดินทางติดต่อระหว่างกรุงเทพฯกับปราจีนบุรี ว่า

^{๘๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗.

^{๘๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕.

^{๘๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔.

^{*} เป็นชาวปราจีนบุรี เกิดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๐ ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐

“...นางพ่วงกับมารดาข้าพเจ้ารู้จักกัน เนื่องจากนางพ่วงรับของสวนลงเรือค้าขายระวาง
ปราจีน-กรุงเทพฯ ไปมาติดต่อกับมารดาข้าพเจ้าเรื่อยๆ จึงเกิดชอบพอรักใคร่กันสนิทถึงกับสวามิ
ภักดิ์เป็นพี่น้อง นางพ่วงไปถึงบ้านบางพลู” ไปพบมารดาข้าพเจ้า เพราะเข้าไปอยู่ในวังหลายปีแล้ว...”

๙๐

และ “..บิดามารดาและพี่ชายของข้าพเจ้าก็พากันไปกรุงเทพฯ ด้วยพาหนะเรือแจว จอดพักอยู่หน้าวัด
อรุณราชวราราม...”^{๙๐}

ผลประโยชน์ด้านการชลประทาน คือ ใช้คลองเหล่านี้นในการท่อน้ำเข้านา เมื่อถึงฤดูน้ำ
หลากจะเห็นได้ว่าทั้งรัฐและชาวนาก็จะใช้คลองเหล่านี้ในการชลประทานเพื่อการเกษตร ดังท้อง
ตราเจ้าพระยาจักรีฯ ให้ปิดกั้นน้ำเพื่อเลี้ยงต้นข้าวดังนี้

“...การปิดน้ำเป็นการแผ่นดินการใหญ่สำคัญ ให้เจ้าพระยาพระคลังฯ เจ้าพระยาพล
เทพ เจ้าพระยามหาโยธา พระยาราชสุภาวดี พระยาสุรเสนา ตระจตราดูแลกำกับกำชาข้าราชการ
เจ้าเมือง กรมการ ให้ตั้งใจช่วยราษฎรแขวงกรุงเก่า แขวงเมืองลพบุรี แขวงเมืองอ่างทอง ปิดคลอง
ลงทำนบดิน ยกคันคลองบรรจบที่สูง ที่ทำยังไม่แล้วก็ให้เร่งรัดทำให้แล้ว ที่แห่งใด ตำบลใดจะต้อง
ไขน้ำ ปิดน้ำยกคันกั้นน้ำก็ให้ทำทั่วกันทุกตำบล ให้ผู้ใหญ่แยกกันไปตรวจตราดูทุกหน้าที่ และบัดนี้
น้ำก็เคลื่อนลดยอยู่แล้ว ถ้าการปิดน้ำเข้าไป น้ำในคลองน่าจะไหลออกเสีย ให้เร่งรีบทำให้โดยเร็ว ทำ
ให้มีน้ำคง ชั่งน้ำในท้องนาไว้ให้จงได้ ให้มีน้ำเลี้ยงต้นข้าวอยู่กว่ารวงจะสุก...”^{๙๑}

คลองที่ทำการปิดเก็บกักน้ำในครั้งนี้เท่าที่พบในท้องตราฉบับนี้มี ๓๕ คลอง เข้าใจว่าคงจะ
มีมากกว่านี้แต่ไม่ได้กล่าวถึง หลังจากปิดคลองแล้วก็จะมีการขุดตรงน้ำเพื่อส่งน้ำเข้าทำนาอีกทอด
หนึ่ง^{๙๒}

^{๙๐} บ้านบางพลูอยู่ในคลองบางกอกน้อย เมืองนนทบุรี

^{๙๑} รองอำมาตย์โท หลวงบำรุงรัฐนิกร (บุศย์ อเนกบุญย์), **ประวัติการและความทรงจำของรอง
อำมาตย์โท หลวงบำรุงรัฐนิกร (บุศย์ อเนกบุญย์)** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรโสภณ, ๒๔๘๓. พิมพ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพหลวงบำรุงรัฐนิกร (บุศย์ อเนกบุญย์) ณ จังหวัดปราจีนบุรี เมื่อวันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ.
๒๔๘๓), หน้า ๙.

^{๙๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒.

^{๙๓} ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก, กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ ๓
จ.ศ.๑๒๐๕ เลขที่ ๖๑.

^{๙๔} จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ ๓ จ.ศ.๑๒๐๕ เลขที่ ๖๑ ข้างในสุพรรณ เจียมใจ, หน้า ๙๑.

บทที่ ๔

การวางรากฐานด้านสังคม และวัฒนธรรม

“สังคม” และ “วัฒนธรรม” เป็นคำที่มีความหมายมากมายและหลากหลายขึ้นอยู่กับผู้ให้คำจำกัดความหรือความหมายว่ามีภูมิหลังทางความคิด ความรู้ และประสบการณ์อย่างไร^๑ ในที่นี้ให้คำจำกัดความของคำว่า “สังคม” และ “วัฒนธรรม” ดังนี้

สังคม หมายถึง “...คนที่อยู่ด้วยกันในอาณาบริเวณหนึ่ง มีการกระทำสัมพันธ์ตามแบบอย่างการดำรงชีวิตที่กำหนดขึ้น และยึดถือร่วมกัน และมีความรู้สึกผูกพันว่าเป็นพวกเดียวกัน แยกได้จากพวกอื่น...”^๒

ส่วน วัฒนธรรม หมายถึง “...แบบอย่างการดำรงชีวิตของกลุ่ม (หรือสังคม) หนึ่งกำหนดขึ้นและยึดถือร่วมกัน ประกอบด้วยวัตถุอุปกรณ์ เครื่องใช้ไม้สอย ระเบียบกฎเกณฑ์ แบบแผนวิธีการ ความคิดความเชื่อความหมาย และคุณค่าที่คนในกลุ่ม (หรือสังคม) นั้นร่วมรับรู้ร่วมรับและร่วมใช้เพื่อการอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มที่มีลักษณะเฉพาะแยกออกจากกลุ่มอื่น...”^๓

ด้วยเหตุที่ “สังคม” และ “วัฒนธรรม” เป็นของคู่กัน มีสังคมก็ต้องมีวัฒนธรรมในที่นี้จึงอธิบาย “สังคมและวัฒนธรรม” รวมกันในความหมายที่ว่า “...คนที่อยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มเดียวกัน มีแบบอย่างการดำเนินชีวิตร่วมกันที่เป็นลักษณะเฉพาะ หรือวิถีชีวิตของกลุ่มนั้นที่เห็นชัดแยกได้จากแบบอย่างหรือวิถีชีวิตของกลุ่มอื่น...”^๔

จากทำเลที่ตั้งของประเทศไทยซึ่งอยู่กึ่งกลางผืนแผ่นดินใหญ่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ด้านตะวันออกเปิดสู่ทะเลจีนใต้ ด้านตะวันตกออกสู่มหาสมุทรอินเดีย จึงอยู่ท่ามกลางเส้นทางการค้าสำคัญระหว่างอินเดียกับจีนมาตั้งแต่สมัยโบราณ เป็นดินแดนที่เปิดกว้างต่อการติดต่อและรับอารย

^๑ พจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ ให้คำจำกัดความคำว่า “สังคม” ไว้ว่า “...คนจำนวนหนึ่งที่มีความสัมพันธ์เนื่องกันตามระเบียบ กฎเกณฑ์ โดยมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน เช่น สังคมชนบท ; วงการหรือสมาคมของคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง เช่น สังคมชาวบ้าน...” ส่วนคำว่า “วัฒนธรรม” ให้ความหมายไว้ว่า “...สิ่งที่ทำ ความเจริญงอกงามให้แก่หมู่คณะ เช่น วัฒนธรรมไทย วัฒนธรรมในการแต่งกาย , วิถีชีวิตของหมู่คณะ เช่น วัฒนธรรมพื้นบ้าน วัฒนธรรมชาวเขา. ” อ้างจาก ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ (กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, ๒๕๔๖), หน้า ๑๑๕๙, ๑๐๕๘.

^๒ พัทยา สายหู, “หน่วยที่ ๑ แนวคิดในการศึกษาสังคมและวัฒนธรรมไทย”, ใน เอกสารการสอนชุดวิชาไทยศึกษา Thai Studies หน่วยที่ ๑-๗ (ฉบับปรับปรุง) (นนทบุรี: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช , ๒๕๓๘), หน้า ๕-๖.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

ธรรมของชาติต่างๆ^๕ มีการติดต่อกับวัฒนธรรมภายนอกทุกสมัย และผู้คนต่างภูมิภาคเดินทางเข้ามาตั้งรกราก ณ ดินแดนแห่งนี้หลายรุ่นหลายสมัย นับตั้งแต่สมัยวัฒนธรรมทวารวดีเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔ เป็นอย่างช้า จนกระทั่งสุโขทัย และอยุธยาถือกำเนิดขึ้นมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๘ และ ๑๙ ตามลำดับ ก่อให้เกิดความหลากหลายของผู้คนสังคมและวัฒนธรรม แต่ได้มีการหลอมรวมวัฒนธรรมอันหลากหลายเหล่านั้นให้ผสมผสานความแตกต่างเกิดเป็นบูรณาการทางสังคมและวัฒนธรรม จนกระทั่งกลายเป็นสังคมและวัฒนธรรมที่เรียกกันว่า “ไทย” หรือ “สยาม” ดังที่เห็นในปัจจุบัน

สังคมและวัฒนธรรมไทยในแต่ละสมัยมีพัฒนาการที่สืบเนื่องกันมา มีการส่งผ่านสิ่งที่เรียกว่า “ภูมิปัญญา” จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง ผ่านมาหลายชั่วคน ที่เห็นได้ชัดเจนคือรากฐานทางสังคมและวัฒนธรรมไทยในสมัยอยุธยาที่ยังคงสืบเนื่องมาอยู่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น แต่ภายใต้บริบทที่เปลี่ยนแปลงไปส่งผลให้เกิดความแตกต่างขึ้นในความเหมือนของสังคมและวัฒนธรรมไทยในสมัยอยุธยากับสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งปรากฏการณ์เช่นนี้เห็นได้ชัดเจนในสมัยรัชกาลที่ ๓ อันเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อ หรือยุคเปลี่ยนผ่านของสังคมและวัฒนธรรมไทย

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้เองที่สยามต้องเผชิญกับการเข้ามาติดต่อกับค้าขายของชาวต่างประเทศอย่างเข้มข้นและรุนแรงทั้งในทางการค้าและการเมือง ซึ่งในที่สุดได้แปรเปลี่ยนเป็นการล่าอาณานิคมโดยเฉพาะคืออังกฤษและฝรั่งเศส เป็นประเทศที่มีบทบาทสูงและแข่งขันกันแผ่อิทธิพลแผ่เข้ามาในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้สมัยนั้น จนกลายเป็นการคุกคามความมั่นคงของสยามประเทศในเวลาต่อมา

ช่วงระยะเวลานี้เองพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักได้ถึงความจำเป็นต้องวางรากฐานทางสังคมวัฒนธรรมได้แก่ การวางรากฐานทางด้านความรู้ (การรวบรวมความรู้และตรวจสอบชำระความรู้สาขาต่างๆ ให้ถูกต้องสมบูรณ์) การให้ความสำคัญต่อบุคคลในฐานะคลังความรู้ของชุมชนหรือสังคม ทั้งนี้เพื่อสร้างความเข้มแข็งเป็นทุนทางวัฒนธรรมเพื่อพร้อมที่จะเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงใดๆ ที่อาจเกิดขึ้นได้จากกระแสการคุกคามจากตะวันตกที่มีแนวโน้มรุนแรงขึ้นดังเช่นที่ประเทศเพื่อนบ้านทั้งจีนและพม่ากำลังเผชิญอยู่และเพื่อรักษาไว้ซึ่งความเป็นไทยให้คงดำรงอยู่

^๕ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, “สายธารแห่งอารยธรรมไทย”, ไทยศึกษา Thai Studies หน้าที่ ๘-๑๕, หน้า ๔๓๘.

๔.๑ การวางรากฐานด้านความรู้

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวการขยายตัวทางทางเศรษฐกิจส่งผลให้ความรู้ และวัฒนธรรมแบบตะวันตกหลังไหลเข้ามาในสยามประเทศมากขึ้น โดยเฉพาะความรู้และเทคโนโลยีจากตะวันตกที่เข้ามา ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ ของสังคมไทย และในขณะเดียวกันก็ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางความคิดและโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทย โดยเฉพาะโลกทัศน์และมุมมองต่อความรู้วิทยาการสาขาต่างๆ ^๖

๔.๑.๑ การสร้างค่านิยมและส่งเสริมการศึกษา

มีหลักฐานต่างๆ เป็นจำนวนมากที่แสดงให้เห็นว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตื่นตัวทางความรู้ และให้ความสำคัญกับการศึกษาอย่างที่ไม่เคยมีมาก่อน โดยเฉพาะตำราและวรรณกรรมต่างๆ ที่ได้รับการชำระหรือแต่งขึ้นในสมัยนี้ ที่แสดงให้เห็นชัดเจนถึงแนวพระราชนิยมทางด้านวรรณกรรมในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวคือ พระองค์ไม่ได้ให้ความสำคัญสนพระทัยในวรรณกรรมที่มีเนื้อเรื่องเป็นนิยายเพื่อความบันเทิง มาให้ความสำคัญสนพระทัยวรรณคดีเพื่อสาระและวิชาการ^๗ และความเฟื่องฟูของวรรณกรรมประเภทคำสอนต่างๆ ทั้งที่แต่งเป็นเพลงยาวที่มีอยู่ทั่วไปในสังคม ซึ่งส่วนหนึ่งมีความสัมพันธ์กับความพยายามในการจัดระเบียบทางสังคมของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวดังจะกล่าวรายละเอียดต่อไปในข้างหน้า^{*}

^๖ วิไลเลขา ถาวรธนาสารแบ่งการรับวัฒนธรรมตะวันตกที่หลังไหลเข้ามาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวของชนชั้นนำแบ่งออกเป็น ๒ กลุ่ม กลุ่มแรก เป็นกลุ่มหัวก้าวหน้า หรือเสรีนิยม ที่มีความตื่นตัวในการรับวิทยาการและเทคโนโลยีจากตะวันตก ได้แก่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งดำรงสมณเพศเป็นพระวชิรญาณภิกขุ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ (เจ้าฟ้าจุฑามณี) กรมหลวงวงษาธิราชสนิท และกลุ่มขุนนางในกลุ่มตระกูลขุนนาง เป็นต้น กลุ่มที่ ๒ เรียกว่า กลุ่มอนุรักษนิยม ได้แก่ กลุ่มของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดูรายละเอียดใน วิไลเลขา ถาวรธนาสาร, **ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก** (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๔๕).

^๗ กุสุมา รัชชมนณี, **ลักษณะเฉพาะของวรรณคดีพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว**, เอกสารประกอบการบรรยายเรื่องในวาระ ๒๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ๓๑ มีนาคม ๒๕๓๐ ณ มหาวิทยาลัยศิลปากร วังท่าพระ, หน้า ๒. (เอกสารอัดสำเนา).

^{*} สมัยก่อนหน้านั้นในรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ มีตำราและวรรณกรรมประเภทต่างๆ ขึ้นมากมาย แต่มีลักษณะที่แตกต่างจากสมัยรัชกาลที่ ๓ อย่างชัดเจน คือ ในรัชกาลที่ ๑ การชำระแต่งตำราต่างๆ อันเป็นสดมภ์หลักของบ้านเมืองทั้งด้านศาสนา กฎหมาย พงศาวดาร และวรรณกรรมมีวัตถุประสงค์ในการสร้างอุดมคติทางพระพุทธศาสนาให้สัมพันธ์กับโลกแห่งความเป็นจริงเพื่อเป้าหมายทางการเมืองเป็นหลัก เช่น การชำระพระไตรปิฎก การแต่งและแปลคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาและปกิณฑกะธรรม อาทิ ไตรภูมิโลกยวินิจฉัยกถา สังคีติ

ค่านิยมที่ได้รับการเน้นย้ำเป็นพิเศษในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ การให้ความสำคัญกับการศึกษา และวิชาความรู้ ดังปรากฏในวรรณกรรมประเภทคำสอน และในแบบเรียนต่างๆ เช่น เพลงยาวถวายโอวาท^๖ แบบเรียนประถม ก ข ก กา^๗ หนังสือประถม ก กา หัดอ่าน^๘ เป็นต้น หลักฐานดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงมุมมองหรือทัศนคติเกี่ยวกับความการศึกษาและความรู้ได้ดังนี้

การศึกษาที่มีความสำคัญถึงแม้ว่าจะมียศศักดิ์และเชื้อสายวงศ์ตระกูลที่ดีและสูงส่งแต่ถ้าไม่มีความรู้แล้วนับว่าไม่ดี ดังข้อความ

“...แม้ว่าผู้มี ยศศักดิ์สูงศรี เหล่าวงศ์พงศา รูปทรงยังยิ่ง ทุกสิ่งมีมา บอรู้วิชา นับว่าไม่ดี เหมือนดอกทองกวาว สีแสงแดงวาว กลิ่นไอนี้ไม่มี เห็นแดงงามเปล่า รสเฝ้าไม่ดี กลิ่นหอมชူးสี นับว่า

ยวงส์ รัตนพิมพวงศ์ หรือตำนานพระแก้วมรกต เป็นต้น ส่วนในรัชกาลที่ ๒ วรรณกรรมส่วนใหญ่เพื่อสร้างความบันเทิงเป็นหลัก

^๖ เพลงยาวถวายโอวาทสุนทรภู่แต่งถวายเจ้าฟ้าชายกลาง (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์) และเจ้าฟ้าปิ๋ว พระอนุชาร่วมพระชนกและชนนีของเจ้าฟ้าอาภรณ์ เมื่อราว พ.ศ. ๒๓๗๓

^๗ คำอธิบายของกรมศิลปากรในฉบับพิมพ์พ.ศ. ๒๕๑๓ โดยสำนักพิมพ์ศิลปาบรรณาการเรียกอีกชื่อหนึ่งว่าหนังสือประถม ก กา ไม่ปรากฏหลักฐานว่า ใครเป็นผู้แต่ง แต่เมื่อพิจารณาจากการใช้คำ ตลอดข้อความในหนังสือแล้ว สันนิษฐานว่า น่าจะแต่งขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และคงได้นำแบบแผนจากหนังสือจินตามณีของพระโหราธิบดีมาปรับปรุงง่ายกว่าเดิม ทั้งยังแต่คำประพันธ์ประกอบเป็นตอนๆ เพื่อให้ผู้เรียนอ่านหนังสือแตกฉานขึ้นด้วย หนังสือเล่มนี้ ดร. แคน บีช บรัดเล มิซชันนารีชาวอเมริกัน ซึ่งเข้ามาตั้งโรงพิมพ์อยู่ที่ปากคลองบางกอกใหญ่ได้พิมพ์จำหน่ายเมื่อพ.ศ. ๒๔๒๒ ในราคาเล่มละ ๖ สลึง โดยพิมพ์รวมกับหนังสืออีก ๓ เล่ม คือ จินตามณี ประถมมาลา และปทานุกรม นอกจากนั้น ยังพิมพ์แทรกเรื่องและคำอธิบายต่างๆ ไว้ด้วย เช่น เครื่องหมายวรรคตอนในภาษาอังกฤษ คำราชาศัพท์ คำกัมพูชพากย์ คำชวาพากย์ และกลบทบางชนิดจากจารึกวัดพระเชตุพนฯ ใช้ชื่อหนังสือว่า หนังสือประถม ก กา แจกลูกอักษร แลจินตามณีกับประถมมาลา แลปทานุกรม แต่คนทั่วไปมักเรียกว่า จินตามณีฉบับหมดบรัดเล นับได้ว่าเป็นหนังสือแบบเรียนฉบับสำรวจใหญ่คือพิมพ์รวมหลายๆ เรื่องไว้ในเล่มกันดังกล่าวมาในข้างต้น ดูรายละเอียดใน **จินตามณีฉบับหมดบรัดเล** (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๖). และ **ประถม ก กา ประถมกกา หัดอ่าน ปฐมมาลา อักษรนิติ แบบเรียนหนังสือไทย** (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๑๓).

^๘ ชื่อหนังสือประถม ก กา หัดอ่าน น่าจะเป็นชื่อที่คนทั่วไปเรียกกัน หรือเป็นชื่อเรียกในสมัยหลัง ส่วนชื่อที่ผู้พิมพ์เรียกน่าจะชื่อ “**มณีจินดา**” ตามที่ปรากฏในตอนท้ายดังข้อความ “...จบแล้วเท่านั้น ผูกกลอนสอนนี้ ชื่อ **มณีจินดา เปนคำโอวาท นักปราชญ์ว่ามา เจริญปัญญา...**” เนื้อหาต่อจากนี้ คือในส่วนที่สอนการนับปีนักษัตร การนับปีแบบตัวเลข การเรียกชื่อวันทั้งเจ็ด โดยเฉพาะการเรียกชื่อเดือนทั้ง ๑๒ เดือนอย่างในปัจจุบันตั้งแต่เดือนเมษายน พฤษภาคม จนถึงมีนาคมตามลำดับ น่าจะแต่งขึ้นในสมัยหลัง เพราะการเรียกชื่อเดือนดังกล่าวเพิ่งจะเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๕

ดีจริง เหล่าพงศ์วารยศศักดิ์ศฤงฆาร บริวารทุกสิ่ง รูปทรงวิเศษชา ปัญญาที่ยิ่ง นับว่าดีจริง รู้ยิ่ง
มากมาย...”^{๘๗}

วิชาความรู้ว่า มีความสำคัญมีประโยชน์มากกว่าเงินทอง และเป็นที่พักของตนเองไปจน
ตายดังข้อความ

“...ตัวเราเป็นบุรุษ เป็นมนุษย์ถูกผู้ชาย อุตสาหะเร่งขวนขวาย หาความรู้สำหรับตัว แม้นยาก
สักร้อยเท่า วิชาเราอย่าได้กลัว วิชาที่มีในตัว จะมีผู้มาเอ็นดู เงินทองพ่อแม่ให้ หาบุญไม่มันไม่อยู่
วิชาแลความรู้ จะติดตัวไปจนตาย...”^{๘๘}

และ

“...อันข้าไทได้พึ่งเขาจึงรัก แม้ออยศักดิ์สิ้นอำนาจวาสนา
เขาหน่วยหนีมิได้อยู่คู่ชีวา แต่วิชาช่วยกายจนวายปราณ...”^{๘๙}

และ

“...ความรู้แต่ละอัน ถ้ารู้ชยัน เต็มท่วงเต็มที เอาตัวรอดได้ อยู่ในโลกลี้ จึ่งเจริญศรี สวัสดิ
ปวร...”^{๙๐}

ประโยชน์ของการรู้หนังสือ และโทษของการไม่รู้หนังสือ ดังข้อความ

“...เกิดมาเป็นคน หนังสือเป็นต้น วิชาหนาเจ้า ถ้าไม่รู้ อุดสู้อยเขา เพื่อนฝูงเยาะเย้า
ว่าเง่าว่าโง่

บางคนเกิดมา ไม่รู้วิชา เคอะอยู่จนโต ไปปนเข้าเขา เพราะเราเง่าโง่ บ้างเป็นคนโง่ เทียว
ขอก็มี

ถ้ารู้วิชา ประเสริฐหนักหนา ชูหน้าราศี จะไปแห่งใด มีคนปรานี อยากรู้ไม่มี สวัสดิมงคล
...”^{๙๑}

นอกจากนี้ ยังเน้นให้เห็นถึงการฝึกฝนให้เชี่ยวชาญชำนาญในแต่ละสาขาวิชาว่าเป็น
สิ่งจำเป็น โดยเฉพาะการรู้หนังสือเป็นเรื่องจำเป็นสำหรับการรับราชการ ดังข้อความ

^{๘๗} ประถม ก กา หัดอ่าน, ใน ประถม ก กา ประถมกกาหัดอ่าน ปฐมมาลา อักษรนิติ แบบเรียน
หนังสือไทย, หน้า ๘๒.

^{๘๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๒-๘๓.

^{๘๙} สุนทรภู่, “เพลงยาวถวายโอวาท”, ใน ชีวิตและผลงานของสุนทรภู่ (ประวัติพร้อมนิราศและ
สุภาษิต), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เสริมวิทย์บรรณาคาร, ๒๕๑๘), หน้า ๕๔๖.

^{๙๐} ประถม ก กา หัดอ่าน, ประถม ก กา ประถมกกาหัดอ่าน ปฐมมาลา อักษรนิติ แบบเรียน
หนังสือไทย, หน้า ๘๐.

^{๙๑} ประถม ก กา, ประถม ก กา ประถมกกาหัดอ่าน ปฐมมาลา อักษรนิติ แบบเรียนหนังสือไทย
, หน้า ๕๓.

“...แม้เป็นเสมียน เร่งขีดเร่งเขียน เรียนกฎเรียนหมาย กรมศักดิ์หลักไชย ใ้รู้มากมา ใ้รู้
 บาทรู้หมาย ตกแต่งบัตรา จงรู้ถึถ้วน รู้ทั้งสำนวน ควรพิจารณา รู้คดีรู้ถาม ความแพ่งอาญา รู้
 การปกฏษา เทียบข้าสำนวน รู้ตั้งรู้ค่าน รู้สืบพยาน ทูเลาสืบสวน รู้ฝึกู้ฝน รู้ชักู้ชวน รู้คิดผันผวน
 น้ำวโน้มให้ยอม ว่าแต่เกลี้ยกลม อย่าเอาคารม ชู่มห้อมล้อม ความน้อยสุญดี ความเพิ่มให้ผอม
 ใจทักจำเลยน้อม ยอมกันด้วยดี อุทธรณ์อาญา ตอบโต้บัตรา จงรู้ถึถ้วน ใ้แต่งใบสัดย์ รู้คดีบัญญัติ
 หมู่มหวดสัสดี สังกัดมูลนาย...”^{๑๔}

หลักฐานอีกอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงบรรยากาศบรรยากาศและความแพร่หลายในการ
 อ่านหนังสือของคนในสังคมในช่วงนั้นคือ หนังสือสุภาษิตสอนหญิงที่สุนทรภู่แต่งขายเลี้ยงชีวิตใน
 ยามที่ตกทุกข์ได้ยากในช่วงปีพ.ศ. ๒๓๔๐-๒๓๔๓^{๑๕}

ในโคลงโลกนิติที่จารึกไว้ ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามมีโคลงหลายบทที่แสดงให้เห็น
 ถึงความสำคัญของการศึกษาเล่าเรียน ซึ่งอาจจะเป็นความพยายามของรัฐในการสร้างค่านิยมให้
 ประชาชนเห็นถึงความสำคัญของการศึกษาเล่าเรียน ดังข้อความ

“ ...รักบุตรสืไปให้ พากเพียร
 ปราศจากวิชาเรียน เริดร้าง
 พ่อเหมือนศัตรูเปียน บุตรอีก เล่านา
 แม่ตั้งไพร่มีล้าง ลูกให้เสียสภนธ์...”^{๑๖}

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับการรู้หนังสือ พระราชโอรส
 พระราชธิดาจึงจะต้องรู้หนังสือ เมื่อทรงทราบว่าพระองค์เจ้าจินดา^{๑๗} พระราชโอรสไม่รู้จักหนังสือ จึง
 ทรงกริ้ว และเป็นทีเกรงกลัวกันโดยทั่วไป ต่อมาในสมัยหลังจึง “...เป็นเรื่องที่สำหรับผู้หลักผู้ใหญ่
 เขาเอามาชู่เวลาช้เกี่ยจอ่านหนังสือ...”^{๑๘}

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๐.

^{๑๕} สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ชีวิตและผลงานของสุนทรภู่ (ประวัติพร้อมนิราศและ
 สุภาษิต)**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, คำนำหน้า ๑๓-๑๔.

^{๑๖} กรมศิลปากร, **ประชุมโคลงโลกนิติ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ** (พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา,
 ๒๕๐๖), หน้า ๒๓๙.

^{๑๗} พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจินดา ประสูติเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๐ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อ
 พ.ศ. ๒๓๙๒ ในเจ้าจอมมารดาพลับ

^{๑๘} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **รัชกาลที่ ๓**, **พระราชานุกิจ**, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (พระนคร:
 กรมศิลปากร, ๒๕๑๒. กระทรวงยุติธรรม ศาลคดีเด็กและเยาวชนกลาง สำนักงานอธิบดีผู้พิพากษามาตร ๑ และ

การส่งเสริมการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนสอนหนังสือขึ้นที่โรงงานเป็นครั้งแรก^{๙๙} ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้ว่า

“...ที่มีเด็กสวดตามศาลารายในวัดพระแก้ว หม่อมฉันสันนิษฐานว่าเพิ่งจัดขึ้นในรัชกาลที่ ๓ ด้วยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยขึ้นเป็นปฐมที่โรงงานข้างประตูต้นสน ถึงเทศกาลที่ขุนทิ่นขุนทานสวดมหาชาติคำหลวงในที่โบสถ์วัดพระแก้ว จึงโปรดให้จัดเด็กนักเรียนที่โรงงานมาสวด “ไอ้ไอ้วิหารราย” อย่างโบราณที่ศาลาราย เลยเป็นธรรมเนียมมาจนถึงรัชกาลที่ ๔ และที่ ๕ หม่อมฉันเคยเห็นสวดอยู่ตามศาลารายด้านเหนือในทางเสด็จพระราชดำเนิน คือว่าสวดถวายตัว เป็นเช่นนั้นมาจนตั้งกรมศึกษาธิการ เมื่อเลิกโรงเรียนที่โรงงาน หม่อมฉันจึงสั่งให้โรงเรียนชั้นประถมของหลวงที่ตั้งขึ้น ณ ที่ต่างๆ ให้จัดเด็กมาสวดไอ้ไอ้วิหารรายแทนเด็กโรงงาน โรงเรียนละศาลา จึงมีเด็กสวดทุกศาลารอบพระอุโบสถมาแต่นั้น มาได้ยินว่ายังมีอยู่จนบัดนี้ก็ยังมี...”^{๑๐๐}

สำหรับการสวดไอ้ไอ้วิหารรายที่สมเด็จพระกรุณาโปรดเกล้าฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า น่าจะมีขึ้นเป็นครั้งแรกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มีความสำคัญต่อการศึกษาของกุลบุตรในสมัยนั้นเช่นเดียวกัน เพราะเป็นการสวดไอ้ไอ้วิหารรายเป็นการฝึกอ่านของเด็กนักเรียนไปในตัว ดังเห็นได้จากหนังสือทศมูลเสื่อโคซึ่งเป็นหนังสือฝึกอ่านของเด็กดังที่กล่าวมาแล้วในข้างต้นได้ใช้เป็นหนังสือสวดไอ้ไอ้วิหารรายของเด็กนักเรียนโรงเรียนวัดบพิตรพิมุข แต่จะใช้สวดตั้งแต่เมื่อไรไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจน พบแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว โรงเรียนวัดบพิตรพิมุขเป็นโรงเรียนเดียวที่ใช้หนังสือทศมูลเสื่อโคเป็นหนังสือสวดไอ้ไอ้วิหารราย ในขณะที่โรงเรียนอื่นๆ ใช้หนังสือมูลบทบรรพกิจเป็นหนังสือสวด^{๑๐๑}

ศาลแขวงพระนคร ธนบุรี พิมพ์แจกในงานกุศลพระราชทาน ณ วัด เจริญวิสัยวรวิหาร ธนบุรี วันพุธที่ ๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๑๒, หน้า ๗.

^{๙๙} ในพ.ศ. ๒๔๔๗ เมื่อครั้งทรงชำระและเรียบเรียงพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ และตีพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกเมื่อพ.ศ. ๒๔๕๙ ทรงกล่าวถึงเรื่องตั้งโรงเรียนในโรงงานว่า “...ส่วนโรงเรียนที่ตั้งอยู่ในโรงงานนั้นจะมีมาแต่ในรัชกาลที่ ๒ หรือเพิ่งจะมีขึ้นในรัชกาลที่ ๓ ชื่อนี้ไม่ทราบ แต่เลิกเมื่อตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นมาแล้ว จึงเอามารวมกับโรงเรียนหลวง...” สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒**, พิมพ์ครั้งที่ ๙ (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, ๒๕๔๖), หน้า ๑๖๐.

^{๑๐๐} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **สารสนสมเด็จ เล่ม ๒๔** (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, ๒๕๐๕), หน้า ๖๓-๖๔.

^{๑๐๑} สดุกถน จังกาจิตต์, “ความนำ”, ใน **ทศมูลเสื่อโค ของหมื่นพรหมสมพัตสร (มี)** (กรุงเทพฯ: ๒๕๒๑. วิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา วิทยาเขตบพิตรพิมุข พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพพระสิริ

นอกจากพระราชโอรสและพระราชธิดาแล้ว ยังปรากฏหลักฐานว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หม่อมเจ้าและราชินีกุลที่เข้ามารับราชการฝ่ายใน เล่าเรียนอักษรสมัยจนถึงชั้นสูง ซึ่งต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔ บางคนได้มาเป็นอาจารย์^{๒๒}

ข้าราชการผู้หญิงในเขตพระราชทานทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ฝึกหัดจารคัมภีร์โบลาน จนสำเร็จเป็นคัมภีร์พระไตรปิฎกของหลวงชุดแรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ที่จารด้วยฝีมือผู้หญิง คือ คัมภีร์ฉบับของน้อย การที่ผู้หญิงสามารถจารคัมภีร์โบลานได้แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มยกสถานภาพของผู้หญิงให้มีสิทธิ์ศึกษาเล่าเรียนวิชาการเสมอด้วยผู้ชาย เพราะอักษรและภาษาที่ใช้ในคัมภีร์โบลานเป็นอักษรขอม ภาษาบาลี ซึ่งแต่ก่อนพระสงฆ์ สามเณร หรือผู้ชายเท่านั้นจึงจะมีสิทธิ์เล่าเรียนได้ และการที่ผู้หญิงจารคัมภีร์โบลานได้ย่อม หมายถึงว่าผู้หญิงต้องเรียนรู้อักษรขอม และภาษาบาลีด้วย^{๒๓}

ส่วนการส่งเสริมการศึกษาของพระสงฆ์สามเณร^{๒๔} ส่วนหนึ่งน่าจะเกิดจากแรงกระตุ้นจากการเข้ามาของคริสต์ศาสนา ส่งผลให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งเสริมการศึกษาของพระสงฆ์สามเณรให้แพร่หลายมากขึ้นกว่าเดิม

นันทมณี (สนั่น ถาวรโร ป.ธ. ๖) เจ้าอาวาสวัดบพิตรภิมุข ณ เมรุวัดจักรวรรดิชาวาส วันเสาร์ที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๑), หน้า ๔.

^{๒๒} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ลักษณะการศึกษาของเจ้านายแต่โบราณ”, ใน **ชุมนุมพระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ**, หน้า ๒๐๙.

* ลักษณะเป็นคัมภีร์โบลานปิดทองที่บั้งทั้งปกหน้าปกหลัง และขอบโบลานทั้ง ๔ ด้านกึ่งกลางปกหน้ามีอักษรบอกชื่อคัมภีร์ เขียนด้วยอักษรขอมย่อเส้นซุบหมึกดำ โบลานที่ ๒ มีอักษรบอกชื่อคัมภีร์เป็นเส้นจารรวมทั้งข้อความในคัมภีร์ก็เป็นเส้นจารทั้งหมด

^{๒๓} ก่องแก้ว วีระประจักษ์, “พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว : พระเกียรติคุณทางศิลปวิทยา”, **จารึกตำรายาวัดราชโอรสอารามราชวรวิหาร** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๑๖-๑๗.

^{๒๔} แต่เดิมการศึกษาของพระภิกษุสามเณรมี ๒ อย่าง คือ การศึกษาพระธรรมวินัยตามคำสอนของพระพุทธเจ้า เรียกว่า คันถธุระ และการเรียนวิธีฝึกหัดตนเองให้ปราศจากกิเลสเรียกว่า วิปัสณาธุระ การเรียนคันถธุระ หรือพระปริยัติธรรมได้รับการส่งเสริมจากทางการ พระภิกษุสามเณรที่เรียนพระปริยัติธรรมจะต้องเรียนภาษาบาลีเป็นพื้นฐานแล้วจึงเรียนพระวินัยในพระไตรปิฎกต่อไป ในการเรียนจะมีการทดสอบโดยให้นักเรียนที่เข้าสอบความรู้อ่านพระไตรปิฎกภาษาบาลีแปลเป็นภาษาไทยให้ถูกต้องภิกษุและทางไวยากรณ์ภาษาบาลี ซึ่งเรียกกันโดยสามัญว่า “แปลหนังสือ” หรือ “แปลพระปริยัติธรรม” มีหลักสูตรตั้งไว้แต่โบราณ ๙ ประโยค ทุกรายละเอียดในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “อธิบายเรื่องการสอบพระปริยัติธรรม”, ใน **ชุมนุมพระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ** (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณกิจ (๑๙๙๑) จำกัด, ๒๕๔๓), หน้า ๓๙๙-๔๑๔.

การส่งเสริมการศึกษาของพระภิกษุสามเณรที่สำคัญคือ การจัดสอบพระปริยัติธรรม ซึ่งการจัดสอบพระปริยัติธรรมใน รัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ นั้นไม่มีการกำหนดเวลาที่แน่นอนนานๆ เมื่อมีพระภิกษุที่เล่าเรียนถึงภูมิรู้จะเป็นเปรียญได้จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการสอบพระปริยัติธรรมครั้งหนึ่ง ครั้นถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า การเล่าเรียนเจริญขึ้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กำหนดการสอบพระปริยัติธรรม ๓ ปีครั้งหนึ่ง ซึ่งใช้เป็นแบบต่อมาในรัชกาลที่ ๔ จนถึงในรัชกาลที่ ๕ ^{๒๕}

นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งเสริมการเรียนพระปริยัติธรรมโดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จ้างอาจารย์บอกพระปริยัติธรรมทุกพระอารามหลวง และยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างแก่งเงินขึ้นที่ข้างหอพระปริตรในบริเวณพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เพื่อเป็นที่ศึกษาพระปริยัติธรรม ต่อมาเมื่อมีพระภิกษุสามเณรเข้ามาศึกษาพระปริยัติธรรมมากขึ้นจนที่แก่งไม่พอ จึงให้ย้ายการบอกพระปริยัติธรรมไปที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ซึ่งพระสงฆ์ที่เป็นเปรียญจะได้รับพระราชทานสิทธิพิเศษต่างๆ เป็นการกระตุ้นให้พระสงฆ์ตั้งใจศึกษาพระปริยัติธรรมอย่างตั้งใจ พระราชพงศาวดารกล่าวไว้ว่า

“...ในแผ่นดินนั้น พระสงฆ์สามเณรอุตสาหะเล่าเรียนพระไตรปิฎกทั้งในกรุงนอกกรุงและหัวเมืองเป็นอันมาก ถึงคราวไล่หนังสือ พระสงฆ์สามเณรก็ได้เป็นเปรียญเอก โท ตรี คราว ๑ เป็นอันมาก ถ้าพระสงฆ์ที่ได้แปลพระคัมภีร์เป็นเปรียญและพระเปรียญได้เลื่อนเป็นพระราชาคณะแล้ว ญาติโยมที่ตกทุกข์ได้ยากเป็นไพร่หลวงไพร่สมอยู่ก็ดี โปรดยกพระราชทานให้เป็นโยมสงฆ์ ถ้าลาสิกขาบทแล้วจะไปทำราชการอยู่กรมใดก็โปรดให้ตามใจสมัคร...” ^{๒๖}

จากการที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ความสำคัญและทรงส่งเสริมการศึกษาส่งผลให้สมัยนี้มีผู้แต่งหนังสือแบบเรียนและหนังสือสำหรับเด็กขึ้นจำนวนหนึ่งเพื่อใช้สอนในสำนักเรียนของตน ^{๒๗} ได้แก่ กาพย์พระไชยสุริยา ^{๒๘} ทศมุลเสื่อโค ^{๒๙} ประถม กข ประถม ก กา และประถมมาลา มีทั้งแต่งขึ้นใหม่เลียนแบบของเดิม และแต่งขึ้นมาใหม่

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๑.

^{๒๖} เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, หน้า ๑๔๖.

^{๒๗} ตำราเรียนหรือหนังสือเรียนของกุลบุตรไทยสมัยก่อนเท่าที่ปรากฏหลักฐานสืบค้นไปได้ไกลที่สุด คือ สมัยอยุธยาหนังสือ “จินตามณี” ซึ่งพระโหราธิบดีเรียบเรียงขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช นับเป็นหนังสือแบบเรียนเล่มแรกที่นิยมใช้กันในสมัยนั้นสืบต่อมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จินตามณีของเก่ามุ่งจะใช้เป็นตำราในการประพันธ์มากกว่าจะเป็นตำราอ่านเขียนโดยตรง แม้จะอธิบายเกี่ยวกับอักษรศัพท์ การใช้พยัญชนะบางตัว เช่น ศ ษ ส การจำแนกอักษร ๓ หมู่ ฯลฯ ไว้ในตอนต้นก็ตาม ยังเห็นได้ชัดเจนว่าเพื่อประโยชน์ในการแต่งคำประพันธ์ เพราะจะมีคำอธิบายบางตอนว่า ผู้ใดจะเขียนกาพย์กลอนควรเรียนรู้อะไรเหล่านี้ ส่วนเนื้อหาตอนที่สองนั้นเป็นเรื่องการแต่งกาพย์ กลอน โคลง ฉันท์โดยเฉพาะ ที่สำคัญคือผู้แต่งจินตามณีกล่าวไว้

ที่สำคัญคือ หนังสือแบบเรียนต่างๆ ดังกล่าวข้างต้นมีการแต่งให้เหมาะสมกับเด็กแต่ละระดับ ซึ่งในสมัยก่อนหน้านี้ไม่เคยปรากฏหลักฐานมาก่อน เช่น เรื่องกาพย์พระไชยสุริยา และทศมูเลศโค ผูกเรื่องเป็นนิทาน หนังสือประถม ก กา มุ่งสอนอักขรวิธีการอ่านเขียนภาษาไทยเบื้องต้นแก่เด็กอย่างแท้จริง การผูกค่างลอนใน “ประถม ก กา” ใช้ค่าง่ายๆ บรรยายสิ่งใกล้ตัวเด็ก เช่น สภาพการศึกษาในขณะนั้น การปรนนิบัติอาจารย์ คติธรรมสอนใจ และธรรมชาติวิทยาใกล้ตัว ลักษณะเหล่านี้ช่วยให้เด็กท่องจำได้ง่าย และมีความกระตือรือร้นในการเล่าเรียนหนังสือมากขึ้น ในขณะที่หนังสือประถมมาลา อธิบายหลักการเขียนภาษาไทย หลักไวยากรณ์บาลี และหลักการแต่งคำประพันธ์ ส่วนหนังสือประถม ก กา แจกลูกค่างได้นำแบบแผนจากหนังสือจินตามณี ของพระโหราธิบดีมาปรับปรุงให้ง่ายกว่าเดิม ทั้งยังแต่งคำประพันธ์ประกอบเป็นตอนๆ เพื่อช่วยให้ผู้เรียนอ่านหนังสือแตกฉานขึ้นด้วย

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๒ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทเมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นแต่งแบบเรียนจินตามณีขึ้นมาใหม่ทรงมีพระราชประสงค์ให้ใช้เป็นตำราในการแต่งคำประพันธ์สำหรับพระราช

อย่างชัดเจนว่า แต่งโดยยึดตำราวุดโตทัยเป็นหลัก ดูรายละเอียดใน **จินตามณี ฉบับหมอบรัดเล**, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๖) และกุสุมา รัชมณี,

ลักษณะเฉพาะของวรรณคดีสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๙.

^{๒๘} สุนทรภู่แต่งกาพย์พระไชยสุริยาเมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๓๘๓-๒๓๘๕ ขณะที่อยู่วัดเทพธิดาราม เพื่อให้กุลบุตรใช้ฝึกอ่าน โดยผูกเรื่องเป็นนิทาน และสอนการแจกลูกคำศัพท์ในมาตราต่างๆ โดยเริ่มจากแม่ ก กา กน กง กก กค กบ กม เกย ตามลำดับ กาพย์พระไชยสุริยาเป็นแบบเรียนที่ได้รับความนิยมและรู้จักกันเป็นอย่างดี ในสมัยรัชกาลที่ ๕ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ได้นำเอาเรื่องกาพย์พระไชยสุริยามาอ้างอิงไว้ในแบบเรียนมูลบทบรรพกิจเพื่อเป็นค่างลอนสำหรับอ่านเทียบศัพท์ในแม่สะกด ก กา จนถึงเกย ดูรายละเอียดใน

นियะดา เหล่าสุนทร, **เอกสารประกอบการประชุมเชิงวิชาการ เรื่อง ภูมิปัญญาของคนไทย: ศึกษาจากแบบเรียนภาษาไทยและตำราพิไชยสงคราม** (ขอนแก่น: หจก. โรงพิมพ์คลังนานาวิทยา, ๒๕๔๓), หน้า ๗๘.

^{๒๙} สันนิษฐานหมื่นพรหมสมพัตรสร (มี) เป็นผู้แต่งเรื่องนี้ ในขณะที่ยังเป็นพระภิกษุ เพื่อใช้สอนลูกศิษย์ในกุฏิของท่านให้ฝึกอ่านก่อน จากนั้นเมื่อลาสิกขาบทจนรับราชการย้ายจากมหาดเล็กข้างเขียนมาเป็นอาลักษณ์แล้ว จึงได้ปรับปรุงข้อความของกาพย์ตอนต้นเพื่อถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อถวายพระอักษรพระเจ้าลูกเธอตามรับสั่ง ดูรายละเอียดใน สุดภณ จังกาจิตต์, “ความนำ”, ใน **ทศมูเลศโค ของหมื่นพรหมพัตรสร (มี)**, หน้า ๒.

^๓ สันนิษฐานว่าพระเทพโมลี (ผึ้ง) วัดราชบูรณะ แต่งขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่งเป็นคำประเภทกาพย์และโคลง อธิบายหลักการเขียนภาษาไทย หลักไวยากรณ์ภาษาบาลี และหลักการแต่งคำประพันธ์

โอรสและชนทั้งปวง^{๓๐} จินตามณีฉบับนี้ มักนิยมเรียกกันโดยทั่วไปว่า จินตามณี เล่ม ๒ เพราะเป็นการแต่งต่อจากจินตามณีฉบับพระโหราธิบดีซึ่งถือเป็นเล่มแรก

ในการแต่งจินตามณีนั้น กรมหลวงวงษาธิราชสนิททรงเลียนแบบอย่างไร้จากจินตามณีของเก่า(ฉบับความพ้อง) หากแต่ทรงแก้ไขให้กะทัดรัดและเข้าใจความได้ง่ายขึ้น กรมหลวงวงษาธิราชสนิทได้ทรงอธิบายเรื่องต่างๆ อย่างละเอียดและเป็นขั้นตอน เรื่องใดที่จินตามณีเล่มเดิมมิได้กล่าวอย่างเพียงพอ ก็ทรงเพิ่มเติมให้ครบถ้วน นอกจากนี้ ยังได้ทรงพระราชนิพนธ์โคลงสุภาพิตและโคลงกระทู้อีกหลายบทไว้ในตอนท้ายของจินตามณี เพื่อให้เป็นแบบอย่างการประพันธ์ และเพื่อพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นบทสอนใจคนทั่วไป

จากหลักฐานดังกล่าวข้างต้น แสดงให้เห็นว่า ชนชั้นปกครองโดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับการศึกษาและวิชาความรู้ ส่งผลให้เกิดความตื่นตัวทางการศึกษาขึ้นในสังคมระดับหนึ่ง พระราโชบายเบื้องต้นแรกในการรับมือกับกระแสวัฒนธรรมตะวันตกที่หลั่งไหลเข้ามาจึงเป็นการวางรากฐานทางความรู้ ที่เกี่ยวข้องกับความคิดความเชื่ออันเป็นรากฐานสำคัญทางสังคมและวัฒนธรรมให้แก่ประเทศ

๔.๑.๒ การรวบรวม ชำระ และแต่งตำราความรู้ของบ้านเมือง

สิ่งสำคัญอย่างหนึ่งในการวางรากฐานทางด้านความรู้คือการปรับปรุงชำระความรู้ที่มีอยู่เดิมให้ถูกต้องสมบูรณ์เหมาะสมกับกาลสมัย อันเป็นผลมาจากการหลั่งไหลเข้ามาของวัฒนธรรมตะวันตก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการปรับปรุงหรือชำระความรู้ที่มีอยู่เดิมให้ถูกต้องสมบูรณ์ ครั้งสำคัญของบ้านเมือง ตำราต่างๆ ที่ได้รับการชำระในสมัยนี้มีมากมาย สามารถแบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภทคือตำราทางพระพุทธศาสนา และตำราสำหรับบ้านเมือง ดังรายละเอียด

ก. ตำราทางพระพุทธศาสนา

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างแรงกล้า พระพุทธศาสนาในรัชสมัยของพระองค์จึงเจริญรุ่งเรืองเป็นอย่างมาก มีทั้งการบูรณะปฏิสังขรณ์และสร้างพระอารามต่างๆ และมีการชำระตำราทางพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก ตำราสำคัญที่ชำระในสมัยนี้ได้แก่ พระปฐมสมโพธิกถา ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก^{*} ดังรายละเอียด

^{๓๐} กุสุมา รัชสมัย, ลักษณะเฉพาะวรรณคดีสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๙.

^{*} พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แต่งมหาเวสสันดรชาดก ๑๑ กัณฑ์ ยกเว้นกัณฑ์มัทรี กับมหาพน

พระปฐมสมโพธิกถา^{๓๑} พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสดับเรื่องปฐมสมโพธิที่พระสงฆ์ถวายเทศน์ในวันออกพรรษา ทรงมีพระราชดำริว่า เหตุการณ์บางตอนสับสนจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นไกรสรวิชิตทรงอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสแต่เมื่อครั้งทรงดำรงพระยศกรมหมื่นนุชิตชิโนรส พระสมณฉายา สุวณฺณรังสี วัดพระเชตุพนฯ ให้ทรงชำระ ได้ทรงชำระตั้งแต่เดือนปี พ.ศ. ๒๓๘๗ สำเร็จบริบูรณ์ในวันแรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๗ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๘๘

^{๓๑} พระปฐมสมโพธิได้รับความนิยมนิยมจากพุทธศาสนิกชนอย่างแพร่หลายทั้งในล้านนา อโยธยา พม่า ลาว เขมร และมอญ เป็นการรวบรวมเรื่องพุทธประวัติจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และปกรณ์ต่างๆ เข้าด้วยกัน เป็นบันทึกเหตุการณ์สำคัญในพระพุทธศาสนาตั้งแต่เริ่มต้นประวัติความเป็นมาของพระพุทธเจ้าตั้งแต่ก่อนประสูติ การเสด็จออกผนวช การบำเพ็ญเพียร ตรัสรู้ การประกาศศาสนา จนถึงปรินิพพาน และหลังจากพุทธปรินิพพาน

นักปราชญ์ในแต่ละสมัยมีการแต่งเพิ่มเติมเนื้อหาอย่างต่อเนื่อง ทำให้ปฐมสมโพธินี้มีรูปลักษณ์อย่างที่เห็นในปัจจุบัน และดูเหมือนว่าทุกบริเวณ จะแต่งขึ้นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ปฐมสมโพธิจึงสมควรได้รับการเรียกขานว่าเป็นพุทธประวัติแบบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อนึ่งวรรณคดีดั้งเดิมทางพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับพุทธประวัติ ซึ่งเล่าชีวิตของพระพุทธเจ้าตั้งแต่ประสูติจนถึงดับขันธปรินิพพานมีอยู่น้อยมาก เนื้อเรื่องส่วนใหญ่จะจบลงเมื่อพระพุทธองค์ตรัสรู้แล้ว หรือเมื่อทรงแสดงปฐมเทศนา ณ เมืองพาราณสี เช่น นิทานกถา (ชาติกัฏฐสูวณณาเบื้องต้น) ภาษบาลี จบลงแค่ตอนอนาถบัตถิต เศรษฐีสร้างวัดเชตวันถวายแด่พระพุทธเจ้า ณ วัดแห่งนั้นพระพุทธองค์ได้ทรงเล่าเรื่องอดีตชาติให้พระสาวกฟัง ลลิตวิสตระ คัมภีร์ฝ่ายมหายานจบลงที่ปฐมเทศนา ณ เมืองพาราณสี และพุทธจริต ของอัสวโฆษ จบลงด้วยตอนพิชิตมารและตรัสรู้

ปฐมสมโพธิเก่าที่สุดที่พบแต่งขึ้นในล้านนา มีเพียง ๙ ปริจเฉท เป็นพุทธประวัติในช่วงต้นเริ่มตั้งแต่พระโพธิสัตว์จุติจากสวรรค์ชั้นดุสิตมาอุปบัติในพระครรภ์ของพระนางสิริมหามายา จนตรัสรู้ และทรงแสดงธรรมจักกัปปวัตนสูตรโปรดปัญจวัคคีย์ ต่อมาในสมัยอยุธยาได้มีการแต่งเพิ่มอีก ๘ ปริจเฉท รวมกับของเดิมเป็น ๑๗ ปริจเฉท

ครั้นถึงสมัยรัตนโกสินทร์ปฐมสมโพธิได้รับการปรับปรุงเพิ่มเติมจากของเดิมกล่าวคือ ในสมัยรัชกาลที่ ๑ มี ๑๘ ปริจเฉท เนื้อหาเพิ่มขึ้นอีก ๑ ปริจเฉท คือเป็นเหตุการณ์ตอนต้นกำเนิดศากยวงศ์ และการวิวาหมงคลของพุทธบิดากับพุทธมารดา คือพระเจ้าสุทโธทนะและพระนางสิริมหามายา และหลังจากนั้นประมาณรัชกาลที่ ๑-๓ เพิ่มเป็น ๒๒ ปริจเฉท เนื้อหาที่เพิ่มขึ้นอีก ๔ ปริจเฉท คือ อภิสุมิตตกถา ปริจเฉทที่ ๑๒ ก พิมพาภิลาปกถา ปริจเฉทที่ ๑๖ ก เทโวโรหนะกถา ปริจเฉทที่ ๑๘ และธาดุนิพพานกถา ปริจเฉทที่ ๒๒ ดูรายละเอียดในพระมหาสุรพล สิงศิริรัตน์, **ปฐมสมโพธิ ปริจเฉทที่ ๑-๗ : การตรวจชำระและศึกษาเชิงวิเคราะห์**, วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาบาลีและสันสกฤต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑. คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน จัดพิมพ์ประกาศพระเกียรติคุณสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ๙-๑๑ ธันวาคม ๒๕๔๒) และยอร์ช เซเดส์, “พุทธประวัติฉบับอินโดจีน : ปฐมสมโพธิ”, ใน **ยอร์ช เซเดส์กับตะวันออกศึกษา รวมบทความแปล**, แปลโดย ประหยัด นิชลาพันธ์ (กรุงเทพมหานคร: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, ๒๕๕๒), หน้า ๘๗-๑๐๒.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงชำระตัดเติมและแทรกข้อความเข้าไปอีก ๘ ปริเฉท จึงกลายเป็น ๓๐ ปริเฉท แล้วทรงถอดความจากภาษาบาลีมาทรงพระนิพนธ์ปฐมสมโพธิกถา ฉบับภาษาไทยขึ้น มี ๒๙ ปริเฉท เพราะทรงรวมวิวาทมงคลกถาบุพพภาค ปริเฉทที่ ๑ กับวิวาทมงคลกถา ปัจฉิมภาค ปริเฉทที่ ๒ เข้าด้วยกันตามฉบับรัตนโกสินทร์ของสมเด็จพระพนรัตน์ ผู้เป็นอาจารย์

สิ่งที่น่าสนใจ คือ ปฐมสมโพธิฉบับสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงถอดข้อความภาษาบาลีมาเป็นภาษาไทย ในรัชสมัยต่อมา มีปฐมสมโพธิฉบับภาษาไทยอื่นๆ เกิดขึ้นอีกหลายสำนวน ได้แก่ ปฐมสมโพธิกถา ของสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) ฉบับ ๑๐ กัณฑ์ และ ๓ กัณฑ์ ซึ่งแต่งขึ้นในรัชกาลที่ ๔ เพื่อใช้เทศน์ในวันวิสาขบูชาให้จบภายในวันเดียว ปฐมสมโพธิ มหาปธานทศกิริยา ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฤทธิ) วัดอรุณราชวราราม เมื่อครั้งยังเป็นพระธรรมไตรโลกาจารย์ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ และปฐมสมโพธิ ของพระมหาเถระ ๓๐ รูป แต่งถวายเทศน์ตามพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีพระราชประสงค์จะฟังเทศน์ปฐมสมโพธิที่เป็นสำนวนของพระเถระในรัชสมัยของพระองค์

ข. ตำราสำคัญของบ้านเมือง

ได้แก่ ตำราพิไชยสงคราม โคลงโลกนิติ กฤษณาสมน้องคำฉันท์ สุภาสิตพระร่วง ตำรับทำวศรีจุฬาลักษณ์ ดังรายละเอียด

ตำราพิไชยสงคราม^{๓๒} ยังคงมีบทบาทสำคัญ และเป็นตำราหลักที่ใช้ในการปกครองแผ่นดิน หลังจากขึ้นครองสิริราชสมบัติได้ประมาณหนึ่งปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการตรวจสอบชำระตำราพิไชยสงครามครั้งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๘

^{๓๒} ตำราพิไชยสงครามมีเนื้อหาเกี่ยวกับแบบแผนการรบในสมัยโบราณที่ให้ความรู้ด้านกลยุทธ์ต่างๆ ในการสู้รบแก่พระมหากษัตริย์ และทหารผู้เป็นกำลังสำคัญของประเทศโดยประสมประสานวิชาความรู้สาขาต่างๆ ที่เป็นภูมิปัญญาของบรรพชนสอดแทรกไว้เพื่อสร้างความได้เปรียบสร้างขวัญและกำลังใจแก่กองทัพ เช่นความรู้เรื่องยุทธศาสตร์ ยุทธวิธี

ความรู้ในตำราพิไชยสงครามมีมากมายหลากหลายได้แก่ กลศึก การดำเนินศึก การจัดรูปแบบกองทัพ การยกเข้าตี วิธีแก้ไขกลศึกแต่ละกรณี ไหศาสตร์แขนงต่างๆ การดูฤกษ์เบ็องบน เช่น การดูเมฆ ดวงดาว และนิมิตร้าย-ดีต่างๆ ตลอดจนขนบธรรมเนียมราชการอันได้แก่ พระราชภารกิจของพระมหากษัตริย์ จริยธรรม และหน้าที่ของข้าราชการสำนักทั่วไป พระราชพิธีและพิธีกรรมสำคัญที่พระมหากษัตริย์พึงกระทำเพื่อความเป็นสิริมงคลและสร้างกำลังใจแก่กองทัพ รวมไปถึงการคัดเลือกบุคคลที่เหมาะสมและมีคุณสมบัติเพียงพอเพื่อมาเป็นฐานกำลังในการสร้างกองทัพให้พร้อมเพรียงในการรบ โดยสอดแทรกการกระทำตามความเชื่อที่ตกทอดมายาวนานว่าจะเป็นสวัสดิมงคลแก่ชีวิตของลูกผู้ชายไว้ด้วย

โคลงโลกนิติ^{๓๓} เมื่อครั้งปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ในพ.ศ. ๒๓๗๔ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร^{*} ทรงชำระโคลงโลกนิติสำนวนเก่าให้ถูกต้องตามพระบาลี ซึ่งผู้ชำระทรงใช้โคลงโลกนิติสำนวนเก่าเป็นต้นแบบ แล้วทรงแก้ไขปรับปรุงเปลี่ยนคำ เปลี่ยนความบ้างตามความเหมาะสม

เนื้อหาของโคลงโลกนิติว่าด้วยแนวทางในการปฏิบัติตนให้ประสบความสำเร็จในชีวิต ได้แก่ คำสอนในด้านต่างๆ เช่น การคบหาสมาคมกับคนดีและคนชั่ว ธรรมชาติของสตรี มิตร และศัตรู ความเป็นบัณฑิต เป็นต้น

โคลงโลกนิติคงจะเป็นที่นิยมของผู้คนในสมัยนั้น เพราะในระยะเวลาใกล้เคียงกันคือ ในปี พ.ศ. ๒๓๘๕ ได้ปรากฏโคลงโลกนิติอีกสำนวนหนึ่งซึ่งแต่งเป็นคำฉันท์ เป็นผลงานนิพนธ์ของขุนสุวรรณสารวัต

กฤษณาสอนน้องคำฉันท์^{๓๔} เป็นวรรณคดีเรื่องหนึ่งที่จารึกติดไว้บนผนังด้านในศาลาหน้าพระมหาเจดีย์หลังเหนือ ภายในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ดูรายละเอียดใน ชาญชัย วรรณวงศ์, “การศึกษาวิเคราะห์สงครามไทยรบพม่า เฉพาะเรื่องยุทธศาสตร์และยุทธวิธี ทางทหาร พ.ศ. ๒๓๑๐” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗). และ **ตำราพิชัยสงคราม ฉบับรัชกาลที่ ๑** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕).

^{๓๓} โคลงโลกนิติเป็นสุภาษิต หรือคำสอนซึ่งได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายมากที่สุดเรื่องหนึ่งในสังคมไทย เชื่อว่าตั้งแต่สมัยอยุธยา ดังจะเห็นได้จากโคลงโลกนิติสำนวนเก่าที่มีอยู่หลายสำนวนในสมัยรัตนโกสินทร์

ดูรายละเอียดใน นิยะดา เหล่าสุนทร, “โคลงโลกนิติ”, **สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคกลาง เล่ม ๓**, หน้า ๑๒๑๑. และสถาบันภาษาไทย, กรมวิชาการ, กระทรวงศึกษาธิการ, **โคลงโลกนิติ พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๓๓. หนังสือชุดวรรณกรรม ภาษิตและคำสอน), หน้า ๔๘-๕๐.

โคลงโลกนิติ พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร กรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการ ได้ชำระสอบทานและจัดพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกเมื่อพ.ศ. ๒๔๔๗ (ร.ศ. ๑๒๓) ใช้สำหรับเป็นแบบเรียนของนักเรียนใช้ชื่อเรื่องว่า “หนังสือสอนอ่านจินตกรรมวินิพนธ์ สุภาษิตโคลงโลกนิติคำโคลง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระยาเดชาดิศร ทรงชำระของเก่า” มีทั้งสิ้น ๔๐๘ บท ซึ่งรวมโคลงนำ ๒ บท และเป็นโคลงที่ซ้ำกันอยู่ ๕ บท กับโคลงส่งท้ายอีก ๒ บท ที่น่าสนใจในการตีพิมพ์ในครั้งนั้นคือ กรมศึกษาธิการได้นำโคลงที่พบในแผ่นศิลาจารึกที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ซึ่งมีได้ซ้ำกับโคลง ๔๐๘ บท มาพิมพ์รวมไว้ข้างด้วยอีก ๓๐ บท

^{๓๔} กฤษณาสอนน้องสำนวนเก่าที่ปรากฏต้นฉบับในหอสมุดแห่งชาติมี ๒ ฉบับ คือฉบับพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ และฉบับพระยาราชสุภาวดีกับภิกษุอินทวิในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสิน แต่ทั้งสองฉบับนี้มีได้มี

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส แต่งใหม่ให้ดีกว่าเดิม เพราะของซึ่งเป็นสำนวนของพระราชสุภาและพระภิกษุอื่นซึ่งแต่งไว้เมื่อครั้งกรุงธนบุรีเป็นสำนวนโวหารแบบชาวบ้าน

สุภาชีวิตพระร่วง หรือบัณฑิตพระร่วง เป็นวรรณคดีเรื่องหนึ่งที่จารึกอยู่ที่ผนังด้านในศาลาหน้าพระเจดีย์หลังเหนือภายในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ตามพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สันนิษฐานว่าผู้นิพนธ์คือสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส โดยดัดแปลงมาจากประดิษฐฐานพระร่วงของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ^{๓๕}

เนื้อหาของสุภาชีวิตพระร่วงเป็นคำสอนแนะนำถึงแนวทางปฏิบัติของข้าที่มีต่อพระเจ้าอยู่หัว ข้าราชการผู้น้อยที่ต้องปฏิบัติตนต่อข้าราชการผู้ใหญ่ ศิษย์ต่ออาจารย์ มิตรต่อมิตร พ่อบ้านแม่เรือนต่อคนในครอบครัวและผู้ใกล้เคียง

ฉันทพิลาสิสอนน้อง^{*} เป็นวรรณคดีเรื่องหนึ่งที่จารึกติดไว้บนผนังในศาลาหน้าพระมหาเจดีย์หลังใต้ ภายในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม มีเนื้อหาใกล้เคียงกับโคลงพาสอนน้องที่แต่งขึ้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ คือเรื่องการรับราชการโดยเฉพาะผู้ที่รับใช้ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาท

ฉันทปริศนาอักษฎาพานร^{**} เป็นวรรณคดีเรื่องหนึ่งที่จารึกติดไว้ที่ผนังด้านในของศาลาหน้าพระมหาเจดีย์หลังใต้ ภายในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม มีเนื้อเรื่องคล้ายนิทาน เป็นข้อควรปฏิบัติสำหรับพระราชที่รุกขเทวาทั้งแปดนิมิตการเป็นวานรมารับใช้พระราชที่เหล่าอำมาตย์พร้อมใจกันเชิญเสด็จไปปล่อยทิ้งไว้ในกลางป่าเพราะทรงมีสติปัญญาต่ำทราวมไม่อาจบริหารบ้านเมืองได้ แต่หลังจากได้ฟังวานรทั้งแปดบรรยายความรู้กลับบังเกิดพระสติปัญญารู้หลักการในการปกครองบ้านเมืองแล้วจึงเสด็จกลับไปครองเมืองดังเดิมและนำความร่วมมือเป็นสุขมาสู่ไพร่ฟ้าประชาชน

ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์หรือเรื่องนางนพมาศ หรือเรื่องนางเวดดินพมาศ^{๓๖} เป็นตำราคำสอนความประพฤติของสนมกำนัลใน คู่กับกฤษณาสนอน้องคำฉันทซึ่งเป็นตำราสำหรับพระมหาด

ข้อความตอนหนึ่งตอนใดที่แตกต่างกันเลย ดูรายละเอียดในน้อมนิจ วงศ์สุทธิธรรม, **วรรณกรรมกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส** (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง), หน้า ๑๑๙.

^{๓๕} นิยะดา เหล่าสุนทร, "สุภาชีวิตพระร่วง", **สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคกลาง เล่ม ๑๔**, หน้า ๖๘๓๑-๖๘๓๒.

^{*} แต่งเป็นอินทริวิเชียรฉันท จำนวน ๓๔ บท และจบด้วยโคลงสุภาพกระทู้

^{**} แต่งเป็นอินทริวิเชียรฉันท จำนวน ๑๒๒ บท และจบลงด้วยโคลงสี่สุภาพ

^{๓๖} วรรณกรรมเรื่องนี้เชื่อว่าแต่งขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และส่วนหนึ่งน่าจะเป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเข้าพระทัยว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ อย่างไรก็ตาม น่าจะเป็นผลงานของเหล่านักปราชญ์ราชบัณฑิตในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมากกว่าจะเป็นผลงานทั้งหมดของ

จะเห็นได้ว่า เนื้อหาของตำราต่างๆ ที่ชำระหรือแต่งขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น มีลักษณะเป็นแนวทางปฏิบัติของบุคคลต่างๆ ในสังคม เช่น สนม พระมเหสี สตรีทั่วไป เจ้านายที่เป็นฆราวาส และบรรพชิต ขุนนาง และข้าราชการบริพาร เป็นต้น อาจจะทำให้เห็นถึงความพยายามของบ้านเมืองในการจัดระเบียบทางสังคม อันเป็นการจัดขบวนการของความสัมพันธ์ของกลุ่มคนในสังคม

๔.๒ การให้ความสำคัญต่อวัดในฐานะคลังความรู้ของสังคม: วัดพระเชตุพนฯ

ในอดีตวัดและสถาบันสงฆ์เป็นสถาบันหลักที่สำคัญของสังคมไทย เพราะวัดมีความผูกพันกับวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยอย่างแนบแน่นแยกกันไม่ออกตลอดมา วัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนและสังคม เป็นสถานที่ประกอบกิจกรรมต่างๆ มากมาย เช่น เป็นสถานที่ศึกษาปริยัติ และปฏิบัติธรรม ตลอดจนการแสดงพระธรรมเทศนา เป็นสถานที่ประกอบงานบุญ ประเพณี พิธีกรรม เทศกาลตรุษสารท เป็นสถานที่บันเทิง เป็นที่แสดงมหรสพ งานวัด เป็นแหล่งรวมงานช่าง และศิลปกรรม เป็นสถานพยาบาลเป็นแหล่งรวบรวมศิลปินเภสัช เป็นสถานที่ศึกษาของกุลบุตร เป็นต้น

การสร้างบ้านแปลงเมืองในระยะเริ่มแรกเมื่อสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีนั้น เป็นการสร้างความมั่นคง หรือสร้างความเป็นปึกแผ่นในการรวมรัฐ การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาเป็นแค่เพียงการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามให้เจริญรุ่งเรืองเหมือนเมื่อครั้งบ้านเมืองดี และเป็นการจัดระเบียบหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาให้เป็นระเบียบเรียบร้อย ซึ่งล้วนแล้วแต่ดำเนินการโดยพระมหากษัตริย์ เจ้านาย และขุนนางเป็นหลัก

๔.๒.๑ การสร้างวัดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการสร้างและบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามเป็นจำนวนมาก มีทั้งวัดเก่าที่มีมาแต่เดิม และสร้างขึ้นใหม่จำนวนหนึ่ง ถึงแม้ว่าเหตุผลในการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดในสมัยนี้ส่วนหนึ่งเป็นเพราะวัดที่ได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์มาตั้งแต่ครั้งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ครั้นล่วงมาถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงชำรุดทรุดโทรมไปตามกาลเวลา จึงจำเป็นต้องมีการบูรณะปฏิสังขรณ์ใหม่ครั้งใหญ่ในสมัยนี้ การสร้างวัดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีลักษณะแตกต่างไปจากในสมัยก่อนหน้าที่เห็นได้ชัดเจน คือ ผู้สร้างวัดมีหลากหลายกลุ่มขึ้น

การสร้างวัดวาอารามในสมัยก่อนหน้านี้นี้จำกัดอยู่เฉพาะกลุ่ม คือเป็นกลุ่มชนชั้นสูง หรือชนชั้นปกครองในสังคม ได้แก่ พระมหากษัตริย์ เจ้านาย และขุนนาง ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ

พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กลุ่มคนที่สร้างวัดมีหลากหลายกลุ่มขึ้น นอกจากเจ้านาย และขุนนางแล้ว คนชั้นกลางได้แก่ พ่อค้า และคหบดีสร้างวัดกันมากขึ้น

สาเหตุที่การสร้างและบูรณะปฏิสังขรณ์วัดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีมากกว่ารัชสมัยอื่นๆ มีหลายประการด้วยกัน ได้แก่ พระราชศรัทธาในพระบวรพุทธศาสนาส่วนพระองค์ จึงเป็นสาเหตุให้เจ้านายและขุนนางเลียนแบบอย่าง และความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจตั้งรายละเอียด

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชศรัทธาในพระพุทธรูปอย่างแรงกล้า ในส่วนการสร้างและบูรณะปฏิสังขรณ์วัดนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในพระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

“...การพระราชกุศลพระองค์ทรงปฏิสังขรณ์และสร้างพระอารามเป็นอันมาก เป็นจำนวนพระอารามที่ได้ทรงสร้างใหม่ ๔ พระอาราม มีวัดราชโอรสและวัดสุทัศน์เทพวรารามเป็นต้น ที่ทรงปฏิสังขรณ์ ๓๔ พระอาราม มีวัดพระศรีรัตนศาสดารามและวัดพระเชตุพนเป็นต้นที่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการสร้างก็พระราชทานทุนช่วย สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก...”^{๓๓}

วัดที่ทรงสร้างใหม่มี ๓ วัด คือ วัดเทพธิดาราม วัดราชนันทาราม วัดเฉลิมพระเกียรติวรวิหาร ที่รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวว่ามี ๔ วัด หมายถึงถึงราชโอรสอาราม ซึ่งบูรณะทั้งหมดเหมือนสร้างใหม่ทั้งวัด และเป็นวัดประจำรัชกาล

วัดที่เกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อาจจำแนกได้เป็น วัดประจำรัชกาล วัดที่ทรงสถาปนา วัดที่ทรงบูรณปฏิสังขรณ์ วัดที่ทรงอุปการะและปฏิสังขรณ์^{๓๔}

วัดที่ทรงปฏิสังขรณ์ได้แก่ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม วัดอรุณราชวราราม วัดกลางวรวิหาร (วัดกลางเมืองสมุทรปราการ) วัดนางนองวรวิหารวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ วัดโมลีโลกยารามราชวรมหาวิหาร วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร วัดราชสิทธิาราม วัดศาลาปูนวรวิหาร วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร วัดสุทัศน์เทพวรารามราชวรมหาวิหาร วัดสุวรรณดาราราม วัดสังกระยา

วัดที่ทรงอุปการะและปฏิสังขรณ์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากมีพระราชศรัทธาสถาปนาพระอารามขึ้นใหม่ และทรงบูรณะปฏิสังขรณ์พระอารามเก่าที่สมเด็จพระบูรพมหากษัตริยาธิราชเจ้าในอดีตได้ทรงสร้างขึ้นไว้ให้บริบูรณ์เป็นที่เจริญศรัทธาแล้ว

^{๓๓} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๙๒-๙๓.

^{๓๔} ดูรายละเอียดใน “วัดในรัชกาลที่ ๓”, สารานุกรมพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑, หน้า ๑๖๑-๒๒๒.

ยังมีเจ้านาย ขุนนาง และคหบดีพากันเลื่อมใส พากันสร้างวัดแล้วน้อมเกล้าฯ ถวายเป็นพระราชกุศลทรงรับไว้เป็นพระอารามหลวง จำนวนกว่า ๓๐ วัด^{*}

จากการที่การสร้างวัดได้รับการสนับสนุนอุปถัมภ์จากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่งผลให้เกิดความนิยมการสร้างวัดขึ้นโดยทั่วไปในสังคม ทั้งในกลุ่มเจ้านาย ขุนนาง และลงมาถึงกลุ่มพ่อค้า คหบดี และชาวบ้านโดยทั่วไป ซึ่งสาเหตุหนึ่งเกิดจากความมั่งคั่งในทางเศรษฐกิจดังที่กล่าวมาแล้วในข้างต้น

นอกจากวัดหลวงที่ได้รับการอุปถัมภ์จากพระมหากษัตริย์ เจ้านาย และขุนนาง ยังพบว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัววัดราษฎร์เกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก เช่น วัดใหม่ยายแพ่ง(วัดคณิกาผล) วัดนายโรง วัดช่างแสง(วัดชัยมงคล) เป็นต้น

การใช้วัดเป็นศูนย์กลางในการเผยแพร่ความรู้ทางโลกของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวปรากฏหลักฐานมาตั้งแต่เมื่อครั้งยังทรงดำรงพระยศพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ คือเมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๓๖๓ ทรงคุมกองทัพออกไปขัดตาทัพพม่าที่ด่านพระเจดีย์สามองค์ เมืองกาญจนบุรี เมื่อเคลื่อนกองทัพออกจากกรุงนั้นเสด็จพระราชดำเนินผ่านวัดจอมทอง ซึ่งเป็นวัดโบราณมาตั้งแต่สมัยอยุธยา เมื่อเสด็จยาตราทัพกลับพระนครได้ทรงปฏิสังขรณ์วัดจอมทองทั้งวัด โปรดให้สร้างโบสถ์วิหาร และเสนาสนะต่างๆ กับให้ตกแต่งประดับลวดลายตามแบบอย่างศิลปะที่ทรงมีพระราชดำริขึ้นใหม่เป็นศิลปกรรมแบบจีน เรียกกันว่า “ศิลปะแบบพระราชนิยม” มีลักษณะเด่นคือ หน้าจั่วไม่มีช่อฟ้า ใบระกาหางหงส์ หน้าบันตกแต่งประดับด้วยกระเบื้องเคลือบทำด้วยลวดลายกระบวนจีน เจดีย์เปลี่ยนรูปทรงเป็นเถระ เป็นต้น เมื่อสร้างส่วนสำคัญของวัดแล้วเสร็จได้ถวายเป็นพระอารามหลวง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามพระอารามใหม่ว่า “วัดราชโอรส” อันหมายถึงวัดที่พระราชโอรสทรงปฏิสังขรณ์

ตำราयाที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จารึกไว้ในวัดราชโอรสในครั้งนั้นเป็นสิ่งสำคัญที่แสดงให้เห็นการเผยแพร่ความรู้สู่ชุมชนโดยใช้วัดเป็น

* วัดกัลยาณมิตรวรมหาวิหาร วัดกาญจนสิงหาศน์วรวิหาร วัดคฤหบดี วัดคูหาสวรรค์ วัดคงคารามวรวิหาร วัดเครือวัลย์วรวิหาร วัดจักรวรรดิราชาวาสวรมหาวิหาร วัดจันทารามวรวิหาร วัดชนะสงครามวรมหาวิหาร วัดดุสิตารามวรวิหาร วัดทองธรรมชาติวรวิหาร วัดหนึ่งวรวิหาร วัดนาคกลาง วัดบพิตรพิมุขวรวิหาร วัดบวรเมณฑลาชวรวิหาร วัดปริณายกวรวิหาร วัดปากน้ำภาษีเจริญ วัดปทุมคงคาราชวรวิหาร วัดพระยาทำ วัดภคินีนาถวรวิหาร วัดมหารณพารามวรวิหาร วัดรังษีสุทธาวาส วัดราชบุรณะราชวรวิหาร วัดรัษฎากรฐานาราชวรวิหาร วัดราชาธิวาสราชวรวิหาร วัดสังเวชวิศยารามวรวิหาร วัดสัมพันธวงศารามวรวิหาร วัดสุวรรณารามราชวรวิหาร วัดเศวตฉัตรวรวิหาร วัดอมรินทารามราชวรวิหาร วัดอัมพรสวรรค์วรวิหาร วัดอัมพวันเจติยาราม วัดบวรนิเวศวิหาร

ศูนย์กลาง เรียกกันในปัจจุบันว่า ตำรายาวัดราชโอรสอารามราชวรวิหาร^{๓๙} ตำรายานี้จัดเป็น ลักษณะการสร้างงานแบบนอกอย่างอีกรูปแบบหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง ริเริ่มให้มีขึ้นในบ้านเมือง เนื่องจากเป็นตำราวิชาการซึ่งจัดไว้ในที่สาธารณะ เปิดโอกาสให้ ประชาชนทุกเพศทุกวัยเลือกศึกษาจดจำ นำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ทั้งต่อตนเอง และครอบครัวได้ ตามประสงค์อย่างกว้างขวางทั่วถึงทุกเวลา และก็น่าจะทรงเห็นว่า การสร้างตำราวิชาการไว้ในที่ สาธารณะเช่นนี้เป็นสิ่งที่มีคุณประโยชน์อย่างมหาศาล^{๔๐}

๔.๒.๒ จารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม^{๔๑}

ในปีพ.ศ. ๒๓๗๔ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ บุรณะปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามครั้งใหญ่ มูลเหตุพร้อมทั้งรายละเอียดในการในการ บุรณะปฏิสังขรณ์ในครั้งนี้ปรากฏในโคลงต้นสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า เจ้าอยู่หัว ของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสซึ่งทรงพระนิพนธ์แล้วเสร็จใน พ.ศ. ๒๓๘๘ กล่าวว่ ใน พ.ศ. ๒๓๗๔ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนิน ไปบำเพ็ญพระราชกุศลถวายผ้าพระกฐิน ณ วัดพระเชตุพนฯ ทรงเห็นว่าวัดชำรุดทรุดโทรม ปักหักพังเป็นอันมากจึงมีพระบรมราชโองการให้บุรณะปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ใหม่ทั้งพระ

^{๓๙} ตำรายาวัดราชโอรสฯ จารึกบนแผ่นหินอ่อนสี่เท้า รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาดกว้างยาวด้านละ ๓๓ เซนติเมตร มีจำนวน ๕๐ แผ่น แต่ละแผ่นมีอักษรจารึกด้านเดียว จัดเรียงบรรทัดทางมุมแหลม จำนวน ๑๗ บรรทัด จารึกเหล่านี้ติดประดับไว้ที่ผนังด้านนอกของระเบียงพระวิหารพระพุทธไสยาสน์จำนวน ๔๒ แผ่น และอยู่ที่ ผนังศาลารายหน้าพระอุโบสถ ๒ ศาลาๆ ละ ๔ แผ่น ในหนังสือวัดราชโอรสอารามราชวรวิหาร พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๑ หน้า ๖๙ กล่าวไว้ว่า ก่อนการบุรณะพระวิหารพระพุทธไสยาสน์ในปีพ.ศ. ๒๕๒๕ จารึกตำรายาวัดราช โอรสอารามราชวรวิหาร (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๑๘.

^{๔๐} ก่องแก้ว วีระประจักษ์, “พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว : พระเกียรติคุณทางศิลปวิทยา”, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕-๑๖.

^{๔๑} วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เดิมชื่อว่าวัดโพธาราม เป็นพระอารามเก่าแก่ที่สร้างมาตั้งแต่สมัย อยุธยาตอนปลาย เมื่อครั้งแรกสร้างคงเป็นเพียงแค่พระอารามธรรมดาพระอารามหนึ่งเท่านั้น ต่อมาเมื่อ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีโดยได้ย้ายราชธานีมาตั้ง ณ ฝั่ง ตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาส่งผลให้วัดโพธารามได้กลายเป็นวัดสำคัญ เนื่องจากเป็นวัดที่อยู่ติดกับ พระบรมมหาราชวัง ในปีพ.ศ. ๒๓๓๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ บุรณะปฏิสังขรณ์วัดโพธารามขึ้นใหม่ ใช้เวลาในการบุรณะปฏิสังขรณ์ถึง ๗ ปี ๕ เดือน ๒๘ วัน สิ้นพระราช ทรัพย์เท่าที่จำได้ ๙๕ ชั่ง ๑๑ ตำลึง พร้อมทั้งได้พระราชทานนามพระอารามใหม่ว่า “วัดพระเชตุพนวิมลมังคลา วาส” ดูรายละเอียดใน “จารึกเรื่องทรงสร้างวัดพระเชตุพน ครั้งรัชกาลที่ ๑” , ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, หน้า ๕๑-๕๔.

อาราม พร้อมทั้งให้จาริกสรรพวิชาไว้อีกด้วย^{๕๒} ซึ่งสิ่งสำคัญคือทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จาริกสรรพวิชาไว้ที่วัดโพธิ์

สรรพวิชา หรือความรู้ต่างๆ ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จาริกไว้ที่วัดพระเชตุพนฯ นี้เอง ได้กลายเป็นประเด็นให้นักวิชาการสาขาต่างๆ เช่น นักประวัติศาสตร์ นักการศึกษา เป็นต้น วิเคราะห์ตีความในแง่มุมต่างๆ ที่แตกต่างกันออกไป มีประเด็นสำคัญ ๒ ประเด็น คือ ประเด็นแรกได้รับการตีความจากนักวิชาการว่า พระราชประสงค์สำคัญที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมความรู้ด้านต่างๆ แล้วให้จาริกลงบนแผ่นศิลานั้น เพื่อให้วัดพระเชตุพนฯ เป็นแหล่งเรียนรู้ของประชาชนทั่วไป โดยไม่เลือกชั้นวรรณะ จนกระทั่งมีการกล่าวกันในสมัยหลังว่า วัดพระเชตุพนเป็นมหาลัยเปิดแห่งแรกของไทย ความคิดในลักษณะนี้มีปรากฏในงานทั่วไป ซึ่งน่าจะได้รับอิทธิพลมาจากพระมติของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพในพระนิพนธ์ค่านำหนังสือประชุมจาริกวัดพระเชตุพน ซึ่งจัดพิมพ์ครั้งแรกในงานพระราชทานเพลิงศพพระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชปดิวฑิตาเมื่อพ.ศ. ๒๔๗๒^{๕๓}

ประเด็นที่ ๒ ได้รับการตีความว่า จาริกวัดโพธิ์เป็นผลจากแรงผลักดันจากภายนอก อันเป็นผลมาจากการปะทะทางความคิดระหว่างชนชั้นผู้นำในสมัยนั้นกับกระแสวัฒนธรรมจากตะวันตกที่แพร่เข้ามา ซึ่งชนชั้นนำของสยามประเทศในขณะนั้นเห็นว่าไทยเองก็มีสรรพวิชาความรู้ด้านต่างๆ ครบถ้วนไม่ได้ด้อยไปกว่าความรู้ของชาวตะวันตกที่แพร่เข้ามาแต่อย่างใด จาริกวัดโพธิ์จึงเป็นเสมือนภาพตัวแทนแห่งความรู้ของไทย ในประเด็นนี้ นักวิชาการบางคนมีความเห็นว่า ชนชั้นนำโดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหวงหวัดกว่าความรู้แบบดั้งเดิมของไทยจะสูญหายไป พระองค์จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมความรู้ต่างๆ แล้วนำมาเก็บรักษาไว้ที่วัดพระเชตุพนฯ^{๕๔}

แต่เมื่อพิจารณาจากหลักฐานต่างๆ พบว่า การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จาริกสรรพวิชาต่างๆ ไว้ภายในวัดพระเชตุพนฯ น่าจะมีพระราชประสงค์

^{๕๒} “จดหมายเหตุ เรื่องการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ถอดจากโคลงต้นพระนิพนธ์กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส”, *ประชุมจาริกวัดพระเชตุพน*, หน้า ๕๗-๗๓.

^{๕๓} ดูรายละเอียดใน วิมลทกานต์ อัมพันแสง, *การจัดการศึกษาของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น: กรณีศึกษาประชุมจาริกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม*, ปรินิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๕๕.

^{๕๔} ดูรายละเอียดใน ทวีศักดิ์ เผือกสม, “การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๑,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐).

หลายอย่างที่สัมพันธ์สอดคล้องกันระหว่างความเชื่อแบบจารีตและกระแสความเปลี่ยนแปลงที่
 หลังไหลมาจากตะวันตก กล่าวคือ จารึกวัดพระเชตุพนฯ แสดงให้เห็นถึงการทรงบำเพ็ญทานใน
 การให้ความรู้กับประชาชนที่พระองค์ทรงบำเพ็ญมาตั้งแต่ครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่น
 เจษฎาบดีนทรโดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จารึกตำรายาไว้ที่วัดราชโอรสาราม และโคลง
 โลกนิติที่ชำระใหม่โดยกรมสมเด็จพระเดชาดิศรแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงความคิดของชนชั้นนำ
 ที่ให้ประชาชนโดยทั่วไปได้ศึกษาค้นคว้า ดั่งข้อความ

“...อัญชยมบรมนเรศ์เรือง	รามวงศ์
พระผ่านแผ่นไผททรง	สืบให้
แสงยั้งสิ่งสดับองค์	โอวาท
หวังประชาชนให้	อ่านแจ้งจำโคลง...” ^{๕๕}

ในขณะที่โคลงโลกนิตินั้นวนเกล้าแต่เพียงว่า

“...ทศนัชนอบน้อมมิ่ง	อุตมางค์
ไตรรัตน์จัดเบญจางค์	แจ่มพร้อม
จกพร้อมโลกนิติปาง	สดับแต่ เดิมพ่อ
อรรถอื่นอ้างเลิศล่อม	ต่างต้องคัมภีร์...” ^{๕๖}
“...ถวายกรรพุ่มเพียง	บวรมาลย์ มงแฮ
ไตรรัตน์เรียบไตรทวาร	เวียดเกล้า
โลกนิติสืบสาร	ของเก่า
เตือนจิตสาธุชนเข้า	คำชู่ใจ...” ^{๕๗}

การทำจารึกวัดพระเชตุพนฯ จึงน่าจะมีความหมายมากกว่า “...การลงมือจารึกลงบน
 แผ่นหินนี้แม้ว่าอาจจะไม่ใช่ครั้งแรก แต่ก็ปรากฏการณ์ที่ไม่ธรรมดา เพราะปกติโดยทั่วไปการ
 จารึกลงบนหินเป็นการประกาศให้คนทั่วไปหรือสาธารณะได้ทราบถึงเรื่องราวของการประกาศ
 อนุญาตให้มีหรือช้ยชนะจากการสงครามของผู้ที่สั่งให้จารึก ดังนั้นจารึกวัดพระเชตุพนฯ จึงมี
 ความพิเศษแปลกไปกว่าการจารึกอื่นๆ ตรงที่เป็นการประกาศ “วิชาความรู้ หรือศาสตร์ต่างๆ”
 ให้แก่สาธารณะชน นอกจากนี้การที่ในสมัยโบราณถือกันว่าความรู้เป็นทรัพย์สินสมบัติที่มีค่าจะต้อง
 หวงแหนรักษาและเก็บไว้เป็นความลับ, การนำความรู้ที่เคยเก็บไว้อ่านกันในสถานที่ส่วนตัวของคน
 บางกลุ่ม มาเปิดเผยให้อ่านในที่สาธารณะอย่างในวัด ก็ยิ่งทำให้จารึกวัดพระเชตุพนฯ มีสถานะ

^{๕๕} “โคลงโลกนิติ”, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓๘.

^{๕๖} ประชุมโคลงโลกนิติ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๘ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๑๔), หน้า ๑.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒.

ของความพิเศษมากยิ่งขึ้น...^{๔๘} เพราะได้มีจารึกตำรายาวัตราชโอรสารามที่จารึกขึ้นก่อนจารึกวัดพระเชตุพนฯ ถึงหนึ่งทศวรรษ และจารึกตำรายาและฤๅษีดัดตนที่วัดพระเชตุพนฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกซึ่งเป็นเหตุการณ์เมื่อสามทศวรรษก่อนหน้านี

ลักษณะของการจารึก

ในการพิจารณารายละเอียดต่างๆ เกี่ยวกับจารึกอย่างรอบด้าน เช่น สถานที่จารึก ขนบหรือจารีตของการสร้างสรรค์งานศิลปะ และเนื้อหาของจารึก เป็นต้น อาจจะทำให้เห็นถึงวัตถุประสงค์หรือเบื้องหลังในการที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จารึกสรรพวิชาไว้ในวัดพระเชตุพนฯ ได้ดีขึ้น

เมื่อพิจารณาจากเนื้อหา และสถานที่จารึกเรื่องราวความรู้ต่างๆภายในวัดพระเชตุพนฯ สามารถแบ่งออกได้เป็น ๒ ส่วนใหญ่ๆ

๑. รูปแบบทำตามจารีตที่สืบทอดกันมายาวนานได้แก่ การเขียนภาพจิตรกรรมบนฝาผนัง บนบานหน้าต่าง บานประตู คอซอง^{๔๙} ภายในพระอุโบสถ และพระวิหาร เนื้อหาส่วนใหญ่ที่เกี่ยวข้อกับพระพุทธศาสนา แต่มีเรื่องราวที่แตกต่างไปจากเดิม

การเขียนภาพจิตรกรรมหรือเรื่องราวตามจารีตเดิม ทำให้เรื่องราวที่เขียนหรือจารึกขึ้นเป็นเพียงพุทธบูชา หรือเป็นเพียงแค่สิ่งสวยงามประดับอาคารเท่านั้น ถ้ามองว่าสร้างขึ้นมาเพื่อให้ประชาชนได้เข้ามาศึกษาเล่าเรียนอาจจะไม่สามารถใช้ประโยชน์ได้อย่างแท้จริง ดังที่ผู้ตรวจสอบและคัดลอกจารึกในสมัยหลังได้กล่าวไว้ว่า

“...ผลของการตรวจสอบสถานที่ทุกแห่งในวัดเท่าที่จะทำได้ ทำให้ได้พบจารึกจำนวนมาก ที่มีได้ปรากฏในฉบับพิมพ์ครั้งแรก และครั้งที่ ๒ ดังเช่น เรื่องรามเกียรติ์(ร้อยแก้ว) นิทานสิบสองเหลี่ยม และอรรถกถาชาดก โดยเฉพาะจารึกเรื่องหลังนี้ปรากฏอยู่ที่คอซองของศาลาราย ๘หลังมีจำนวนประมาณ ๒๐๐ แผ่น การอ่านจารึกเรื่องนี้ ต้องปีนปายไปบนตำแหน่งของจารึกซึ่งมีความสูงกว่า ๕ เมตรขึ้นไป ลำพังความสูงไม่เป็นอุปสรรคมากเท่ากับการแผ้วเบาของอากาศที่หายใจตัวอักษรที่เลือนลงที่สุด ถึงแม้ว่าอุปกรณ์ส่องสว่างจะถูกนำขึ้นไปใช้ทุกประเภททุกชนิดแล้วก็ตาม...”^{๕๐}

^{๔๘} ทวีศักดิ์ เผือกสม, “ชาติพันธุ์วรรณนาใน จารึกวัดพระเชตุพนฯ บูรพคดีศึกษา, การเขียนตะวันตก, และ “ศิวิไลซ์เขตแดนใต้รัตนนาแอน” ใน คนแปลกหน้า นานาชาติของกรุงสยาม (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๖), หน้า ๑๐๙.

^{๔๙} ส่วนของเรือนที่ต่อตั้งแต่หัวเสาสุดขึ้นไปอีกชั้นหนึ่งถึงจันทัน พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒ (กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, ๒๕๔๖), หน้า ๒๓๕.

^{๕๐} นิยะดา เหล่าสุนทร, “คำชี้แจง”, ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๒.

และ

“...การคัดลอกจารึกนี้เป็นไปได้อย่างยากลำบาก เพราะอยู่ในที่สูง จารึกติดตามคอสองของผนังรอบศาลาชั้นล่างและชั้นบนชั้นล่างมีความสูงไม่มากนัก แต่ที่มีปัญหาคือชั้นบน ซึ่งมีความสูงจากพื้นศาลาประมาณ ๘ เมตร การอ่านจารึกแต่ละแผ่นต้องใช้ความพยายามอย่างยิ่งยวด ต้องใช้อุปกรณ์ในการช่วยปีนป่ายทุกชนิด บ้างครั้งต้องตั้งนั่งร้านเหล็ก อนึ่งจารึกอยู่ในที่สูงจำเป็นต้องใช้แสงสว่างแรงสูงเพื่อช่วยการอ่าน เพราะดวงไฟในศาลาอยู่ต่ำกว่าบริเวณจารึกมาก...^{๕๑}

ในส่วนนี้ การเขียนนี้เป็นไปตามอรรถาธิบายของช่าง ในรายการแบ่งด้านปฏิสังขรณ์ ถอดจากโคลงซึ่งผู้มีชื่อจารึกไว้เฉพาะโคลงนั้นๆ ได้แต่งไว้ระบุว่า “...พระครูอุดมสังวร พระครูลงเครื่องเป็นผู้ชี้ขาดช่างพระสงฆ์ พระครูวินัยธรเป็นผู้ร่างเรื่องตำนาน นายดีมหาดเล็กตรวจตราทั่วไปทั้งศาลารายภายนอกและภายใน อาลักษณ์เป็นผู้เขียนเรื่องตำนาน หมื่นนิพนธ์เป็นผู้ช่วยทุกศาลา ภาพใดที่ไม่เหมาะก็ให้เปลี่ยนแปลงใหม่...”^{๕๒}

แม้ว่างานในส่วนนี้จะป็นงานที่จะต้องเขียนหรือกระทำตามรูปแบบจาริตสืบต่อกันมา เช่น ภาพจิตรกรรมที่เขียนขึ้นจะต้องเขียนภายใต้แบบแผนประเพณีที่สืบทอดกันมา แต่พบว่ามีข้อแตกต่างที่ชัดเจน ๒ ประการ ประการแรกคือมีจารึกกำกับอธิบายใต้ภาพจิตรกรรมฝาผนังแต่ละเรื่อง ซึ่งไม่เคยมีมาก่อน ประการที่สอง คือภาพจิตรกรรมฝาผนังที่เขียนขึ้นมีพัฒนาการที่แตกต่างจากเดิมมีการเลือกสรรเรื่องปรัมปราแนวใหม่ นอกเหนือไปจากเรื่องราวในพุทธประวัติ ทศชาติ และไตรภูมิโลกสัตตฐานที่นำมาเขียน คือ เรื่องประวัติพระอรหันต์ ซึ่งเป็นเรื่องปรัมปราคติแนวใหม่ มีฉากของสังคมระดับล่าง ฉากมีความสมจริงที่มีรายละเอียด วาดอย่างละเอียดพิถีพิถัน เช่น สิ่งก่อสร้าง บ้านเรือนหลังคาแบบจีน กำแพงรั้วสุ่มทุ่มไม้ที่ตั้งใจให้เห็นว่าเป็นบรรดาพืชพันธุ์ต่างๆ กัน หรือการเลือกเรื่องสะท้อนอารมณ์เป็นอย่างอารมณ์ปุถุชนอย่างเรื่องพระสาวิกาเอตทัคคะปฎาจารีวัตฤ ซึ่งเป็นเรื่องชะตากรรมของนางปฎาจารา คือความรักความเสียสละ ความเศร้าโศกจากการพลัดพราก เชื่อว่าไม่เคยมีมาก่อนรัชกาลที่ ๓^{๕๓}

๒. รูปแบบใหม่ที่ทำเพิ่มเติมขึ้น โดยอาศัยรูปแบบที่ปรากฏหลักฐานว่าเคยทำมาแล้วบ้างก่อนหน้านั้น ได้แก่ จารึกตำรายา และตำราโคลงฉันท์ กาพย์กลอน และวรรณกรรมเกี่ยวกับคำสอน

^{๕๑} นิยะดา เหล่าสุนทร, “อรรถกถาชาดก คำนำ”, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๑.

^{๕๒} “รายการแบ่งด้านปฏิสังขรณ์ ถอดจากโคลงซึ่งผู้มีชื่อจารึกไว้เฉพาะโคลงนั้นๆ ได้แต่งไว้”, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๖.

^{๕๓} ดูรายละเอียดใน สันติ เล็กสุขุม, รายงานผลการวิจัย จิตรกรรมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว : ความคิดเปลี่ยนการแสดงออกที่เปลี่ยนตาม(ฉบับร่าง), สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, ๒๕๔๔, หน้า ๑๑๖-๑๒๔.

เมื่อพิจารณาจากทำเลที่ตั้งของจารึกเกี่ยวกับตำรายาและตำราแต่งโคลงกลอนพบว่ามีความสะดวกแก่การศึกษา คือจัดทำไว้เป็นส่วนเป็นส่วนเป็นศาลาต่างหาก พระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงน่าจะเพื่อให้ประชาชนผู้ที่สนใจได้เข้ามาศึกษาหาความรู้ซึ่งน่าจะเกิดจากการที่พระองค์ให้ความสำคัญกับวิชาความรู้ และการให้ความรู้เป็นการบำเพ็ญทานอย่างหนึ่งในพระพุทธศาสนา ซึ่งการทำทานด้วยการให้วิชาความรู้นี้มีหลักฐานว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเคยกระทำมาก่อนเมื่อครั้งบูรณะปฏิสังขรณ์และสร้างเสนาสนะต่างๆ ภายในวัดพระเชตุพน โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ "...ขุดสระน้ำปลูกพรรณไม้ทำศาลารายห้าห้องเจ็ดห้องเก้าห้องสิบเจ็ดศาล เขียนเรื่องพระชาฎกห้าร้อยห้าสิบชาติทั้งตำรายาและภาษาคัดตนไว้เป็นทานทำกำแพงแก้วล้อมรอบนอก..."^{๕๔}

เมื่อดูจากสรรพวิชาต่างๆ ที่จารึกวัดภายในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามพบว่า มีความรู้ที่ประสานสอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงในสมัยนี้ หรืออาจจะเรียกว่า เป็นความรู้ทางโลก ได้แก่ ความรู้ทางด้านกายภาพ การแพทย์ ความรู้ภูมิศาสตร์โลก และตำราว่าด้วยบทบาทและหน้าที่ของคนในสังคม

ก. ความรู้ทางการแพทย์

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาบำเรอราชแพทย เป็นผู้สืบเสาะหาตำรายาดีและตำราลักษณะโรคต่างๆ ตามพระราชอาณัติ ข้าราชการตลอดจนประชาชนทั่วไป หากใครมีตำรายาดีต้องสาบานตัวว่ายาขนานนั้นๆ ใช้ได้ผลจริงๆ จึงจะจดถวายและพระยาบำเรอราชแพทยจะเป็นผู้ตรวจสอบอีกครั้งก่อนที่จะจารึกลงแผ่นหิน วิชาการแพทย์ ในวัดพระเชตุพนฯ ประกอบด้วย วิชาเวชศาสตร์ วิชาเภสัชศาสตร์ และวิชาการนวด

วิชาเวชศาสตร์ เช่น ตำราว่าด้วยการรักษาโรคฝีดาษ (ไข้ทรพิษ) ตำราว่าด้วยโรคเฉพาเด็ก หรือกุมารเวช การจารึกแยกออกเป็นสมุฏฐานของโรคต่างๆ ตามทฤษฎีการแพทย์แผนไทย จารึกลักษณะอาการของโรค และวินิจฉัยว่าเป็นโรคใด ก่อนจะบอกตัวยาที่ใช้ในการบำบัดโรคนั้นๆ ซึ่งอาการของโรคแต่ละชนิดจะมีตำรายาให้เลือกใช้มากกว่า ๑ ขนานขึ้นไป มีตำรายารักษาโรคทั้งหมดที่จารึกไว้ถึง ๑,๑๒๘ ขนาน^{๕๕}

จารึกสมุฏฐานของโรคต่างๆ ที่ปรากฏอยู่ที่วัดพระเชตุพนประกอบด้วยจารึกรูปยักษ์แสดงแผนไข้ทรพิษ ๑๒ รูป จารึกรูปคนแสดงวันโรคยอดเดียว ๔ รูป จารึกรูปคนแสดงฝีประชุ่ม ๑ รูป

^{๕๔} "ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน จารึกเรื่องทรงสร้างวัดพระเชตุพน ครั้นรัชกาลที่ ๑", เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒.

^{๕๕} โรงเรียนแพทย์แผนโบราณวัดพระเชตุพนฯ, ตำราเภสัช (กรุงเทพฯ: ๒๕๒๕), หน้า ๙๗-๓๙๕.

จารีกรูปคนแสดงแผนปล่อยปลิง ๑ รูป จารีกรูปแม่ซื้อและกุมารอย่างละ ๑๔ รูป จารีกละบองราหู (ทราง) ๑๒ รูป

วิชาเภสัชศาสตร์ จารีกกล่าวถึงสรรพคุณของเครื่องสมุนไพรและเครื่องเทศต่างๆ ว่าแต่ละชนิดและแต่ละส่วนของพืชนั้นมีสรรพคุณในการบำบัดรักษาโรคอย่างไรบ้าง เช่น แห้งชิงสดมีรสอันหวานร้อนเผ็ด เหง้า ดอก แก้วโรคหัวใจ รากช่วยให้เจริญอาหาร เป็นต้น^{๕๖}

วิชาการนวด จารีกไว้บนแผ่นหินอ่อนประดับอยู่ตามเส้าและผนังศาลารายรอบวัดพระเชตุพนฯ โดยจารีกเป็นแผนภูมิภาพลายเส้นโครงสร้างของร่างกายมนุษย์แสดงจุดและเส้นประสาทต่างๆ ของร่างกาย พร้อมทั้งจารีกคำอธิบายประกอบกับคำอธิบายถึงเส้นและจุดต่างๆ เหล่านี้ว่าเป็นการนวดแก้อาการใด รวมทั้งมีรายละเอียดเกี่ยวกับวิธีการนวด ทำนวด หรือการนวดเส้นประสาทตรงจุดใดช่วยรักษาโรคอะไรบ้างรวมอยู่ด้วยโดยแผนภูมิทั้งหมดมี ๖๐ ภาพ แสดงที่ตั้งของเส้นประสาทที่สำคัญในการนวด ๑๔ ภาพ และอีก ๖๐ ภาพ เป็นการบีบนวดแก้ช้ำดยอก แก้เมื่อย และโรคลมต่างๆ^{๕๗}

ข. ความรู้ภูมิศาสตร์โลก

ความรู้ทางภูมิศาสตร์ที่แสดงถึงความรับรู้ถึงการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทยคือจารีกรื่องโคลงภาพคนต่างภาษา มีทั้งหมด ๓๒ ชาติ โดยใช้โคลง ๒ บท อธิบายลักษณะเฉพาะของแต่ละชาติ อธิบายถึงการแต่งกาย(ลักษณะเสื้อผ้า เครื่องประดับ และทรงผม) รูปร่างเชิงกายภาพ (สีผิว ลักษณะเส้นผม) ความสามารถเฉพาะ (เชี่ยวชาญการเดินเรือ การเดินป่า) ความเชื่อหรือศาสนา(คริสต์ พุทธ อิสลาม เป็นต้น) ถิ่นฐานภูมิประเทศที่อยู่อาศัยและภูมิอากาศ (เช่น หิมะตกในปีเตอร์สเบิร์ก)^{๕๘}

อาจกล่าวได้ว่าโคลงภาพคนต่างภาษา แสดงถึงการรับรู้และความสนใจใคร่รู้ของชนชั้นนำไทยเกี่ยวกับผู้คนต่างชาติต่างภาษาที่เข้ามาติดต่อกับไทยในช่วงระยะเวลาแห่งการเปลี่ยนผ่าน แล้วนำมาประมวลเป็นความรู้เพื่อให้สาธารณชนได้รับรู้ด้วย

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๙.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒-๖๑.

^{๕๘} ผู้ประพันธ์โคลงภาษาคือ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส จาจิตรนุกูล พระญาณปริยัติ ขุนธนสิทธิ์ พระมุนีนายก กรมขุนเดชอดิศร กรมหมื่นไกรสรวิชิต หลวงชาญญูเบศร์ ขุนมหาสิทธิไวยหาร พระสมบัตินบาล พระยาบำเรอบริรักษ์ หลวงศรีอัสวเดช ปลัดวัดโมลีโลก พระเทพกระวี และหลวงลิขิตปรีชา ดูรายละเอียดการพรรณนาเกี่ยวกับคนชาติภาษาต่างๆ ใน **ประชุมจารีกวัดพระเชตุพน**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๗๐๗-๗๑๗. และทวีศักดิ์ เผือกสม, **คนแปลกหน้านานาชาติของกรุงสยาม**, หน้า ๑๒๑-๑๒๙.

ค. ตำราว่าด้วยบทบาทและหน้าที่ของคนในสังคม

ตำราคำสอนว่าด้วยบทบาทและหน้าที่ของคนในสังคมที่จารึกไว้ภายในวัดพระเชตุพนฯ ได้แก่โคลงโลกนิติ กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ สุภาษิตพระร่วง การจัดระเบียบสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นความพยายามของรัฐเพื่อสร้างสังคมอุดมคติ โดยให้ประชาชนปฏิบัติตนตามหลักพระพุทธศาสนา ในขั้นแรกจะยกคติความเชื่อพื้นฐานขึ้นมาเป็นข้อเตือนใจให้ประชาชนเกล็ดกลัวผลแห่งบาป ขั้นต่อไปคือกฎหมายลงโทษอย่างไม่รุนแรง แต่ถ้าโทษที่ระบุไว้ในพระราชกำหนดเดิมไม่ทำให้ผู้คนเกรงกลัวก็จะเพิ่มโทษให้หนักขึ้นไปอีก กล่าวโดยสรุปคือใช้มาตรฐานด้านจริยธรรม ศีลธรรม และกฎหมาย เช่น การป้องกันการกระทำผิดทางเพศ โดยออกพระราชกำหนดเกี่ยวกับศีลกาเมสุมิฉาจาร และออกประกาศกำหนดโทษว่าด้วยความประพฤติผิดทางเพศล่วงประเวณีภริยาผู้อื่น เป็นต้น^{๕๙}

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ปรากฏร่องรอยหลักฐานว่า รัฐมีความพยายามจัดความสัมพันธ์ของกลุ่มคนในสังคมนี้ สืบเนื่องมาจากการเกิด มุณนายรุ่นใหม่ ขึ้นในสังคมเป็นจำนวนมากแต่ครั้งแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ โดยผู้มีความดีความชอบในราชการสงครามอาจได้เลื่อนขั้นเป็นมุณนายระดับสูงในกรุงรัตนโกสินทร์ทันทีโดยไม่ต้องไต่เต้าตามลำดับขั้น ผู้สอบได้เป็นพระเปรียญแล้วสึกออกมาขอรับราชการ และชาวจีนผู้มีความมั่งคั่งที่ทำมาค้าความดีความชอบในการเพิ่มรายได้ให้แก่รัฐ^{๖๐} ซึ่งมุณนายเหล่านี้ยังไม่คุ้นเคยกับขนบธรรมเนียมประเพณีที่คนชั้นมุณนายแต่เดิมยึดถือปฏิบัติกันมา ทำให้ขาดหลักการแนวทางปฏิบัติที่ชัดเจนในการประพฤติตนและในการปฏิสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ทั้งในและนอกระบบราชการ ซึ่งเห็นได้ชัดเจนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกซึ่งรัฐไม่อาจวางแบบแผนการประพฤติปฏิบัติสำหรับข้าราชการได้อย่างทันทีทันใดได้ เช่น ในด้านธรรมเนียมความสัมพันธ์ทางสังคมของชั้นมุณนาย ถูกละเมิดโดยมุณนายรุ่นใหม่อยู่เนืองๆ เช่น พญาศรีราชเดโชขุนนางผู้ใหญ่ชกพญารามคำแหงขุนนางผู้น้อยที่เข้าไปล่วงเกินถึงในจวน ซึ่งการกระทำของทั้งสองคนไม่บังควรกล่าวคือพญารามคำแหงมิได้คารวะยำเกรงผู้ใหญ่ ส่วนพญาศรีราชเดโชไม่รักษาสถิตยศที่เข้าไปชกต่อยศ ควรจะว่ากล่าว

^{๕๙} ดูรายละเอียดใน วินัย พงศ์ศรีเพียร, “การพระศาสนาและจัดระเบียบสังคมตั้งแต่รัชสมัย

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, **ปริทัศน์ประวัติดิศาสตร์** (กรุงเทพฯ: ศูนย์หนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔). รวมบทความเพื่อเป็นเกียรติแด่รองศาสตราจารย์วุฒิชัย มวลศิลป์ เนื่องในโอกาสเกษียณอายุราชการ พ.ศ. ๒๕๔๔), หน้า ๑๐๒-๑๑๐.

^{๖๐} ดูรายละเอียดใน พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, **การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔)** (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๓๒-๓๖.

ตักเตือนพญารามคำแหงก่อน ถ้าไม่เชื่อฟังแล้วจึงกราบบังคมทูลให้ทรงทราบต่อไป^{๖๑} หรือกรณีของนายทองสุขมหาเด็กพระเจ้าหลานเธอกรมพระราชวังหลัง คบกับเพื่อนเสพสุรา แล้วฉกแจ่มซึ่งเป็นอนุภรรยาพระยาพระคลังซึ่งเดินผ่านไปตักน้ำ และยังเกิดชกต่อยกันกับผู้มาห้ามปรามอีกด้วย^{๖๒} หรือกรณีของการแต่งกายที่มุลนายระดับล่างและราษฎรที่มีฐานะแต่งกายเกินบรรดาศักดิ์^{๖๓} เป็นต้น

ตัวอย่างข้างต้นแสดงให้เห็นถึงความสับสนเรื่องระเบียบความประพฤติและความสัมพันธ์ระหว่างมุลนายต่อมุลนายตามลักษณะการปกครองที่ลดหลั่นตามลำดับชั้น ซึ่งสังคมสมัยต้นรัตนโกสินทร์โดยเฉพาะในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังเกิดความสับสนเนื่องจากการเกิดมุลนายรุ่นใหม่ขึ้นจำนวนมาก และมีการแก้ไขปัญหามาตามลำดับ ซึ่งต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ตำราหรือวรรณกรรมคำสอนที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แต่งหรือชำระขึ้นใหม่เป็นแนวทางปฏิบัติของผู้คนในสังคมโดยทรงใช้วัดพระเชตุพนฯ ในการเผยแพร่กำหนดกฎเกณฑ์หรือแนวทางความประพฤติปฏิบัติของคนในสังคม

พระบรมราชาบายในขบวนการจัดความสัมพันธ์ของผู้คนในสังคมได้รับการสนองตอบหรือได้รับการต่อยอดจากวรรณกรรมคำสอนอื่นๆ ที่เกิดขึ้นในช่วงเวลานี้ได้แก่ เพลงยาวถวายโอวาท สุภาษิตสอนหญิง และเพลงยาวเจ้าพระ ซึ่งแต่งขึ้นโดยนักปราชญ์ หรือกวีในสมัยนี้ ดังรายละเอียด

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๖๑} “พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๒๒”, กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕ (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์), หน้า ๒๗๓-๒๗๕.

^{๖๒} พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๓๔, กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, หน้า ๓๔๖-๓๕๐.

^{๖๓} พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๒๐, กฎหมายตราสามดวง, หน้า ๕๙๔.

เพลงยาวถวายโอวาท สุนทรภู่แต่งถวายเจ้าฟ้าชายกลาง (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์) และเจ้าฟ้าปิ๋ว พระอนุชาร่วมพระชนกและชนนีเดียวกันกับเจ้าฟ้าอาภรณ์ เมื่อราว พ.ศ. ๒๓๗๓ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในระหว่างที่บวชเป็นพระภิกษุอยู่ที่วัดราชบูรณะ แล้วถูกขับไล่ออกจากพระอาราม จึงแต่งเพลงยาวขึ้นเพื่อทูลลาและถวายโอวาทแก่เจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์

เนื้อหาของเพลงยาวถวายโอวาทเป็นคำสั่งสอนที่มีมาแต่โบราณกับความคาดหวังหรือความปรารถนาของผู้แต่งคือสุนทรภู่ กล่าวคือแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของวิธีการหาความรู้และการใช้ความรู้ ความสำคัญของเงินตรา การมีไมตรี ความสำคัญของลมปาก ความคาดหวังที่ผู้น้อยมีต่อเจ้านายในเรื่องต่างๆ เช่น น้ำใจของเจ้านาย และการวางตัวของเจ้านาย^{๖๔}

สุภาชิตสอนหญิง เป็นวรรณกรรมคำสั่งสอนที่สุนทรภู่แต่งขายเลี้ยงชีวิตในยามที่ตกทุกข์ได้ยาก มีวัตถุประสงค์ในการแต่งเพื่อสอนสตรีไทยทั่วไปให้รู้จักประพฤติตนเป็นกุลสตรีที่ดี ได้แก่ การสอนให้รู้จักประมาณตน รู้จักคบเพื่อน รู้จักมีธยัสถ์ รักนวลสงวนตัว สอนกริยามารยาทสำหรับกุลสตรี การปฏิบัติต่อบิดามารดา การเลือกคู่ ลักษณะชายชู้ที่ไม่ควรเลือกเป็นสามี การปฏิบัติต่อสามี หลีกเลี้ยงการกระทำที่ชั่วร้ายต่อสามี^{๖๕}

เพลงยาวเจ้าพระ เป็นผลงานของเจ้านายที่ทรงผนวชอยู่ ๓ พระองค์ ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส พระองค์เจ้าชายนิลรัตน์ และเจ้าฟ้าอาภรณ์ จึงเรียกเพลงยาวเรื่องนี้ว่า เพลงยาวเจ้าพระ

เนื้อหาของเพลงยาวเจ้าพระมีลักษณะในเชิงสั่งสอน ซึ่งมีไม่ใช่เป็นสิ่งแปลกใหม่แต่อย่างใด แต่สิ่งที่แปลกใหม่คือ เนื้อหาของเพลงยาวเจ้าพระที่เป็นการสั่งสอนเจ้านายที่ทรงผนวช ซึ่งเป็นของใหม่ที่ไม่เคยปรากฏในเรื่องอื่นๆ มาก่อน ถึงแม้ว่าจะมีเคยมีกลอนเพลงยาวสั่งสอนเจ้านายมาก่อนก็เป็นเจ้านายที่เป็นฆราวาสเท่านั้น

เนื้อหาที่สั่งสอนในเพลงยาวเจ้าพระแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือในบทที่ ๑ เป็นคำแนะนำสั่งสอนในด้านการประพันธ์ โดยเฉพาะในเรื่องของอักขรวิธี ได้แก่ การใช้ไม้ม้วน ไม้มลาย อักษรสามหมู่ วรรณยุกต์ ทณฑฆาต ไม้ไต่คู้ พยัญชนะ ศ ฐ ษ และเรื่องการใช้คำเอก คำโทในการแต่งคำประพันธ์ประเภทโคลงสี่สุภาพ

^{๖๔} ดูรายละเอียดในสุนทรภู่, “เพลงยาวถวายโอวาท” ใน *ชีวิตและผลงานของสุนทรภู่ (ประวัติพร้อมนิราศและสุภาชิต)*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, หน้า ๕๔๑-๕๕๐.

^{๖๕} ดูรายละเอียดใน กรมศิลป์ปกร, *ชีวิตและผลงานของสุนทรภู่ (ประวัติพร้อมนิราศและสุภาชิต)*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, คำหน้า ๑๓-๑๔ และ ๕๕๓-๕๗๕.

เพลงยาวบทที่ ๑๑ และบทที่ ๑๔ เป็นคำสั่งสอนการประพฤติปฏิบัติตัวของพระภิกษุในบทที่ ๑๑ ทรงสั่งสอนปลอบโยนเจ้าพระองค์ที่ ๓ มิให้ด่วนลาผนวชเพราะผู้หญิง แต่ให้ตั้งใจศึกษาเล่าเรียนต่อไปก่อน ส่วนบทที่ ๑๔ เป็นคำบริภาษและภาคทัณฑ์เจ้าพระองค์ที่ ๓ ที่ประพฤติตัวไม่เหมาะสมกับเป็นเชื้อพระวงศ์และพระสงฆ์ สนใจแต่เรื่องรักใคร่จนทำให้เสื่อมเสียชื่อเสียง^{๖๖}

การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาวาส พร้อมทั้งให้จารึกสรรพวิชาความรู้ไว้ในพระอาราม ทำให้พระอารามแห่งนี้ได้มีส่วนสัมพันธ์กับกับสังคมมากขึ้นเป็นสื่อกลางระหว่างรัฐกับราษฎรยิ่งกว่าเพียงปูชนียวัตถุและมหาสังฆาวาสแห่งภิกษุสงฆ์ของสังคมเท่านั้น วัดพระเชตุพนฯ กลายเป็นเสมือน “*อาคารทางปัญญา*” ซึ่งรัฐได้ปลูกฝังความรู้ด้านต่างๆ ให้แก่สังคมของสยามประเทศที่กำลังเปิดประตูค้ากับต่างชาติต่างภาษา จนรายได้ทางการค้าเป็นเศรษฐกิจหลักแก่บ้านเมืองในขณะนั้น^{๖๗}

วิชาการแพทย์แผนไทยที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จารึกขึ้นที่วัดพระเชตุพนฯ เชื่อว่าส่งผลกระทบต่อสังคมในระดับหนึ่ง เห็นได้จากการที่มีการทำเลียนแบบตามอย่างวัดโพธิ์ที่วัดมัชฌิมาวาสวรวิหาร อำเภอเมืองฯ จังหวัดสงขลา กล่าวคือ ในสมัยเจ้าพระยาวิเชียรคีรี(บุญสังข์ ณ สงขลา) เป็นเจ้าเมืองสงขลา ได้สร้างศาลาฤๅษีตัดตนขึ้นภายในวัดมัชฌิมาวาสในระหว่าง พ.ศ. ๒๓๙๐-๒๔๐๘ ภายในศาลาฤๅษีที่หน้าบันทั้ง ๒ ด้านจารึกเรื่องตำรายา และจิตรกรรมฝาผนังเป็นรูปฤๅษีตัดตนจำนวน ๔๐ ตน แต่ละตนมีคำโคลงบรรยายประกอบรูป เขียนเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๖^{๖๘}

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๖๖} ดูรายละเอียดในวัชรีย์ รมยะนันท์, “เพลงยาวเจ้าพระ”, *สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคกลาง เล่ม ๑๐*, หน้า ๔๖๒๕-๔๖๒๖.

^{๖๗} ธิดา สาระยา และคณะ, *สมบัติวัดโพธิ์* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๓), หน้า ๓๑-๓๒.

^{๖๘} *พระราชวังมณฑลโกศลอนุสรณ์* (กทม.: บริษัท เซเว่น พรินต์ติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๔๖). อนุสรณ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพพระราชวังมณฑลโกศล (ชาว อุทยเถร) ณ เมรุชั่วคราววัดมัชฌิมาวาสวรวิหาร วันที่ ๒๙ มีนาคม ๒๕๔๖), หน้า ๒๓-๒๔.

บทที่ ๕

บทสรุป

สมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นยุคเปลี่ยนผ่านหรือยุคหัวเลี้ยวหัวต่อทางประวัติศาสตร์ที่ประเทศไทย กำลังเปลี่ยนจากสังคมจารีตเข้าสู่สมัยใหม่ในรัชกาลที่ ๔ ซึ่งเป็นผลมาจากการขยายตัวทางการค้า โดยเฉพาะการค้าต่างประเทศอันสัมพันธ์กับการขยายตัวของการค้าโลกที่มีอังกฤษเป็นพลังในการ ขยับเคลื่อนเข้ามาในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ส่งผลให้ประเทศไทยเข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องกับทั้ง ด้านเศรษฐกิจและการเมืองกับชาติตะวันตกโดยเฉพาะอังกฤษ

การขยายตัวทางการค้าต่างประเทศในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้เองส่งผลให้ ชาวตะวันตกชาติต่างๆ เดินทางเข้ามาติดต่อกับประเทศไทยเริ่มจากโปรตุเกสซึ่งเป็นชาติ แรกที่เข้ามาติดต่อกับชายฝั่งตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานที่ดินริมแม่น้ำเจ้าพระยาเพื่อจัดตั้งโรงสินค้าและจัดตั้งสถานกงสุลขึ้น หลังจากนั้นใน พ.ศ. ๒๓๖๔ ปลายรัชกาลอังกฤษได้ส่งทูตเข้ามาเพื่อเจริญทางพระราชไมตรีกับไทย แต่ประสบ ความล้มเหลวในการเจรจา ต่อมาในปีพ.ศ. ๒๓๖๘ ต้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เจ้าอยู่หัวอังกฤษได้ส่งทูตเข้ามาอีกครั้งหนึ่ง และตกลงทำสัญญาพระราชไมตรีกัน ในที่สุตรู้จักกันในชื่อสนธิสัญญาเบอร์นี ซึ่งเป็นต้นแบบในการตกลงทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีการค้ากับ สหรัฐอเมริกาในพ.ศ. ๒๓๗๕

การเข้ามาค้าขายของชาวตะวันตกได้มาพร้อมกับวิทยาการความรู้และเทคโนโลยีต่างๆ แบบตะวันตกมาด้วย ซึ่งเป็นสิ่งแปลกใหม่ในสังคมไทย ชนชั้นนำไทยในสมัยรัชกาลที่ ๓ ตระหนัก ถึงความสำคัญของวิทยาการต่างๆ เหล่านี้โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง รับรู้ถึงกระแสความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นถึงแม้ว่าพระองค์ทรงเจริญวัยและได้รับการอบรมมาใน สังคมไทยแบบจารีตแต่พระองค์ทรงตระหนักในความเจริญก้าวหน้าของชาติตะวันตกเป็นอย่างดี ว่า ความรู้หรือภูมิปัญญาไทยบางอย่างจะต้องหมดความสำคัญลง และถูกแทนที่ด้วยเทคโนโลยี แบบตะวันตก เช่นในกรณีที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างลำเภาวัดยานนาวาขึ้น เพราะทรง ตระหนักว่าต่อไปเรือลำเภาจีนจะไม่มีใครใช้อีกต่อไป แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่า การค้าลำเภาจีนที่เคยทำรายได้อย่างงดงามให้แก่พระองค์นั้น กำลังจะหมดไป และกำลังจะถูกแทนที่ด้วยเรือกลไฟแบบตะวันตก ซึ่งสอดคล้องกับกระแส พระราชดำริตอนใกล้สวรรคตที่ทรงเห็นว่าพม่าและญวนไม่ใช่คู่แข่งหรือศัตรูของไทยอีกต่อไป และ ทรงเตือนให้ระวังฝรั่งไว้ให้ดีความรู้ใดที่เห็นว่าดีมีประโยชน์ก็ควรเรียนรู้ไว้ แต่อย่าเลื่อมใสนับถือไป ที่เดียว

สิ่งที่ยืนยันถึงแนวพระราชดำริข้างต้นได้เป็นอย่างดีคือบทบาทของพระองค์ในการวางรากฐานทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมในช่วงเวลานี้ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อรองรับกระแสการแห่งการเปลี่ยนแปลงที่กำลังจะเกิดขึ้นและมีแนวโน้มไปสู่การเปลี่ยนแปลงอย่างมากมาย

การวางรากฐานทางเศรษฐกิจที่สำคัญของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อรองรับการเติบโตทางการค้ามี ๓ วิธี คือการวางรากฐานทางการค้า การวางรากฐานทางภาษีอากร และการสร้างสาธารณูปโภคเพื่อส่งเสริมเศรษฐกิจ

การวางรากฐานทางการค้ามี ๒ ประการสำคัญ คือการส่งเสริมการค้าสำเภารจีน และส่งเสริมการค้ากับต่างประเทศ โดยมีการทำสนธิสัญญาเบอร์นีกับอังกฤษในพ.ศ.๒๓๖๙ และทรงส่งเสริมการผลิตเพื่อส่งออก มีพืชเศรษฐกิจที่สำคัญ ๔ ชนิดคือ ฝ้าย พริกไทย ยาสูบ และอ้อย ทั้งยังส่งเสริมการปลูกข้าวซึ่งเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญในสมัยต่อมาอีกด้วย

การวางรากฐานทางภาษีอากรทรงปรับปรุงอากรที่รัฐจัดเก็บเอง และนำระบบเจ้าภาษีนายอากรมาใช้อย่างจริงจัง สอดคล้องกับสภาวะการณืขยายตัวของตลาดการค้าภายในที่เพิ่มมากขึ้น ระบบเจ้าภาษีนายอากรจึงเป็นการจัดเก็บภาษีอากรภายในประเทศที่ใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพทำรายได้ให้รัฐเพิ่มมากขึ้นกว่าสมัยก่อนหน้า

ระบบเจ้าภาษีนายอากรส่งผลให้รัฐมีบทบาททางเศรษฐกิจเปลี่ยนไปจาก การที่รัฐเป็นพ่อค้ารายใหญ่ของประเทศ มาเป็นผู้เก็บภาษีการค้าและการผลิตผ่านระบบเจ้าภาษีนายอากรแทน นับว่าเป็นการปูพื้นฐานทางการบริหารภาษีอากรให้กับประเทศก่อนที่ไทยจะก้าวสู่เศรษฐกิจแบบทุนนิยมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และยังมีส่งเสริมเศรษฐกิจ โดยการจัดตั้งเมืองใหม่ ชุดและลอกคูคลองอีกด้วย

ผลจากการวางรากฐานทางด้านเศรษฐกิจส่งผลให้สถานะทางการเงินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมั่นคง มีรายได้เข้ารัฐเป็นจำนวนมากเพียงพอกับค่าใช้จ่ายในด้านต่างๆของรัฐ จากเดิมที่สถานะทางการเงินของรัฐในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเงินไม่พอจ่ายในราชการแผ่นดิน ครั้นถึงปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวปรากฏว่ามีเงินและทองคำในท้องพระคลังเหลือเป็นเงินคงคลังกว่าสี่หมื่นชั่ง และเงินจำนวนนี้เองที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้เป็นค่าปรับแก่ฝรั่งเศสเมื่อพ.ศ. ๒๔๓๖ ในกรณีพิพาทไทย-ฝรั่งเศส หรือที่รู้จักกันในชื่อ วิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒

ด้านสังคมและวัฒนธรรมทรงวางรากฐานด้านความรู้ ทรงให้ความสำคัญกับข้อมูลและการเปิดรับความรู้ใหม่ๆ จากตะวันตกอย่างรู้เท่าทัน อาจจะทำให้กล่าวได้ว่าสมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นสมัยแรกที่ชนชั้นนำไทยพยายามให้คนโดยทั่วไปรับรู้การเข้ามาของวัฒนธรรมตะวันตกและ लेकरปรับเปลี่ยนและนำมาใช้อย่างระมัดระวัง มีความพยายามที่จะจำแนกความรู้ต่างๆ ออกเป็น ๒ สาขาคือความรู้ทางโลก และความรู้ทางธรรมโดยวิทยาการความรู้ทางวิทยาศาสตร์หรือเทคโนโลยี

ต่างๆ เป็นความรู้ทางโลกซึ่งเป็นความรู้ธรรมดาสามัญที่มีการเรียนรู้และเปลี่ยนแปลงได้อยู่ตลอด ส่วนความรู้ทางธรรมเป็นความรู้ทางจิตวิญญาณเป็นความรู้สูงสุดมีแต่ในพระพุทธศาสนาเท่านั้น จึงเป็นเหตุให้ชนชั้นนำไทยรับความรู้ทางโลกของตะวันตกได้อย่างเต็มที่ ในขณะที่ไม่ยอมรับความรู้ทางธรรมหรือคริสต์ศาสนา

จากการที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับความรู้และทรงเปิดรับวิทยาการและความเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ ได้อย่างรู้เท่าทัน ส่งผลให้พระองค์ทรงวางรากฐานทางด้านกำลังคนเพื่อเข้าบริหารราชการแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอันประสานสอดคล้องกับกระแสการเปลี่ยน ดังเห็นได้ว่าชนชั้นปกครองที่มีบทบาทสำคัญในการบริหารราชการแผ่นดินในด้านต่างๆ ล้วนแล้วแต่มีวัยและความรู้ที่สืบเนื่องมาจากแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแทบทั้งสิ้น

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รายการอ้างอิง

เอกสารจากหอสมุดแห่งชาติ

- จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๙๑ เลขที่ ๓. ร่างสารตรา
จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๙๑ เลขที่ ๔. ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรี
จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๙๔ เลขที่ ๘. ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรี
จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๙๙ เลขที่ ๔. ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรี
จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๐ เลขที่ ๕ บัญชีเงินซึ่งใช้ในโรงงานน้ำตาล.
จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๐ เลขที่ ๘๕/๓ ตั้งเงินอุดหนุนเป็นเจ้าภาษีได้ ชั้น น้ำมันยาง
จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๔ เลขที่ ๗๙.ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรี
จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๓๗. สารตรา
จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๕ เอกสารเลขที่ ๕๔ / ก ร่างสารตรา ประเมินนาคูโค
จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๖๑. ร่างสารตรา
จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๓๑. ร่างสารตรา
จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๑๖๕. ร่างสารตรา
จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๔. สารตรา
จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๑๑. สารตรา
จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๑๑ เลขที่ ๔๘. ใบบอก
จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๑๑ เลขที่ ๑๒๔. ใบบอก

หนังสือและเอกสารภาษาไทย

- กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑- ๕. กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของครุสภา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์,
๒๕๐๖.
ก.ศ.ร. กุหลาบ (นามแฝง). **อานามสยามยุทธ ว่าด้วยการสงครามระหว่างไทยกับลาว เขมร
และญวน**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แพรวพิทยา, ๒๕๑๔.
กองทัพบก. **มหาเจษฎาบดินทรานุสรณ์**. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการอำนวยการจัดพิมพ์หนังสือ
มหาเจษฎาบดินทรานุสรณ์, ๒๕๓๐.(จัดพิมพ์เนื่องในวโรกาสครบรอบ ๒๐๐ ปี
แห่งวันพระราชสมภพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว).
กัลยาณมิตร. พระนคร: โรงพิมพ์มหาดไทย กรมราชทัณฑ์, ๒๕๐๖.
กาญจนาศพนันท์. (นามแฝง). **ภูมิศาสตร์วัดโพธิ์**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สาส์นสวรรค์, ๒๕๑๒.
กุสุมา รักษมณี, **ลักษณะเฉพาะของวรรณคดีพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว**.

เอกสารประกอบการบรรยายเนื่องในวาระ ๒๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ๓๑ มีนาคม ๒๕๓๐ ณ มหาวิทยาลัยศิลปากร วังท่าพระ. (เอกสารอัดสำเนา).

เกียรติ จิวะกุล และคณะ. **ตลาดในกรุงเทพฯ: การขยายตัวและพัฒนาการ.** กรุงเทพฯ: ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

คุชแมน, เจนนิเฟอร์ เวย์น. **การค้าทางเรือสำเภากิจน-สยามยุคต้นรัตนโกสินทร์.** แปลโดย ชื่นจิตต์ อ่ำไพพรรณ. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๘.

จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี (พ.ศ.๒๓๑๐-๒๓๘๑) และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พิมพ์ครั้งที่ ๖.

กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๖. (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าวาปีบุษบาภกร ม.จ.ก., ป.จ. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒๖ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๒๖).

จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒ จ.ศ.๑๘๗๑-๑๘๗๓. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๓. (มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์ในวัดพระราชสมภพครบ ๒๐๓ ปี ๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๓).

จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒ จ.ศ.๑๘๗๓. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๔. (มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์ในวัดพระราชสมภพครบ ๒๐๓ ปี ๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๔).

จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑-๕. กรุงเทพฯ: กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๓๐. (รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช จัดพิมพ์ชุดเกล้าฯ ถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระราชสมภพครบ ๒๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พุทธศักราช ๒๕๓๐).

จดหมายเหตุเรื่องเซอเซม บรุกเข้ามาขอทำสัญญาในรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีจอ พ.ศ.๒๓๙๓. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๖.

จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ พร้อมด้วยคำอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. กรุงเทพฯ: กองวรรณคดี และประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๐. (กรมศิลปากรจัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติเนื่องในมหามงคลวันพระราชสมภพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวครบ ๒๐๐ ปี วันอังคารที่ ๓๑ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๓๐).

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ ๒ หมวดราชประเพณีโบราณ.** พระนคร: โรงพิมพ์
พระจันทร์, ๒๔๗๓. (สมเด็จพระศรีสวรินทิรา พระบรมราชเทวี พระพันวัสสา
มาตุจฉาเจ้าโปรดให้พิมพ์เป็นมิตรพลีขึ้นปีใหม่ เมื่อปีมะเมีย พ.ศ.๒๔๗๓).

จารีกตำรายาวัตรราชโอรารามราชวรวิหาร. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕.

จินตตามณีฉบับหมอบรัดเลย์. กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร,
๒๕๔๖.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.** กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรม
ศิลปากร, ๒๕๓๐. (รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช
จัดพิมพ์ทูลเกล้าฯ ถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณในพระราชพิธีบำเพ็ญพระราช
กุศลทักษิณานุปทานในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระราชสมภพ ครบ
๒๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วันอังคารที่ ๓๑ มีนาคม
พุทธศักราช ๒๕๓๐).

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. บัณฑิตวิทยาลัย. **คู่มือการพิมพ์วิทยานิพนธ์.** กรุงเทพฯ: หน่วยมาตร
ฐานวิทยานิพนธ์และเผยแพร่ งานมาตรฐานการศึกษาศึกษา, ๒๕๔๖.

ชัย เรื่องศิลป์. **ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๔๕๓ ด้านเศรษฐกิจ.** พิมพ์ครั้งที่ ๒.
กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๗.

ชีวิตและผลงานของสุนทรภู่ (ประวัติพร้อมนิราศและสุภาษิต). พิมพ์ครั้งที่ ๑๐.

กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เสริมวิทย์บรรณาคาร, ๒๕๑๘.

ญาติ ประภาพันท์. **ระบบเจ้าภาชีนายอากรในสมัยกรุงเทพฯ ยุคต้น.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์
สร้างสรรค์, ๒๕๒๔.

ดี.จี.อี. ฮอลล์ **ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้เล่ม ๒.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. แปลโดย คุณ
วรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยาและคณะ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำรา
สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๒.

ตำราราชานุกาพย์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **ความทรงจำ.** พิมพ์ครั้งที่ ๓.

กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด จงเจริญการพิมพ์, ๒๕๒๖. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ใน
งานพระราชทานเพลิงศพหลวงการุณย์นราทร (การุณย์ การุณนราทร) ม.ป.ช.,
ม.ว.ป., ท.จ. ณ เมรุวัดธาตุทอง วันที่ ๙ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๕๒๖).

ตำราราชานุกาพย์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **ชุมนุมพระนิพนธ์สมเด็จพระ
กรมพระ**

ยาดำรงราชานุภาพ. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณกิจ (๑๙๙๑) จำกัด,
๒๕๔๓.

ตำราราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตน**

โกสินทร์ รัชกาลที่ ๒. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและ
ประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๖.

แถมสุข นุ่มนนท์ และคณะ. **สถานภาพงานวิจัยสาขาประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ระหว่าง**

พ.ศ. ๒๕๐๓-๒๕๓๕. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๔.

ทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ :**

**สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงตรวจชำระ
และทรงพระนิพนธ์คำอธิบาย.** พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและ
ประวัติศาสตร์, ๒๕๓๑.

ทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ ฉบับ**

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฉบับตัวเขียน. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิช
ซิง จำกัด, ๒๕๓๙.

ทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓.** พิมพ์

ครั้งที่ ๖. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๘.

ธรรมศาสตร์, มหาวิทยาลัย. **สถาบันไทยคดีศึกษา. หมอบรัดเลย์กับสังคมไทย.** กรุงเทพฯ:

๒๕๒๘.(เอกสารประกอบการสัมมนาของโครงการไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย และสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ณ ตึก
อเนกประสงค์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันที่ ๑๖-๑๗ กรกฎาคม ๒๕๒๘).

ธิดา สาระยา และคณะ. **สมบัติวัดโพธิ์.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๓.

นริศรานุกัฏติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า. และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรม

วงศ์เธอ กรมพระยา. **ศาสน์สมเด็จพระ เล่ม ๓.** กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา,
๒๕๐๕.

นริศรานุกัฏติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า. และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรม

วงศ์เธอ กรมพระยา. **ศาสน์สมเด็จพระ เล่ม ๔.** กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา,
๒๕๐๕.

นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **ประชุมพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า**

อยู่หัว. กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๐.

(รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชจัดพิมพ์ผูกเกล้าฯ ถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระราชสมภพครบ ๒๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พุทธศักราช ๒๕๓๐).

นันทา วรเนติวงศ์ (เรียบเรียง). **ชีวประวัติเซอร์เจมส์ บรัค** ราชยาแห่งซาราวัค. กรุงเทพฯ:

กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๑๔.

นันทนา กปิลกาญจน์. **การวิเคราะห์ในเชิงประวัติศาสตร์ เรื่องการเมืองการปกครองในรัชกาล พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว** : พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๓๙๔.

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๑.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. **ปากไก่และใบเรือ : ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตน**

โกสินทร์. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: แพรวสำนักพิมพ์, ๒๕๔๓.

นิยะดา เหล่าสุนทร. **ภูมิปัญญาของคนไทย : ศึกษาจากกฎหมายตราสามดวงและจิตรกรรม**

ฝาผนัง. ทูลส่งเสริมกลุ่มวิจัย เมธีวิจัยอาวุโส สกว ๒๕๔๐.(เอกสารอัดสำเนา)

นิยะดา เหล่าสุนทร และคณะ. **เอกสารประกอบการประชุมเชิงวิชาการ เรื่อง ภูมิปัญญาของคนไทย : ศึกษาจากแบบเรียนภาษาไทยและตำราพิไชยสงคราม**. ขอนแก่น:

หจก. โรงพิมพ์คลังน่านาวิทยา, ๒๕๔๓.

เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, ม.ร.ว. และคณะ. **องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพฯ:

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

บำรุงรัฐนิกร (บุศย์ อเนกบุญ), รองอำมาตย์โท หลวง. **ประวัติการและความทรงจำของหลวง**

บำรุงรัฐนิกร (บุศย์ อเนกบุญ). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรโสภณ, ๒๔๘๓.

(พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงบำรุงรัฐนิกร (บุศย์ อเนกบุญ) ณ

จังหวัดปราจีนบุรี เมื่อวันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๓).

ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชซิง

จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๔. (คณะสงฆ์วัดพระเชตุพนจัดพิมพ์เป็นที่ระลึกสมโภช

สิริบุญปฏิ และฉลองอายุวัฒนมงคล ๘๕ ปี พระธรรมปัญญาบดี (ถาวร ตีสถานุกโร

ป.ธ. ๔) เจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน ๒๖-๒๗ พฤษภาคม ๒๕๔๔).

ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน เล่ม ๑-๒. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒.(พิมพ์

ในงานพระศพพระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชปดิวรัดา).

ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๕. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

กรมศิลปากร, ๒๕๔๒.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๑ เล่ม ๑๘. กรุงเทพฯ: ๒๕๐๘.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๒ เรื่องทูตฝรั่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์. พิมพ์ครั้งที่ ๒. พระนคร:

กรมศิลปากร, ๒๕๐๖. (คณะข้าราชการกระทรวงการต่างประเทศพิมพ์เป็น
อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายเทียม ลदानนท์ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยา
ราม ๑ กรกฎาคม ๒๕๐๖).

ประชุมพระราชปฐจา. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๑๖. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์
ถวายสมเด็จพระญาณสังวร เจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร ในการฉลองชนมายุ
ครบ ๖๐ ทศ วันที่ ๑๖ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๑๖).

ประชุมหมายรับสั่ง ภาค ๒ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติ
ศาสตร์ไทยและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์โบราณคดี สำนักเลขาธิการ
นายกรัฐมนตรี, ๒๕๒๕.

**ประชุมหมายรับสั่ง ภาค ๔ ตอนที่ ๑ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่ง
เกล้าเจ้าอยู่หัว จ.ศ. ๑๑๘๖-๑๒๐๓.** กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระ
ประวัติศาสตร์ไทยและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์โบราณคดี สำนัก
เลขาธิการนายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๖.

**ประชุมหมายรับสั่ง ภาค ๔ ตอนที่ ๒ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่ง
เกล้าเจ้าอยู่หัว จ.ศ. ๑๒๐๓-๑๒๐๕.** กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระ
ประวัติศาสตร์ไทยและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์โบราณคดี สำนัก
เลขาธิการนายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๖.

ประถม ก กา ประถมกกำหนดอ่าน ปฐมมลา อักษรนิตติ แบบเรียนหนังสือไทย. กรุงเทพฯ:
สำนักพิมพ์ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๑๓.

ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ. ระบบไพร่ในสังคมไทยพ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์ และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๖.

**ปิยนารถ บุนนาค, ดวงพร นพคุณ และสุวัฒนา ธาดานิติ. คลองในกรุงเทพฯ: ความเป็นมา การ
เปลี่ยนแปลง และผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ ๒๐๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๒๕-
๒๕๒๕).** กรุงเทพฯ: ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

ผู้สดี ทิพทัส. บ้านในกรุงรัตนโกสินทร์ ๑ : รัชกาลที่ ๑-๓ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔). กรุงเทพฯ :
โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

**พระมหาสุรพล สิงห์ศิริรัตน์. ปฐมสมโพธิ ปริจเฉทที่ ๑-๗ : การตรวจชำระและศึกษาเชิง
วิเคราะห์.** วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาบาลี
และสันสกฤต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑. (คณะสงฆ์วัด
พระเชตุพน จัดพิมพ์ประกาศพระเกียรติคุณสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม
พระปรมาภิไธยในรศ ๙-๑๑ ธันวาคม ๒๕๔๒).

พระราชพิธีมหามงคลโกศลงอนุสรณ์. กทม.: บริษัท เซเว่น พรินต์ติ้ง กรุ๊ป จำกัด , ๒๕๔๖. (อนุสรณ์
เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพพระราชพิธีมหามงคลโกศลง (ชาว อุทัยเถร) ณ เมรุ
ชั่วคราววัดมัทธมิมาวาสวรวิหาร วันที่ ๒๙ มีนาคม ๒๕๔๖).

พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา. **การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยในสมัย
รัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔).** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๙.

พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร. **สำเภาสยามตำนานแจ้บางกอก.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: นานมี
บุ๊คส์, ๒๕๔๔

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์. **พระธรรมเทศนาการสมโภชพระนครครบ ๑๐๐
ปี, ๑๕๐ ปี และ ๒๐๐ ปี.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑.

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์. **พระธรรมเทศนาในพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก
พุทธศักราช ๒๔๕๐-๕๑และพุทธศักราช ๒๕๓๑.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘. (พิมพ์ในการบำเพ็ญกุศลอุทิศถวายในวันคล้ายวัน
สิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ปีที่ ๖๘ วันที่ ๒
สิงหาคม ๒๕๓๑).

มูลมรดกชนชาติอ้ายลาว. กรุงเทพฯ: จงเจริญการพิมพ์, ๒๕๒๘. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระ
ราชทานเพลิงศพสมเด็จพระยอดแก้วพุทธชินนรสถลมหาสังฆปาโมกข์ สมเด็จพระ
พระสังฆราชแห่งพระราชอาณาจักรลาว วันที่ ๑๒ มีนาคม ๒๕๒๘).

ยอร์ช เซเดส์กับตะวันออกศึกษา รวมบทความแปล. กรุงเทพมหานคร: ศูนย์มานุษยวิทยา
สิรินธร, ๒๕๔๒.

ราชสกุลวงศ์. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร,
๒๕๓๖.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเค
ชั่นส์, ๒๕๔๖.

เรื่องพระราชานุกิจ. พิมพ์ครั้งที่ ๒. พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๑๒. (กระทรวงยุติธรรม ศาลคดี
เด็กและเยาวชนกลาง สำนักงานอธิบดีผู้พิพากษามาตร ๑ และศาลแขวงพระนคร
ธนบุรี จัดพิมพ์เนื่องในงานกุศลพระราชทาน ณ วัดเครือวัลย์วรวิหาร วันที่ ๑๒
พฤศจิกายน ๒๕๑๒).

วราภรณ์ จิวชัยศักดิ์. รายงานผลการวิจัยเรื่อง นโยบายทางด้านเศรษฐกิจของรัฐในรัชสมัย

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพมหานคร: ทูนักวิจัย เงินทุนเฉลิมฉลองสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔. (อัดสำเนา).

วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, **แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. แปลโดย นิจ ทองโสภิต. กรุงเทพฯ : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๐.

วินัย พงศ์ศรีเพียร. **ปริทัศน์ประวัติศาสตร์.** กรุงเทพฯ: ศูนย์หนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔. (รวมบทความเพื่อเป็นเกียรติแด่รองศาสตราจารย์วุฒิชัย มูลศิลป์ เนื่องในโอกาสเกษียณอายุราชการ พ.ศ. ๒๕๔๔).

วิไลเลขา ถาวรธนาสาร. **ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๔๕.

ศิลปากร, กรม. **คู่มือนิทรรศการพิเศษเฉลิมพระเกียรติ ๒๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.** กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๐.

ศิลปากร, กรม. **ประชุมโคลงโลกนิติ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ.** พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๖.

ศิลปากร, กรม. **มูลนิธิเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. สารานุกรมพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑.** กรุงเทพฯ: บริษัท ดูนาร์อินเตอร์เนชันแนล จำกัด, ๒๕๔๕. (จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์น้อมเกล้าฯ ถวายเนื่องในโอกาสพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตล่วงแล้ว ๑๕๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๔๕).

ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. **หาอยู่หากิน เพื่อค้าเพื่อขาย เศรษฐกิจไทยรัตนโกสินทร์ตอนต้น.** กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๔.

ศุภวัฒน์ เกษมศรี, ม.ร.ว. และรัชณี ทรัพย์วิจิตร. **พระอนุวงศ์ชั้นหม่อมเจ้าในพระราชวงศ์จักรี.** กรุงเทพฯ: จำไทยเพลส, ๒๕๔๓.

ส. พลายน้อย (นามแฝง). **รู้ร้อยแปด.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สารคดี ๒๕๔๑.

สกินเนอร์, จี. วิลเลียม. **สังคมจีนในประเทศไทย: ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์.** แปลโดยพรณี ฉัตรพลรักษ์ และคณะ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๙.

สมภพ จันทระประภา. **แผ่นดินที่สาม.** กรุงเทพฯ: อมรินทร์ พริ้นติ้งกรุ๊ป, ๒๕๓๐. (คณะกรรมการเฉลิมพระเกียรติ ๒๐๐ ปีพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติวันพระราชสมภพครบ ๒๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วันอังคารที่ ๓๑ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๓๐).

สมมตอมรพันธุ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. **จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์
กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑.** กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕. (คณะกรรมการ
จัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุพระราชพิธีสมมตอมรพันธุ์
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช มอบให้กรมศิลปากรจัดพิมพ์
เผยแพร่).

สมมตอมรพันธุ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. **เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านาย ฉบับมีพระรูป
พิมพ์ครั้งที่ ๒.** กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน),
๒๕๓๘. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พิมพ์พระราชทานในการพระ
ราชพิธีสถาปนาพระอิสริยยศศักดิ์และบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระชนมายุ ๖ รอบ
สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา วันที่ ๖ พฤษภาคม พุทธศักราช
๒๕๓๘).

สมมตอมรพันธุ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. **เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์.** พิมพ์
ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕. (คณะกรรมการจัดทำหนังสือที่ระลึก
และจดหมายเหตุพระราชพิธีสมมตอมรพันธุ์พระบาทสมเด็จพระพุทธ
ยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช มอบให้กรมศิลปากรจัดพิมพ์เผยแพร่).

สังฆราช ปาลเลกัวซ์. **เล่าเรื่องเมืองไทย.** แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า,
หน้า, ๒๕๐๖.

สันติ เล็กสุขุม. **รายงานผลการวิจัย จิตกรรรมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่
หัว : ความคิดเปลี่ยนแปลงการแสดงออกที่เปลี่ยนแปลงตาม(ฉบับร่าง).** กรุงเทพฯ:
สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, ๒๕๔๔

สายชล สัตยานุรักษ์. **พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๓๕๒).** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน,
๒๕๔๖.

สืบแสง พรหมบุญ. **ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างไทยกับจีน.** แปลโดยกาญจน์
ละอองศรี. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์,
๒๕๒๕.

สุโขทัยธรรมมาธิราช, มหาวิทยาลัย. **เอกสารการสอนชุดวิชาไทยศึกษา Thai Studies หน่วยที่
๑-๗ (ฉบับปรับปรุง).** นนทบุรี: สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช,
๒๕๓๘.

สุโขทัยธรรมมาธิราช, มหาวิทยาลัย. สาขาวิชาศึกษาศาสตร์. **เอกสารการสอนชุดวิชา สังคม
ศึกษา ๕ (Social Studies5).** พิมพ์ครั้งที่ ๒. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรม

ธีราช, ๒๕๓๓.

สุภรณ์ โอเจริญ. **มอญในเมืองไทย**. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย และมูลนิธิ
โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๑.

แสงโสม เกษมศรี, ม.ร.ว.. และวิมล พงศ์พิพัฒน์. **ประวัติศาสตร์ไทยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑
ถึงรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๓๙๔)**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการ
ชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๒๓.

อดิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว.. **สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์: พ.ศ.๒๓๒๕-๒๔๑๖**. แปล
โดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และพรณี สรุงบุญมี. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการ
ตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๑๘.

อนุমানราชธน, พระยา. **ฟื้นความหลัง เล่ม ๑**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เทียนวรรณ,
๒๕๒๘.

อนุমানราชธน, พระยา. **ฟื้นความหลัง เล่ม ๓**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เทียนวรรณ,
๒๕๒๘.

อักษรวิธานศรึบท์ของหมอปัดเล. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๔.

เอกสารของครอว์ฟอร์ด. แปลโดยไพโรจน์ เกษแม่นกิจ. กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติ
ศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๑๕.

เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม ๑. แปลโดย สาวิตรี สุวรรณสถิตย์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร,
๒๕๑๔.

เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม ๒. แปลโดย สาวิตรี สุวรรณสถิตย์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร,
๒๕๑๖.

เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม ๒ ตอน ๑. แปลโดย สาวิตรี สุวรรณสถิตย์. กรุงเทพฯ: กรม
ศิลปากร, ๒๕๑๘.

เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม ๒ ตอน ๒. แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ. กรุงเทพฯ: กรม
ศิลปากร, ๒๕๒๐.

เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม ๒ ตอน ๓. แปลโดย น้อม นิลรัตน์ ณ อยุธยา. กรุงเทพฯ: กรม
ศิลปากร, ๒๕๓๑.

เอน เจ ไรอัน. **การสร้างชาติมาเลเซียและสิงคโปร์**. แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข.
กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๖)

วิทยานิพนธ์

กิตติ ตันไทย. **คลองกับระบบเศรษฐกิจไทย (พ.ศ.๒๓๖๗-๒๔๕๓)**. วิทยานิพนธ์ปริญญา

มหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
๒๕๒๐.

เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา. **สภาพการค้าของไทยระหว่าง พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๘**. วิทยานิพนธ์การ
ศึกษามหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๓.

จิรพล เกตุจุมพล. **การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างขององค์ความรู้ของของกลุ่มชนชั้นนำ
สยามรุ่นใหม่ พ.ศ.๒๓๖๗-๒๔๖๘ (ศึกษากรณีการชำระพระราชพงศาวดาร
กรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑-๔)**. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, ภาควิชา
ประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

จุฬารัตน์ ชูจิตารมย์. **พระมหากษัตริย์กับการใช้ความสัมพันธ์ทางเครือญาติในการเมืองการ
ปกครอง พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔**. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, สาขาวิชา
ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๘.

ชาญชัย วรรณวงศ์. **การศึกษาวิเคราะห์สงครามไทยรบพม่า เฉพาะเรื่องยุทธศาสตร์และ
ยุทธวิธี ทางทหาร พ.ศ.๒๓๑๐**. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต, ภาควิชา
ประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗.

ทวีศักดิ์ เผือกสม. **การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ.
๒๓๒๕-๒๔๑๐**. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิต
วิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

บังอร ปิยะพันธุ์. **ประวัติศาสตร์ของชุมชนชาวลาวในกรุงรัตนโกสินทร์**. วิทยานิพนธ์ปริญญา
มหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชา
ประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๙.

บุญรอด แก้วกันหา. **การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๔๑๑)**. วิทยา
นิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๘.

นันทนัช ชีวศิริธรรม. **ผลกระทบของสนธิสัญญาเบอร์นี พ.ศ. ๒๓๖๙ ต่อเศรษฐกิจไทยสมัย
รัตนโกสินทร์ตอนต้น**. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, ภาควิชา
ประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

ผ่องพันธุ์ สุภัทรพันธุ์. **การศึกษาทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับเรื่องพระคลังสินค้า**. วิทยานิพนธ์
ปริญญาามหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๑

พงศิธิดา เกษมสิน. **พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการดำรงฐานะพระมหา**

- กษัตริย์.** วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๑.
- พรรษา สิ้นสวัสดิ์.** ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองเวียงจันทน์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ.๒๓๖๗-๒๓๗๐. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๑.
- มัลลิกา เรืองระพี.** บทบาทของชาวจีนในด้านเศรษฐกิจ สังคม และศิลปกรรมไทย สมัยรัชกาลที่๑-๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๘.
- ยุวดี ตปนียากร.** วัฒนาการของการแพทย์ไทยตั้งแต่สมัยเริ่มต้นจนถึงสิ้นสุดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๑.
- รัตนาวดี แก้วไชโย.** การศึกษารายจ่ายพระราชทรัพย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖
- วงเดือน นาราสะจจ์.** การดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยต่อมหาอำนาจตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๘.
- วรารมณ ทินานนท์.** การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒.
- วารุณี ไอสถารมย์.** การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๗๕. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓.
- วิภัลย์ พงศ์พินิตานนท์.** การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน “กรุงเทพฯ” สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.๒๓๒๕-๒๔๑๑. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๒.
- วิมนทกานต์ อัมพันแสง.** การจัดการศึกษาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น : กรณีศึกษาประชุมจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม. ปริญญานิพนธ์การศึกษา มหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๔๕.
- วีรศักดิ์ กীরตวรนนท์.** การศึกษาการพรณนการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์จาก

“สยามยุคเก่า” เป็น “สยามยุคใหม่”, พ.ศ. ๒๓๖๗–๒๔๑๑. วิทยานิพนธ์
มหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
๒๕๔๑.

ศรีนวล ศรีมิลินท์. การปรับปรุงเศรษฐกิจของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๑๑–๒๔๕๓). วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต,
แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๙.

สมคิด ศรีสิงห์. การบริหารภาษีอากรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. ปริญญาโทการศึกษา
มหาบัณฑิต, วิทยาลัยวิชาการศึกษา, ๒๕๑๕.

สาวิตรี ทักษะสุด. ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวไทย จีน และตะวันตกในกรุงเทพฯ

พ.ศ. ๒๓๙๘–๒๕๔๓. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖.

สุพจน์ เจียมใจ. การศึกษาวิเคราะห์สภาพเศรษฐกิจของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๒๕–๒๓๙๓. ปริญญาโทศึกษามหาบัณฑิต,
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๗.

สุพรรณิ กาญจนัษฐิติ. บทบาทของมิชชันนารีในประเทศไทยตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ ถึงรัชกาลที่

๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, ภาควิชา
ประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๐๗.

อัจฉรา กาญจนไทย์. การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕–

๒๓๙๙). วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิต
วิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒.

อัญชลี สุสายัณห์. ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต,
ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓.

อุทิศ จีนิพนธ์สกุล. เศรษฐกิจวัดในกรุงเทพมหานคร พ.ศ. ๒๓๒๕–๒๔๕๓. วิทยานิพนธ์

ปริญญามหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นายบัณฑิต ลิวชัยชาญ เกิดเมื่อวันที่ ๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๑๒ ณ จังหวัดสงขลา สำเร็จ การศึกษาระดับปริญญาตรีศิลปศาสตรบัณฑิต (โบราณคดี) เกียรตินิยมอันดับ ๒ จากคณะ โบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีการศึกษา ๒๕๓๔ และปริญญาตรีศิลปศาสตรบัณฑิต (รัฐศาสตร์) คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง ปีการศึกษา ๒๕๓๘ เข้าศึกษาต่อในหลักสูตร อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อปีการศึกษา ๒๕๔๓

ประสบการณ์ทำงาน เช่น พ.ศ. ๒๕๔๓-๒๕๔๕ เป็นคณะวิจัยเรื่อง ประมวลจดหมายเหตุ พระราชพิธีในรัชกาลปัจจุบัน : การศึกษาเชิงพัฒนาการและความเปลี่ยนแปลง โดยนางสาวบุหลง ศรีกนกเป็นหัวหน้าคณะวิจัย เสนอต่อศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน) กระทรวง วัฒนธรรม พ.ศ. ๒๕๔๕ เขียนบทจัดแสดงพิพิธภัณฑ์การแพทย์แผนไทยกระทรวงสาธารณสุข ร่วมกับแพทย์หญิงเพ็ญนภา ทรัพย์เจริญ เป็นต้น

ปัจจุบันรับราชการตำแหน่งนักโบราณคดี ณ สำนักงานศิลปากรที่ ๕ ปราจีนบุรี สำนัก โบราณคดี กรมศิลปากร

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย